

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

КУЗА АНЖЕЛА МИХАЙЛІВНА

УДК 811.161.2'373.7:27]"18/20"

**УКРАЇНСЬКА РЕЛІГІЙНА ФРАЗЕОЛОГІЯ: ОСОБЛИВОСТІ
ФУНКЦІОНУВАННЯ В СУЧАСНОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник

Сербенська Олександра Антонівна

доктор філологічних наук, професор

ЛЬВІВ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ	12
1.1. Актуальні підходи та наукові методи дослідження фразеологічних одиниць	12
1.2. З історії становлення фразеологічної думки в Україні	24
1.3. Особливості наукового розгляду релігійної фразеології у 20-90-х рр. ХХ ст.	30
1.4. Релігійна фразеологія як об'єкт дослідження наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.	36
Висновки до розділу 1	49
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЙНА ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ	52
2.1. Релігійна фраземіка в українських лексикографічних працях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	53
2.2. Тлумачення релігійної фразеології в словниках 20-90-х рр. ХХ ст.	68
2.3. Місце релігійної фраземіки в лексикографічних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст.	73
Висновки до розділу 2	86

РОЗДІЛ 3. ТИПОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	89
3.1. Генетичні групи релігійних фразеологічних одиниць	92
3.2. Структурно-семантична класифікація релігійних фразеологізмів	100
3.3. Ідеографічна диференціація релігійної фразеології	110
Висновки до розділу 3	137
РОЗДІЛ 4. ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	139
4.1. Релігійні фразеологічні одиниці в дидактичній літературі	139
4.2. Уваги щодо функціонування релігійних фразем у публіцистичному стилі	147
4.3. Перекладна богословська література як джерело збагачення української релігійної фразеології	158
4.4. Релігійні фразеологізми в інтернет-просторі – важливий чинник формування світогляду сучасників	165
Висновки до розділу 4	178
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	188
ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	202

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А – Акафісник (2012)

ГРНП – Галицько-руські народні приповідки (І. Франко, 2006)

ІР – інтернет-ресурси

МХР – Молитовник християнської родини (1988)

ПССУМ – Практичний словник синонімів української мови
(С. Караванський, 2008)

РФО – релігійні фразеологічні одиниці

СБС – Спочатку було слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові (А. Коваль, 2001)

СБ – Слово Благовісті. Словник-довідник фразем біблійного походження (Ж. Колоїз, З. Бакум, 2001)

СГ – Словарь української мови у 4 томах (за ред. Б. Грінченка, 1996–1997)

СУМ –11 – Словник української мови в 11 томах (1970–1980)

СУМ –20 – Словник української мови в 20 томах (2010 –2013)

УФОТ – Українські фраземи й особливості їх творення
(М. Демський, 1994)

УППІ – Українські прислів'я, приказки і таке інше (М. Номис, 1993)

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови у 2 кн. (1999)

ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша (2003)

Ф – Фразеологія (О. Демська-Кульчицька, 2008)

ФО – фразеологічна одиниця

ВСТУП

Актуальність теми. У лінгвістичних дослідженнях початку ХХІ століття щораз більшу увагу приділяють вивченню мовних одиниць, які мають тісний зв'язок із таким складним і неоднозначно потрактованим поняттям, як духовність. Мова як чинник та складова духовного життя особистості та народу неодноразово ставала предметом зацікавлень відомих українських і закордонних мовознавців ХІХ–ХХ ст., однак на українських землях традицію досліджень у цій царині було перервано ідеологічними заборонами з боку тоталітарної держави. Вербальні засоби релігійного змісту опинились за межею наукових пошуків, і кілька поколінь українського народу, які жили в атмосфері “войовничого атеїзму”, були позбавлені можливості активно ними користуватися.

Процеси демократизації, зумовлені змінами в житті українського суспільства, в інший ракурс поставили права людини та свободу совісті. У свідомості численних громадян нашого краю відновлюються та активізуються у вжитку слова та вислови релігійного змісту. Це лише одна з багатьох змін, пов'язаних із “дерадянізацією”, яку передбачав і про яку говорив відомий український мовознавець Юрій Шевельов. У виступі на Першому конгресі Міжнародної асоціації україністів він підкреслював потребу проаналізувати наслідки “вербоциду” і повернути до обігу вилучені слова та затабуйовані словосполучення [119]. Серед них на окрему увагу заслуговують релігійні фразеологічні одиниці (далі РФО) як важливий сегмент сучасної української літературної мови.

Спираючись на твердження М. Гайдегера про те, що “мова – оселя буття духу народу”, сучасні мовознавці визначають її передусім як духовне явище, яке віддзеркалює Вічні Божественні Логоси у щоденному житті людини, в її спілкуванні з подібними собі, трактують її як складну символічну систему, тісно пов'язану з енергією особистості та енергією космосу, звільняючи мовознавчу науку від нашарувань тоталітарної

системи, відновлюють дослідження релігійної лексики та фразеології, що здебільшого проросла із благодатного ґрунту книг Слова Божого, які, за влучним висловом І. Франка, “здобули величезне значення і зробилися миродайними не лише для пануючої церкви, але також для загалу народів і суспільностей у трьох частях Світу, вникнули своїм духом і світоглядом глибоко в серця незліченних мільйонів людей і творять ще й досі одну з основ людської цивілізації” [116, с. 403]. У цьому контексті розгляд релігійної фразеології як важливого сегмента сучасної української літературної мови загалом і складника української фразеології зокрема, як ретранслятора національно-культурної та духовної специфіки мови, ментальних особливостей нашого народу, фактора причетності до Бога через принцип Богоприсутності у сучасних творах набуває особливої актуальності.

Уведення релігійної фразеології в коло наукових зацікавлень пролягало через відродження досліджень українського релігійного стилю (Н. Бабич, Н. Дзюбишина-Мельник, Г. Наконечна, В. Німчук, Н. Пуряєва), символіки та концептуалізації біблійних найменувань (П. Мацьків, О. Сімович, М. Скаб), посилення уваги до антропоцентризму (Ф. Бацевич, О. Забуранна), біблійного антропоцентризму (М. Чікарькова), теоантропологічної, релігійно-містичної концепції сутності мови (Ф. Бацевич, О. Сербенська). Окремі аспекти релігійних стійких словосполук упродовж останніх років вивчали Н. Бабич, А. Коваль, П. Мацьків, О. Набока, О. Сімович, М. Скаб, М. Скаб, Н. Черкас. Однак релігійна фразеологія як сукупність фразеологічних одиниць (далі ФО) релігійного змісту та важливий складник української мови ще не була об’єктом окремого комплексного наукового дослідження, що визначає актуальність теми.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною комплексного дослідження “Лексико-граматична структура української мови як вияв динаміки її норм” (номер державної реєстрації 0113U005120), над яким працює кафедра української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мета роботи – дослідити особливості функціонування релігійної фразеології як важливого сегмента сучасної української літературної мови загалом та складника української фразеології зокрема.

Для реалізації мети дослідження поставлено такі **завдання**:

- з’ясувати стан вивчення релігійної фразеології в українському мовознавстві;
- визначити типологічні ознаки для зарахування виокремлених одиниць до релігійної фразеології;
- простежити на підставі аналізу лексикографічних та фразеографічних праць способи опрацювання РФО (від середини XIX ст. – до наших днів);
- проаналізувати типологію української релігійної фразеології;
- визначити склад і тематичні межі релігійної фразеології, охарактеризувати генетичні, структурно-семантичні та лексико-тематичні особливості РФО;
- виокремити позалінгвальні чинники, що впливали та впливають на фіксацію, вивчення, спосіб тлумачення, функціонування РФО;
- виявити в сучасному мовному просторі приклади, які свідчили б про динамічні процеси в корпусі релігійної фразеології – його розширення чи звуження;
- з’ясувати роль релігійної фраземіки у навчально-методичному процесі, в сучасних публіцистичних текстах та інтернет-просторі;
- окреслити місце релігійної фразеології в системі сучасних гуманістичних цінностей.

Об’єкт дослідження – релігійна фразеологія української мови з погляду динаміки у процесах формування, вивчення та функціонування.

Предметом дослідження є РФО і їхня актуалізація в українському мовному просторі.

Джерельною базою роботи є лексикографічні праці другої половини XIX ст. – початку XXI ст., зокрема “Українські прислів’я, приказки і таке інше” (М. Номис, 1864), “Галицько-руські народні приповідки” (І. Франко, 1901-

1910), “Словарь української мови” (за редакцією Б. Грінченка, 1907–1909), “Словник української мови” в 11 томах (1970–1980), “Словник українських ідіом”, “Фразеологічний словник української мови” (Г. Удовиченко, 1968, 1984), “Крилаті вислови в українській літературній мові” (А. Коваль, В. Коптілов, 1975), “Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник” (І. Олійник, М. Сидоренко, 1978), “Прислів’я та приказки: Взаємини між людьми” (М. Пазяк, 1991), “Словник стійких народних порівнянь” (О. Юрченко, А. Івченко, 1993), “Фразеологічний словник української мови” у 2 томах (1999), “Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові” (А. Коваль, 2001), “Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження” (Ж. Колоїз, З. Бакум, 2001), “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” (2003), “Лексикон львівський: поважно і на жарт” (Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, 2009), “Словник української мови” у 20 томах (2010–2013) та ін. Джерелом виявлення релігійних фразеологізмів також стали збірки афоризмів, твори українських мислителів, оригінальні та перекладні праці богословів сучасності (І. Огієнка, А. Шептицького, Й. Сліпого, Івана Павла II, Рацінгера Йосифа Венедикта XVI, С. Шевчука, Є. Сверстюка, Т. Галіка), українські молитовники, релігійна періодика, електронні ресурси.

Методологія роботи ґрунтується на розумінні мови як духовного явища, цілісної структури та складної символічної системи, що перебуває в постійному розвитку. Тому, досліджуючи РФО, застосовуємо *антропоцентричний, етнолінгвістичний, культурологічний та теоантропоцентричний підходи*, загальнонаукові (*індукції, дедукції, історико-порівняльний*) та лінгвістичні наукові методи та прийоми (*структурний, лексикографічного, компонентного, контекстного, кількісного аналізу, фразеологічного опису та ін.*). *Структурний метод* дав змогу дослідити семантичну структуру релігійних фразеологізмів при застосуванні *компонентного аналізу*; за допомогою *контекстного аналізу* визначено особливості вживання релігійних фразем у різних функціональних стилях

сучасної української літературної мови; *метод лексикографічного аналізу* використано для визначення місця релігійної фразеології в українських лексикографічних працях; *історико-порівняльний метод* застосовано для визначення спільного чи відмінного у трактуванні та способі висвітлення релігійних фразем у працях різних періодів; *метод фразеологічного опису* використано для виділення та характеристики різних типів фразеологізмів; *кількісний аналіз* дав змогу дослідити квантитативні характеристики релігійної фразеології в різних джерелах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

вперше застосовано комплексний підхід до аналізу української релігійної фразеології, зокрема:

– на підставі розгляду лексикографічних та фразеографічних праць простежено способи опрацювання РФО (від середини XIX ст. – до наших днів);

– проаналізовано особливості тлумачення та фіксації релігійної фразеології в різні періоди української історії (дототалітарний, тоталітарний, посттоталітарний);

– розширено корпус релігійної фразеології через залучення оригінальних і перекладних праць мислителів сучасності;

– охарактеризовано функціонування релігійної фраземіки в інтернет-просторі;

– показано динамічні процеси у функціонуванні релігійної фразеології української мови;

удосконалено

– концепцію типології українських ФО, зокрема обґрунтовано критерії виокремлення РФО;

– підхід до аналізу релігійної фразеології в навчально-дидактичних, публіцистичних та релігійних текстах;

поглиблено

– розуміння проблеми позалінгвальних чинників, що впливали та впливають на фіксацію, вивчення, спосіб тлумачення, функціонування РФО;

уточнено

– зміст понять “релігійна фразеологія”, “релігійні фразеологічні одиниці”;

набули подальшого розвитку

– дослідження обсягу української фразеології та її складу.

Практичне значення дисертації: теоретичні узагальнення та отримані результати можуть бути використані в науково-дослідній сфері як база для подальших досліджень з української фразеології, у навчальному процесі – у викладанні курсів лексикології, фразеології та культури сучасної української мови. Зібраний фактичний матеріал можна використати у лексикографічній практиці для укладання фразеологічних словників, зокрема для створення сучасного словника уживання релігійних фразеологізмів у текстах різних стилів і жанрів.

Особистий внесок здобувача. Результати дослідження одержано самостійно, усі наукові статті написано одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження апробовано в доповідях, виголошених на всеукраїнських та міжнародних конференціях: Всеукраїнській конференції, присвяченій 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (Львів, 26–27 травня 1992); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Мовленнєва культура у професійних навчальних закладах” (Львів, 27–28 січня 1998); Науковій конференції “Національна ідея: українська перспектива” (Львів, 14–15 лютого 2003); Науково-методичній конференції “Реалізація основних принципів Болонської декларації при підготовці фахівців” (Львів, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції “Українознавство у світовому гуманітарному просторі” (Київ, 21–22 жовтня 2010); Міжнародних наукових читаннях “Мова і держава” (Львів, 2009, 2010, 2011), 22 науковій сесії Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Львів, 26 березня 2011); Міжнародній науковій конференції “Українська книжкова справа у світовому контексті” (Львів, 10 листопада 2011); Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні українознавчі

пошуки: історичний, культурологічний та мовознавчий аспекти”, присвяченій 200-річчю від дня народження Т. Шевченка (Львів, 23–25 квітня 2014); Міжнародній науковій конференції “Апостол правди і науки”, присвяченій 200-річчю від дня народження Т. Шевченка (Львів, 15–16 травня 2014); V Міжнародній науково-практичній конференції “Рідне слово в етнокультурному вимірі” (Дрогобич, 22–23 жовтня 2015); IV Науково-практичній конференції “Гуманітарно-освітня концепція Митрополита Андрея Шептицького” (Львів, 3 листопада 2015).

Публікації. Результати дисертації висвітлено у 19 публікаціях, з них – 4 статті опубліковано у фахових виданнях України, 1 – у закордонному виданні, 13 – в інших наукових виданнях та 1 тези наукової доповіді.

Структура та обсяг дисертації. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел (250 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 212 сторінок, із них 187 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

1.1 Актуальні підходи та наукові методи дослідження фразеологічних одиниць

З-посеред мовних явищ, які здавна привертали увагу не лише фахівців, а й багатьох шанувальників слова, виокремлювано словосполучення, які образно, лаконічно називають складні явища, всебічно охоплюючи всі види людської діяльності – побут, обряди, професійну діяльність, допомагаючи глибше пізнати людину, її внутрішній світ, характер, духовні запити. Фразеологічні одиниці, по суті, характерні для всіх періодів життя мови, проникають у всі її сфери, є показником її вітальної сили. І – що дуже важливо – активне фразеотворення є незаперечним свідченням багатого духовного світу народу. Це той неоціненний скарб, який переходить з покоління в покоління, з одного боку, пов'язуючи їх між собою, з іншого – відбиваючи дух епохи. Одночасно й пошук способу фразеологічного опрацювання та дослідження природи цих мовних одиниць вторинної номінації стає важливим чинником пізнання духу народу.

В енциклопедії “Українська мова” виокремлено три основні значення поняття “фразеологія”: 1. Розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в синхронії та діахронії. 2. Сукупність стійких словосполучень, притаманних окремому автору, його твору, окремій соціальній або регіональній (територіальній) групі мовців, літературно-публіцистичному напрямкові. 3. Сукупність фразеологізмів тієї чи іншої мови [114, с. 376]. Розрізняють описову та історичну фразеологію. Описова (синхронічна) фразеологія вивчає специфіку фразеологічного значення, системно-семантичні зв'язки фразеологізмів, їх структуру й стилістичні властивості та функції фразеологізмів, при зіставленні фразеологічних систем різних мов

досліджує універсальні та унікальні національно-специфічні властивості ФО. Історична (діахронічна) фразеологія досліджує способи творення та етимологію фразеологізмів, формування й розвиток фразеологічного фонду мови, роль мовних і позамовних чинників, що сприяють або уповільнюють розвиток національної фразеологічної системи, джерела виникнення й поповнення фразеологічного фонду мови, регіональні особливості розвитку й функціонування фразеологічної системи мови [114, с. 377].

Об'єктом вивчення фразеології як мовознавчої дисципліни є сукупність усіх ФО мови. Предметом фразеології є вивчення типологічних ознак фразеологізмів, дослідження їхньої природи і сутності, семантики, закономірностей функціонування. Фразеологізм (фразеологічний зворот, фразеологічна одиниця, фразема) – “за змістом неподільне, стійке за будовою і структурою словосполучення», яке часто набуває емоційно-експресивного значення, йому властива наявність т. з. фразеологічного значення [114, с. 375], яке, на відміну від лексичного, завжди є результатом вторинної номінації, базується на обов'язковому метафоричному або метонімічному перенесенні лексичного значення, на створенні стійких асоціативних зв'язків таких перенесень із відтворюваним у фразеологізмі фрагментом мовної картини світу, як правило, з виявленням при цьому виразних ознак національного колориту [114, с. 376].

Нова фразеологічна парадигма, пов'язана з пильною увагою до компонентного складу фразеологізмів, до концептуально-ідеографічного аналізу культурної специфіки фразем, вивчення фразеологічної картини світу, спирається на антропоцентричний принцип розгляду мовних явищ щодо людського фактора у мові та фактора мови у людині. Антропоцентризм, за визначенням “Філософського енциклопедичного словника” (2002), – це сукупність поглядів на людину як кінцеву мету світобудови та центр Всесвіту [117, с. 33]. Християнство принесло із собою теоантропоцентризм, успадкований згодом Відродженням. Тут людина постає не лише як “образ світу”, а й як “образ Бога”. Розвиток новоєвропейської цивілізації обернувся

поступовою секуляризацією теоантропологічних уявлень [117, с. 33]. Хоча в українській традиції переважало тяжіння до буттєвого поєднання Бога і людини (ідея Боголюдини у Сковороди, Бердяєва та ін.) [117, с. 33]. Ці світоглядні основи на догоду панівній ідеології заперечувала радянська мовознавча наука. Однак на початку ХХІ ст., хоча ще не вповні “актуалізована”, постає, на думку Ф. Бацевича, як одна з найактуальніших теоантропологічна, релігійно-містична концепція сутності мови: “У наш час украй вузької спеціалізації, секуляризації, “прив’язування” лише до інтелекту і практично повної відірваності від інших способів осягнення світу (інтуїтивного, підсвідомого, містичного)... звернення до теоантропологічної парадигми, яка домінувала у вітчизняній лінгвофілософській думці ХІ–ХVІІ ст., особливо важливе” [9, с. 81].

Активні дослідження національно-духовної специфіки мови у руслі когнітивної лінгвістики та антропоцентричного принципу розгляду мовних явищ актуалізують вивчення *релігійної фразеології*, яка є репрезентантом ціннісних орієнтацій носіїв мови, які сформувалися на ґрунті релігійних переконань й реалізуються у формі релігійності. “Філософський енциклопедичний словник” визначає поняття “релігія” як “духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного Начала і є для неї засобом спілкування з ним та входження в його світ” [117, с. 545], а “релігійність” трактує як “поняття, що характеризує якісну і кількісну визначеність суб’єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійної спільноти” [117, с. 545]. Релігійність поділяють на два види: церковну і позацерковну. Перша постає як “результат інституційно орієнтованих приписів релігійної соціалізації” [117, с. 545], друга – це підсумок власних шукань індивіда, його релігійного самовизначення, засвоєння релігійних цінностей. Будь-яку релігійну систему характеризує віра в трансцендентне і система зв’язків з ним. У корпусі української фразеології кількісно і якісно вагомою є група фразем, яка стосується релігії “як форми суспільної свідомості”, що

ґрунтується на вірі в Бога і відображає те чи інше віросповідання [106, с. 493]. Як зауважує Г. Наконечна, у загальнолітературній мові, особливо художній літературі, можна знайти поодинокі лексеми, які стосуються різних віросповідань, але оскільки вони мають досить низьку частотність уживання, можна твердити, що вони скоріш сприймаються як екзотичні вкраплення, а не як система [70, с. 81]. Авторка відзначає христоцентричність українського релігійного та національного світогляду, що знайшло відображення як у загальнолітературній мові, так і в богословській термінології [70, с. 82].

Зафіксовані у мові та часто відтворювані стійкі словосполучення, які вербалізують на українському мовному ґрунті поняття “релігія”, визначимо як *релігійні фразеологічні одиниці (фраземи або фразеологізми)*. Враховуючи, що понад тисячу років панівною релігією в Україні є християнство, яке гармонійно увібрало в себе деякі дохристиянські вірування нашого народу, розглядатимемо ті фразеологізми, які мають прямий чи опосередкований зв’язок із християнською релігією та інколи можуть містити елементи дохристиянських вірувань.

Релігійна фраземіка української мови є скарбницею народної мудрості та моралі, виявом національної ідентичності. Її існування серед інших мовних пластів підтверджує думку про глибоку релігійність українського народу, на що неодноразово звертали увагу відомі етнопсихологи, відзначаючи, що Україна “держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів”, і що український народ “берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність...” (М. Костомаров “Книги Битія українського народу”) [235, с. 5].

Релігійні фразеологічні одиниці, які репрезентують релігійність у двох її різновидах (церковному та індивідуальному), сьогодні стають важливим джерелом вивчення світогляду народу, який за тлумаченням “Філософського енциклопедичного словника” є формою самосвідомості людини чи

суспільства і має різні історичні типи: міфологічний, філософський, релігійний, науковий та мистецький [117, с. 569-570]. Окрім того, у різні історичні епохи формувалися різні структурні системи – космоцентрична, геоцентрична та антропоцентрична.

Як зазначає Н. Бабич, яка однією з перших в українському мовознавстві досліджує фразеологізми з лексемою *Бог (бог)*, у їхньому складі виділяються дві групи: 1) фразеологізми, пов'язані з християнською вірою в Бога як першооснову, першопричину і першонаслідок (ці одиниці піднесеного колориту, шанобливої інтонації: *дай Боже, бійся Бога, Бог послав, Хто рано встає, тому Бог дає*); 2) фразеологізми, що виникли з розуміння бога як тотемного імені людського племені або в основі яких лежить невідома сучасному мовцеві побутова ситуація, наприклад, *впіймати бога за бороду, молитися скляному богові, май бога у животі* тощо [6, с. 198-199]. Другу групу фразеологізмів ми не беремо до розгляду, оскільки вони не стосуються поняттєвого поля “християнська релігія”. Як зазначає П. Мацьків, якості Бога персоніфікують триєдиність святості Отця, Сина, Духа; номінують трансцендентну реальність в її абсолютному вимірі, об'єктивують внутрішні принципи духовного життя християнина, його співпричетність до Господа [61]. Ці ознаки є релевантними у виокремленні релігійних фразем.

Зафіксовані в народному мовленні фразеологізми з лексемою *Бог*, за допомогою яких клянуться та проклинають: *Бігме правда! Клянусь Богом! Бог би тебе побив! Хай тебе Бог покарає* [6, с. 202]. Вони, на нашу думку, не входять до РФО, які репрезентують і виховують релігійне (християнське) світобачення та поведінку, найімовірніше вони можуть входити в тематичну групу “Антирелігійне”, оскільки суперечать біблійним настановам: *Не клянись! Не згадуй імені Бога надаремне!* тощо.

Виокремлення релігійних фразем має фіксувати релігійну конотацію як додатковий значеннєвий відтінок, який нашаровується на їхні предметно-поняттєві (денотативні) значення. Наприклад, у крилатому вислові з книги

Приповідок *Більш ніж щось інше пильнуй своє серце, бо з нього б'ють життя джерела* (4,23) [128, с. 708] денотативне значення слова “серце” як “центрального органу кровоносної системи” [110, с. 636], чи навіть як символу вдачі людини чи її любовних почуттів доповнюється релігійною конотацією символу духовного життя. А денотативне значення слова “джерело” – “потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на землю” [110, с. 190] – у релігійному дискурсі теж доповнюється духовно-релігійним конотативним значенням.

Отже, визначимо, що *релігійні фразеологічні одиниці* – це стійкі, часто відтворювані у мові словосполучення з високим рівнем образності, експресії, абстракції, символіки, узагальнення, з релігійною семантикою або релігійною конотацією і релігійними компонентами.

Релігійну фразеологію української мови розуміємо як частину української фразеології, до складу якої входять *релігійні фразеологічні одиниці*, які репрезентують релігійний світогляд українців як носіїв переважно християнської культури. Окремо відзначимо, що як синонімічні найменування у нашій роботі приймаємо поняття “*релігійна фразеологія*” та “*релігійна фраземіка*”.

При виокремленні *релігійних фразеологічних одиниць* взято за основу релігійну семантику та релігійну конотацію вислову, а також релігійні компоненти (слова-маркери) — християнські теоніми (*Бог, Господь, Ісус, Богородиця*) та геортоніми (*Великдень, Різдво, Покрова*), біблійні антропоніми (*Адам, Єва, Каїн, Ной, Юда, Петро, Павло*) та топоніми (*Вавилон, Голгофа, Єгипет*), а також визначальні релігійні поняття (*віра, надія, любов, гріх, молитва, душа, дух* тощо) та слова-символи (*зірка, голуб, земля, хліб* тощо), які слугують основою творення релігійних фразем. Зазначимо, що, хоча Л. Скрипник та А. Коваль зафіксували деякі слова-символи, теоніми та антропоніми як крилаті вислови, у нашій роботі ми їх розглядаємо лише як компоненти фразеологізмів, які, за сучасним визначенням, розуміємо як сукупність двох і більше слів [58, с. 429].

Українська фразеологія має у своєму арсеналі достатньо розроблену методологію, яка вже сама стає предметом досліджень [56, 67]. Серед найбільш поширених відзначають загальнонаукові методи індукції та дедукції, теоретичного аналізу та синтезу наукових спостережень у галузі фразеології. Сучасні мовознавці активно використовують описовий метод, метод компонентного аналізу, метод фразеологічного опису, контекстологічний метод, варіаційний метод, метод лексикографічного аналізу тощо.

Однією з перших методологію дослідження ФО розробляла Н. Амосова, яка запропонувала контекстологічний метод [2]. Основні його принципи: вивчення ФО в умовах їхнього вживання у реченні, вивчення контекстуальної взаємодії слів, а також врахування специфіки мови. О. Кунін запропонував метод фразеологічної ідентифікації. Суть цього методу – виявити ступінь фразеологічності того чи іншого сполучення слів, він ґрунтується на різних типах фразеологічних значень, співвідношенні елементів до всієї структури [56].

У практиці дослідження ФО використовують варіаційний метод, особливостями якого є: підхід до фразеології як до системи та вивчення реальних варіацій ФО; комплексне вивчення особливостей компонентів ФО, виділення фразеологічного рівня мовної структури; виділення фразеологічного значення як особливої лінгвістичної категорії. Згідно з комплікативним методом дослідження фразеології виділяють три типи спеціалізованих комплікативів, або сполучень слів: експресивно-образні, еліптичні, гносеологічні (афоризми, складні терміни), а також змішані типи комплікативів, які за своїми ознаками не відповідають жодній із трьох зазначених груп. В основу комплікативного методу покладено такі принципи: специфіку ФО розкривають внаслідок виявлення їх основної функції; комплікативні фразеологічні якості мовних одиниць є в певних систематичних відношеннях, що є основою принципу системного опису фразеології [67, с. 160-161].

До найпоширеніших методів дослідження фразеологічного матеріалу належить структурний метод, за допомогою якого виявляють семантичну структуру ФО. Метод фразеологічного опису полягає у виділенні та характеристиці різних типів фразеологізмів. Цей метод і його прийоми (спостереження, узагальнення, інтерпретація, класифікація, опозиційний прийом) використовують для збору фактичного матеріалу з лексикографічних праць, текстів різних стилів літературної мови, для укладання картотеки мовного матеріалу, його систематизації та класифікації; інтерпретації структурних і семантичних особливостей ФО; виявленні тенденцій функціонування окремих ФО на певному етапі розвитку мови тощо.

Варто відзначити метод компонентного аналізу, який полягає в описі структурної організації значення як набору мінімальних семантичних компонентів, кожний з яких виконує свою функцію і пов'язаний з іншими певними ієрархічними зв'язками. Для цього методу важливим є виявлення не тільки сем, а і їхньої структурної організації, тобто визначення місця кожної семи в компонентній структурі значення, оскільки компонентний склад значення розглядають не як просту сукупність елементів, а певну організовану структуру.

Активно використовують метод лексикографічного аналізу для порівняння лексикографічних експлікацій значень мовних одиниць, які є предметом дослідження, у словниках, виданих у різні періоди, з метою визначення семантики, структурних і семантичних видозмін. Кількісний аналіз допомагає дослідити квантитативні характеристики ФО. Для виявлення взаємозв'язку та взаємозумовленості соціальної сфери життя носіїв мови і її відображення в семантичній структурі мовних одиниць використовують метод кореляції мовних і позамовних явищ, який дозволяє також встановити причини виникнення та формування семантики ФО.

Методологія нашої роботи ґрунтується на розумінні мови як цілісної структури та складної символічної системи, що перебуває в постійному

розвитку. Тому, досліджуючи РФО, застосовуємо теоантропоцентричний, антропоцентричний, етнолінгвістичний та культурологічний підходи.

Антропоцентричний підхід до розгляду мовних явищ дозволяє визначити людський фактор у формуванні семантики РФО та фактор мови у формуванні світоглядних переконань людини. Активні дослідження національно-духовної специфіки мови у руслі *етнолінгвістичного* та *культурологічного підходів* актуалізують вивчення релігійної фразеології як складника української культури, виразника народного менталітету та важливого засобу формування світогляду сучасників.

Теоантропоцентричний підхід дає змогу визначити релігійну фразеологію як акумулятор людського досвіду пізнання вираженої в Логосі Божественної істини. Цей багатовіковий шлях наближення і пізнання людиною Божественного зафіксувала мова у своєрідних кодах, які найповніше розкриваються у релігійній фразеології.

Структурний метод, який спрямований на вивчення внутрішньої організації мови через відношення між її елементами, дає змогу дослідити семантичну структуру релігійних фразеологізмів при застосуванні *компонентного аналізу* в ідеографічному аспекті, дозволяє визначати тематичні групи релігійних фразем як мовних знаків вторинної номінації, які охоплюють і передають взаємозв'язок “людина – мова – духовний світ – релігія”.

За допомогою *контекстного аналізу* визначено особливості вживання релігійних фразем у різних функціональних стилях сучасної української літературної мови. *Метод лексикографічного аналізу* використано для визначення місця релігійної фразеології в українських лексикографічних та фразеографічних працях. *Історико-порівняльний метод* застосовано для визначення спільного чи відмінного у трактуванні та способі висвітлення релігійних фразем як у науково-дидактичній літературі, так і лексикографічних працях різних періодів. *Метод фразеологічного опису* використано для виділення та характеристики різних типів фразеологізмів. *Кількісний аналіз* дав змогу дослідити квантитативні характеристики

релігійної фразеології у різних джерелах. Фактичний матеріал для дослідження зібрано *методом суцільної вибірки* з лексикографічних джерел, а також вибірково залучено матеріал із науково-навчальної літератури, публіцистичних текстів, богословської оригінальної та перекладної літератури, електронних ресурсів.

Доцільними у мовознавчих дослідженнях є і загальнонаукові методи, зокрема індукція та дедукція. Застосування *індукції* дозволило систематизувати зібраний фактичний матеріал. На *дедуктивному підході* у нашій праці ґрунтується дослідження позалінгвальних чинників (суспільно-політичних, культурологічних та ін.), що впливали та впливають на спосіб фіксації, тлумачення, збирання, вивчення й функціонування релігійної фразеології.

За достатньо розробленого понятійного апарату фразеології, якісно та кількісно достатньої джерельної бази, донині тривають дискусії щодо її обсягу та дефініції поняття “фразеологізм”. Як відзначають В. та Д. Ужченки, до цього часу неузгоджена термінологія фразеології, зокрема найменування її об’єкта. Це спричинено авторським розумінням обсягу фразеології як дисципліни, а також розумінням особливостей різних груп її одиниць [112, с. 12]. Такі терміни, як “фразеологізм”, “фразеологічна одиниця”, “фразема” та ін. переважно вживаються, крім особливих випадків, “як рівнозначні, синонімічні найменування аналізованих одиниць мови з метою суто стилістичного їх урізноманітнення” [112, с. 13]. Аналізуючи релігійну фразеологію сучасної української літературної мови, такої позиції дотримуватимемось і ми: як синоніми використовуватимемо терміни “*фразеологізм*”, “*фразеологічна одиниця*”, “*фразема*”, “*стійкі словосполучення*”.

Донині існують два погляди на обсяг фразеології, які визначив ще О. Ожегов у праці “Про структуру фразеології” (1974): фразеологія у широкому розумінні та фразеологія у вузькому розумінні. Висвітленню цього питання присвячено відповідний розділ у праці “Фразеологія сучасної української мови” (2007) В. Ужченка та Д. Ужченка [112, с. 27-32]. У зв’язку

зі зростанням наукового інтересу до проблем пареміології на початку ХХІ ст. дискусію щодо обсягу фразеології продовжують у праці “Українська пареміологія” (2014) Ж. Колоїз, Н. Малюга, Н. Шарманова [32]. Зокрема, дослідники зазначають, що до фразеології у широкому розумінні традиційно зараховують прислів’я, приказки, крилаті вислови, народно-розмовні кліше, каламбури тощо. До представників широкого витлумачення об’єкта фразеології належать Н. Бабич, В. Жайворонок, А. Коваль, Д. Медведєв, Л. Скрипник та ін., які сходяться на тому, що предметом її зацікавлення є всі стійкі, постійно відтворювані у мові комплекси (словосполучення або висловлювання), зв’язані єдністю змісту. У зв’язку з цим паремії зараховують до складу фразеології, зважаючи на загально визнані ознаки усталеності, клішованості, культурної забарвленості, які властиві як їм, так і фразеологізмам. Л. Скрипник до фразеології зараховує прислів’я, приказки, лексичні ідіоми, традиційні формули вітань, побажань, запрошень, віншувань, прокльонів, узвичаєні відповіді на певні питання, каламбурні сполучення, крилаті вислови, складені терміни [103, с. 24-72]. В. Жайворонок зазначає, що “прислів’я і приказки є фразеологізовані мовні одиниці, які побутують у мові народу з незапам’ятних часів” [26, с. 36], і “глибше пізнати етнос, проникнутися його духом, зрозуміти душу можна не лише через його художню творчість чи художнє слово його найкращих представників, але й за допомогою слова, фразеологізму, взагалі через його мову як “душу”, “серце” народу” [26, с. 36].

До фразеології у вузькому розумінні зараховують метафоризовані сполучення різної структури і походження (*сушити голову, до схід сонця*); метафоризовані професійні словосполучення (*закласти фундамент, питома вага*); компаративні фразеологізми, які постали на основі порівняльних словосполучень чи речень (*мов на долоні, наче у сні*); допустові ФО (*хоч водою розливай*); сполучення повнозначного слова зі службовим (*не за горами*); метафоризовані крилаті вислови різного походження (*бура в склянці води*); метафоризовані деривативи – еліптичні частини ширших усталених

висловів (*піймати синицю в руку – з паремії “краще синиця в руках, ніж журавель у небі”*) [112, с. 28-29].

Прихильники вузького тлумачення специфіки фразеологічних одиниць (Л. Авксентьєв, Н. Амосова, В. Жуков, Д. Мальцева, В. Мокієнко, С. Ожегов, В.Телія та ін.) визнають за доцільне розглядати вислови нефразеологічного типу, співвідносні з предикативними конструкціями, за межами фразеології. При цьому звертають увагу на те, що пареміологічні одиниці є семіотичними феноменами мови, адже мають подвійну спрямованість: з одного боку, це знаки системи мови, які виявляють парадигматичні ознаки й мають певну синтаксичну природу, з іншого, – вони є мікротекстами (малими фольклорними жанрами) [32, с. 9].

Деякі дослідники (В. Архангельський, Р. Еккерт, І. Пете та ін.) вважають за недоцільне розглядати фразеологію у вузькому чи широкому розумінні [112, с. 29]. Однак варто відзначити, що донині проблемним та дискусійним усе-таки залишається питання про обсяг фразеології та місце паремій у ній.

Спираючись на праці Л. Булаховського, Н. Бабич, В. Жайворонка, А. Коваль, Ф. Медведєва, Л. Скрипник та інших, приймаємо трактування фразеології у широкому розумінні, залучаючи до аналізу релігійні крилаті вислови, складені терміни, прислів'я, приказки, різноманітні народно-поетичні мовні кліше, оскільки в них найбільш яскраво представлено національний спосіб світосприйняття, народні морально-етичні та релігійні переконання, а повчальними, сентенційними висловами релігійного змісту насичені тексти не тільки релігійного та художнього стилю, а й твори українських філософів, публіцистів та науковців, ці стійкі мовні сполуки стають важливим джерелом вивчення релігійної фразеології, адже “становлять софійну складову культури кожної нації, де репрезентовано національний світ і злиті воєдино людину й Універсум” [32, с. 4].

1.2. З історії становлення фразеологічної думки в Україні

Зародження наукових студій із фразеології в Україні пов'язане з активним розвитком загальнофілологічних, етнографічних, фольклористичних, етнолінгвістичних досліджень у перших десятиріччях XIX століття, які не тільки відображали стан національної наукової думки, а й були “органічним продовженням провідних тенденцій у європейському просторі знань” [83, с. 7]. Праці М. Грушевського, М. Костомарова, О. Потебні, М. Сумцова, І. Франка та інших стали важливим підґрунтям української фразеології, яка у час свого зародження була тісно пов'язана з розвитком фольклористики.

Як зауважує С. Пилипчук, до сфери зацікавлень піонерів української фольклористики потрапило оригінальне жанрове утворення, яке сучасна лінгвістика визначає терміном “паремія” [83, с. 7]. Перші зібрання фразеологічного матеріалу К. Зіновієва, В. Смирницького, Г. Ількевича, М. Закревського, М. Номиса, М. Комарова, П. Чубинського заклали підвалини української фразеології та фразеографії. Продовженням цієї праці на новому науковому рівні стали “Галицько-руські народні приповідки” І. Франка, які вийшли у світ на початку XX століття. Цей збірник, “виконаний за найкращими зразками національної та європейської думки” [83, с. 8], не просто зібрав надзвичайно багатий народознавчий і мовознавчий матеріал, а став ґрунтовним науковим дослідженням [83, с. 8], адже І. Франко, спираючись на провідні ідеї М. Номиса, К. Адальберга, А. Затурського та інших, використав нові методологічні принципи упорядкування, паспортизації та подавання матеріалу, а також у передмовах до кожного тому започаткував систематичне теоретичне вивчення жанрової природи приповідок.

Становлення ж фразеології як окремої науки пов'язують з іменами таких відомих мовознавців кінця XIX – початку XX ст., як О. Потебня, Ф. де Соссюр, Ш. Баллі. Предтечею вивчення української фразеології називають Олександра Потебню – видатного українського мовознавця,

філософа, фольклориста, етнографа, літературознавця, педагога та громадського діяча, основоположника психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві, автора праць із загального мовознавства, фонетики, граматики, етимології, діалектології, етнографії тощо. Його увагу привертали проблеми, пов'язані з походженням мови, взаємозв'язком мови та мислення; він досліджував семантику, етимологію та функціонування стійких мовних одиниць, які ми нині називаємо фразеологізмами, розглядав шляхи походження прислів'їв та приказок [87]. За радянської доби з ідеологічних міркувань його ідеї не набули широкого розповсюдження. Згодом їх належно оцінили мовознавці незалежної України, поклавши в основу багатьох сучасних лінгвістичних досліджень, зокрема і з фразеології [9; 112].

Першим використав термін “фразеологізм” швейцарський науковець, учень Ф. де Соссюра, один із засновників Женевської лінгвістичної школи Ш. Баллі. У працях “Нарис стилістики” (1905) та “Французька стилістика” (1909) [7] він сформулював низку положень, які активно розробляли упродовж ХХ ст. Зокрема, виділив такі групи словосполук, як вільні та звичайні, фразеологічні ряди та фразеологічні єдності. Учений уперше зробив спробу обґрунтувати вчення про фразеологію як самостійну лінгвістичну дисципліну, здійснити класифікацію фразеологізмів і розробити методику порівняння фразеологізмів з їхніми аналогами – вільними синтаксичними конструкціями. Отже, початок ХХ ст. відзначено спробами визначити місце фразеології в колі мовознавчих дисциплін.

У радянський період набула поширення концепція російського вченого В. Виноградова, яку він розробив, спираючись на дослідження Ш. Баллі. За цією концепцією усі фразеологізми поділено на *фразеологічні зрощення*, *фразеологічні єдності* і *фразеологічні сполучення*. До фразеологічних зрощень учений відносить стійкі семантично неподільні сполучення слів, значення яких не впливає із значень їх компонентів: *бити байдики* – ледарювати, *пекти раків* – червоніти, *дати кучми* – побити, *собаку з'їсти* –

набути досвіду і под. [103, с. 14]. Фразеологічні єдності – такі семантично неподільні ФО, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів: *не нюхати пороху, прикусити язика*. До фразеологічних словосполучень, за цією семантичною класифікацією, належать сполучення слів, що мають у своєму складі вільні і фразеологічно зв'язані слова, тобто такі, що можуть приєднуватися лише до певного слова чи кількох слів: *нагла смерть, делікатне питання, делікатна справа, брати участь* тощо. Зберігши три основні класи ФО за схемою В. Виноградова, М. Шанський виділив четвертий клас – *фразеологічні вислови*, до яких належать такі стійкі в своєму складі фразеологічні сполуки, які не тільки є семантично подільними, але й складаються цілком із слів з вільним значенням: *Вовків боятися – в ліс не ходити. Не все те золото, що блищить* [103, с. 133]. Окрім того, М. Шанський класифікує фразеологізми за функціонально-стилістичними ознаками та виділяє у фразеологічному фонді міжстильові фразеологічні звороти, фразеологічні звороти розмовно-побутового характеру, фразеологізми книжного характеру, фразеологічні архаїзми та історизми [103, с. 22]. С. Ожегов запропонував розглядати фразеологію у широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні до фразеології належать фразеологізми, рівнозначні словам, у широкому – фразеологізми, побудовані за структурою речень, зокрема прислів'я, приказки, крилаті вислови. У 1950-1960 рр. ідеї В. Виноградова розвивають його послідовники (А. Архангельський, О. Бабкін, Р. Попов, Л. Ройзензон, І. Чернишова, М. Шанський), які створюють наукову школу. Відбувається становлення двох підходів до визначення обсягу фразеології, визначення понять “фразеологізм” та “фразеологічна одиниця”, а також розроблення системи класифікації ФО – семантичної (В. Виноградов), функціонально-стилістичної (М. Шанський), структурної (С. Ожегов), структурно-семантичної (В. Гак) тощо.

В історії розвитку української фразеології другої половини ХХ ст. Ю. Прадід виділяє три періоди: 1) підготовчий (50-60-ті роки ХХ ст.);

2) структурно-семантичного описання фразеології (70-80-ті роки ХХ ст.) – систематизація фразеологічного матеріалу за структурою, семантикою, граматичними і стилістичними параметрами; 3) функціонального вивчення фразеології (90-ті роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) – комплексне дослідження фразеології в прагматичному, культурологічному, ідеографічному та інших аспектах із залученням досягнень наук, які досліджують людський феномен [89, с. 50-73].

Першою фразеологічною працею в Україні радянського періоду стали “Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями): Прийменникові конструкції” І. Чередниченка [89, с. 50-73]. Далі на українському мовному ґрунті фразеологічну тематику розвивали Л. Добржанська, Н. Крижанівська, Л. Скрипник та інші. Переважно це були дослідження стилістичного використання фразеологізмів у творчості окремих письменників.

У 70-80 рр. ХХ ст. відбувається залучення до вивчення фразеології історичних, фольклорних, етнографічних даних, широких генетичних і типологічних паралелей. В Україні у царині фразеології активно працюють М. Демський, А. Коваль, Ф. Медведєв, М. Пазяк, Л. Скрипник та інші.

Серед українських фразеологічних праць цього періоду варто виділити фундаментальну працю Л. Скрипник “Фразеологія української мови” (1973), в якій дослідниця, спираючись на генетичну класифікацію Л. Булаховського та беручи за основу широке трактування фразеології, розглядає різні групи фразеологічного фонду української мови. За структурою вона виокремлює лексичні ідіоми (фразеологізми, організовані за моделлю словосполучення, які співвідносяться з окремим словом і функціонують у ролі члена речення (*стріляний горобець, упасти в око*) і ФО (фрази, що мають організацію простих і складних речень) [103, с. 23]. Аналізує прислів'я і приказки, традиційні формули вітань, усталені форми припрошування, формули побажань, віншувань, формули прокльонів, узвичаєних відповідей на певні питання, формули дражніння, каламбурні сполуки та ін. Варті уваги чіткі

дефініції понять цієї науки: прислів'я – це короткий народний вислів повчального змісту зі структурою речення, однією з найхарактерніших ознак прислів'їв є їхня синтаксична завершеність (*Доки сонце зійде, роса очі виїсть. Під лежачий камінь вода не тече. Скрипливе дерево довго живе. Немає науки без муки. Згаяного часу і конем не доженеш. Згода будує, а незгода руйнує. Що легко прийде, то легко піде* тощо) [103, с. 25]; приказка – це стійкий образний вислів лаконічної будови також повчального змісту, що має певну недомовленість, може співвідноситись із словосполученням чи реченням (*не мала баба клопоту; очі на мокрому місці; далеко кущому до зайця; говори до гори; як кіт наплакав; як з неба впав; кров з молоком; гроші лопатою гребє; заткнути за пояс* тощо) [103, с. 28]; крилаті вислови – це часто повторювані влучні слова або фрази видатних осіб, які, на відміну від попередніх фразем, що мають анонімне авторство, не поривають зв'язків зі своїм першоджерелом. Визначивши походження крилатих висловів (античні, давньоукраїнські, запозичені, сучасні українські та ін.), Л. Скрипник у їхньому складі виокремила крилаті вислови релігійного (церковно-книжного) джерела, серед яких – біблійні (*валаамова ослиця, випити чашу до дна, єгипетська робота, золотий телець, зуб за зуб, ієрихонська труба, камінь спотикання, манна небесна* тощо) [103, с. 49] та євангельські (*ім'я ім легіон, камо грядеші, кожен камінь волає, блудний син, вовк в овечій шкурі, співати Лазаря, лепта вдовиці, ловці душ, тридцять срібняків, хліб насущний* тощо) [103, с. 50].

Дослідниця також детально описала структурні групи крилатих висловів, серед яких виділила:

1. Окремі слова узагальнено-метафоричного вжитку, слова-символи, як-от назви визначних географічних об'єктів (*Едем, Олімп, Парнас, Голгофа* та ін.) та назви історичних, міфологічних, літературних персонажів (*Антей, Прометей, Геркулес, Гамлет, Дон-Кіхот, Шерлок Холмс, Плюшкін, Калитка* та ін.)

2. Словосполучення: *мертві душі* (М. Гоголь), *неопалима кутина* (Біблія).

3. Речення: *Лише той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка); *Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить. Свою Україну любіть. Схаменіться, будьте люди. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата. Караюсь, мучусь, але не каюсь* (Т. Шевченко); *Світ ловив мене, та не спіймав* (Г. Сковорода) [103, с. 24].

У цей період виконали кандидатські дисертації М. Демський (“Дієслівна фразеологія в сучасній українській мові”), Н. Бабич (“Співвідношення загальнонародного і вузьколокального у фразеології української мови”), побачив світ перший в Україні навчальний посібник “Фразеологія української мови” (Н. Бабич, 1970-1971) [89, с. 56].

Українські прислів'я та приказки, їх генезис, семантично-структурні особливості досліджував український фразеолог та фразеограф М. Пазяк – автор-укладач низки книг “Українські прислів'я та приказки” (1976), “Українські прислів'я та приказки” (разом із С. В. Мишаничем, 1984), “Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини” (1989), “Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру” (1990), “Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми” (1991), “Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток” (2001).

З початку 80-х рр. проявилася криза структурно-семантичної наукової парадигми, яка домінувала в наукових дослідженнях. На зміну їй прийшла тенденція розглядати “фразеологічний матеріал у його функціонально-мовному вживанні” [112, с. 11]. У цей період було написано роботи О. Юрченка “Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.)” (1984), В. Калашника “Фразеотворення в українській поетичній мові радянського періоду: семантико-типологічний аспект” (1985), М. Алефіренка “Теоретичні питання фразеології” (1987) [112, с. 13]. Підсумком ґрунтовної дослідницької праці в галузі фразеології стала монографія “Фразеологічна одиниця як

перекладознавча категорія (на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою)” (1983) Р. Зорівчак [30] – засновниці англословної Шевченкіани, дослідниці англійської та української фразеології, теоретичних проблем перекладу, історії та лінгвостилістичної специфіки входження українського художнього слова до англословного світу (зокрема, творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, О. Довженка, пісенного та казкового епосу) і англословних авторів до української літератури (творів В. Шекспіра, Джека Лондона, Дж. Г. Байрона, Г. Лонгфелло).

Отже, становлення фразеологічної думки в Україні пройшло декілька етапів. Титанічна праця українських дослідників ХІХ – початку ХХ ст. – учених-теоретиків та збирачів і упорядників фольклорного фразеологічного матеріалу (О. Потебні, М. Номиса, І. Франка, Б. Грінченка та інших) стала потужним підґрунтям подальших наукових пошуків. Продовження досліджень з української фразеології відбувалось і за радянської доби, зокрема, у 50-60-ті рр. ХХ ст. здійснено обґрунтування основних понять фразеології, описано особливості стилістичного використання фразеологізмів у художніх текстах тощо, а 70-80-ті рр. було присвячено систематизації фразеологічного матеріалу за структурою, семантикою, граматичними і стилістичними параметрами.

1.3. Особливості наукового розгляду релігійної фразеології у 20-90-х рр. ХХ ст.

Предтечею української фразеології справедливо названо О. Потебню. Важливою у науковій спадщині відомого українського мовознавця є Божественно-людська концепція сутності мови [9, с. 74-81], засади якої викладено в його творі “Думка і мова” [87, с. 32-72]. Учений стверджує, що “мова є справою божественною, причому не в тому сенсі, в якому можуть бути названі божественними всі витвори, які необхідно виникають із властивостей людського духу (наприклад, поезія): мові немає нічого рівного,

окрім самого духу, разом з духом вона сягає божественного начала” (Цит. за: [9, с. 76]). О. Потебня вводить у науковий дискурс мовознавчої науки другої половини XIX ст. основні релігійні концепти – *Бог, Дух, Божественне начало*, які є ключовими у релігійній фразеології. Але, як зазначає Ф. Бацевич, цій концепції українського мовознавця “не поталанило”: її або оминали, або трактували як “не до кінця викорінений ідеалізм” [9, с. 74].

Декілька поколінь нашого народу неволею, а чи навіть волею викидали зі свого активного вжитку релігійні фразеологізми, нехтуючи загальноприйнятими істинами, які лаконічно висловив І. Кант: “Існування Біблії є найбільшою користю для народу”, а “усяка спроба принизити цю книгу є злочином перед людством” [16, с. 23]. Це пов’язано з утвердженням у підрадянській Україні комуністичного тоталітаризму як штучної форми соціальної інтеграції, що заснована на “приматі класового підходу, ліквідації приватної власності і соціальної структури природно-історичного суспільства, фактичному знищенні автономії особистості” [86, с. 353]. Ця форма державного устрою, що “відзначається повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами суспільства” [86, с. 352] ліквідувала громадянські права та свободи громадян, зокрема свободу вибору, свободу особистості та свободу совісті, яку розглядають як “право, що гарантує недоторканість совісті людини в питаннях ставлення до релігії, тобто право особистості на свободу мати, приймати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватись нерелігійних переконань; свободу індивідуально або спільно з іншими, публічно або приватно сповідувати свою релігію або вірування, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах, вільно поширювати свої релігійні або арелігійні погляди та переконання” [86, с. 314].

На думку О. Сербенської, кілька наших поколінь пройшло школу спрощенства, жило в силовому полі естетичних категорій тоталітаризму, бюрократизму, витворених і всілякими способами насаджуваних символів, що утверджували велич атеїстичної імперії, а все, що не вкладалося в рамки,

визначені панівною ідеологією, вважалося ворожим. “Говорити про мову як явище містичне, укорінене у вічність,...означало скочуватися в болото ідеалізму. Мовне існування людини можна було трактувати тільки з позицій марксизму-ленінізму. А на теми національно-мовної свідомості, національно-мовної гідності, мови і нації, ролі рідної мови у формуванні особистості, простору ідеального, ідеального світу духу, з якими тісно пов’язана мова, було накладено табу” [95, с. 11]. Така ситуація унеможливила і об’єктивне вивчення стійких словосполук релігійного змісту.

Як зазначають дослідники, 20-40-ві рр. ХХ ст. позначені спробою визначення місця фразеології у колі мовознавчих дисциплін, 50-60-ті – розвитком ідей В. Виноградова [112, с. 11], які мали вплив і на формування української фразеології радянського періоду. Представники прагматичної (або комунікативної) лінгвістики, яка сформувалася у вітчизняній науці 60-70-х рр. ХХ століття, звертали увагу передусім на прагматичні (соціально-психологічні, контекстні, ситуативні) чинники уживання мови [9, с. 34], зокрема й фразеології. У деяких концепціях комунікативна функція мови була основною, а вивчення духовних основ становлення етносу та його мови вважали антинауковим. Яскравим підтвердженням цього є своєрідне трактування релігійних фразеологізмів у наукових і навчальних працях, яке цілеспрямовано спотворювало або нівелювало семантику цих стійких словосполук. Наприклад, у підручнику “Сучасна українська мова: лексика та фразеологія” (1973) за редакцією І. Білодіда охарактеризовано фразеологізми біблійного походження таким чином: “В умовах нової соціалістичної дійсності продуктивним є процес звільнення висловів церковно-книжного джерела від вкладеної колись релігійної ідеї, підведення нової морально-філософської основи, активізації змісту відповідно до нових суспільно-політичних обставин, наповнення їх ідеями сучасності, громадянським і соціальним змістом. Саме такого глибокого оновлення дістали крилаті слова *Хто не працює, той не їсть; Всі за одного, один за всіх; Останні будуть першими; Хто не з нами, той проти нас* та ін.” [216, с. 351]. Як бачимо,

втрату релігійної семантики та конотації радянський мовознавець називає “глибоким оновленням”.

У трактуванні релігійної фразеології визначальною була думка радянського фразеолога О. Бабкіна про те, що, хоча така фразеологія, ставши невід’ємною приналежністю зображального мовного репертуару національних мов, “які пройшли стадію християнської культури”, є придатною для “вираження таких понять, яким зовсім чужий дух християнської моралі чи застарілого церковного способу життя й світогляду”, “свідомість тих, що вживають чи чують подібні вислови в контекстах сучасної мови, не асоціює їх колишніх термінологічних значень, що й забезпечує їм стійке місце у фразеологічному фонді” [103, с. 174]. Це була спроба виправдати присутність такої фраземіки у складі мови, яку всілякі атеїстичні табу не змогли викоринити остаточно, і нав’язати суспільству думку щодо єдиного можливого способу використання стійких висловів біблійного походження – без зв’язку з релігією та християнською мораллю. Теза О. Бабкіна набула поширення: його цитували, зокрема Л. Скрипник, А. Коваль, В. Коптілов.

Релігійна фразеологія потрапила в поле зору відомого українського фразеолога та фразеографа М. Пазяка. Зокрема, науковець писав: “Стихійно-матеріалістичний світогляд трудових мас та їх практичний життєвий досвід об’єктивно суперечили догмам, які пропагувало духовенство з церковних амвонів. Водночас і поведінка та дії служителів релігійного культу розходилися з народною мораллю, що доводилось трудящим спостерігати на кожному кроці. Все це й було ґрунтом критичного ставлення народу до духовенства, церкви, релігії” [81, с. 148]; “Довговіковий релігійний гніт і духовне закабалення спричинилися до появи прислів’їв консервативного характеру, з проповіддю терпіння й сліпої покори (*“Без бога ні до порога”, “Бог терпів і нам велів”*). На основі подібних висловів реакційні діячі прагнули довести релігійність трудових мас, приписати їм богобоязливість та смиренність” [81, с. 149]. Автор переконує, що “атеїстичність трудового

народу” підтверджує той факт, що він “нарівні з богом трактує його антипода”, а також такі прислів’я, як *Бога просити, що решетом воду носити; Богові поклони, а попам мільйони; З божої волі продав штани, купив солі* та ін. [81 с.150]. І далі констатує, що “у радянський час антирелігійні прислів’я та приказки широко використовуються в атеїстичній пропаганді” [81, с. 151]. Отже, і М. Пазяк у своїх працях виявив тенденційний (у контексті панівної атеїстичної ідеології) підхід до висвітлення функціонування української релігійної фразеології.

Зрозуміло, що РФО як окремий об’єкт дослідження не розглядали. Хоча поодинокі випадки все-таки траплялися. Передусім необхідно відзначити праці українського вченого Л. Булаховського, формування якого відбулося під впливом ідей О. Потебні. Останньому Л. Булаховський присвятив низку публікацій і зумів у тоталітарну добу зберегти ідеологічну незаангажованість та об’єктивність щодо мовних явищ [14; 15]. Генетична класифікація, яку розробив учений, передбачає групування фразеологічного матеріалу за джерелами походження і визначає такі групи: а) прислів’я і приказки; б) професіоналізми, що набули метафоричного вжитку; в) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо; г) цитати й образи Старого і Нового Заповіту; ґ) численні вислови античної старовини; д) крилаті вислови видатних людей; е) переклади поширених іншомовних висловів [103, с. 34]. Як бачимо, Л. Булаховський увів до своєї класифікації цитати та образи Старого та Нового Заповітів. На цю класифікацію спиралася у своїх дослідженнях, зокрема у монографії “Українська фразеологія”, Л. Скрипник, визначивши такі генетичні групи: питома українські ФО; запозичені ФО; фразеологічні кальки та напівкальки [103, с. 23], де розглянула відшарування з текстів Святого Письма (*берегти як зіницю ока, умивати руки*). Ф. Медведєв у монографії “Українська фразеологія: Чому ми так говоримо”, виділяючи три генетичні групи (ФО, творцем яких є український народ; загальнослов’янська фразеологія; давньоруська (староукраїнська) фразеологія), до загальнослов’янської фразеології зачислив вислови

“біблійного фразеологічного набутку” (*корінь зла, око за око, наріжний камінь, перекувати мечі на рала* та ін.) [64, с. 10-11]. Однак відзначимо, що і Л. Скрипник, і Ф. Медведєв змушені були трактувати біблійні фразеологізми як такі, що утратили ознаку свого походження і вживаються з новим значенням, не відбиваючи “світогляду і моралі своїх творців” [64, с. 11]. Л. Скрипник змушена була констатувати: “Ще зараз в арсеналі фразеологічних засобів зображення є звороти, нав’язані легендою про Христа, типу *нести хрест, приймати хрест, іти на хрест, як з хреста знятий, приймати вінець, терновий вінець, мученицький вінець, іти на Голгофу, шлях на Голгофу*” [103, с. 174]. Однак, прикметно, що ілюстрації, які наводить авторка, аж ніяк не демонструють атеїстичного світогляду: “*Звертаю знову я на вулиці земні, З людьми вітаюся – і весело мені, Що з ними я свій хрест і свій вінок нестиму* (М. Рильський), “*Ми за вас в тюрму, на хрест підемо*” (Г. Косинка), “*Вся інтелігенція зі сходом сонця піде на Голгофу: трупами і кров’ю позначиться ця її остання путь*” (Я. Качура). Варто відзначити, що у праці “Українські фраземи й особливості їх творення” (1994) М. Демський використовував релігійну фразеологію як ілюстративний матеріал (*Божя дудка* (дяк), *творець усіх святих* (іконописець), *раб Божий, раба Божя* (християни), *христові вороги* (люди, що не належать до християнства) та виокремлював фраземи, що вказують на стосунки людини з вірою [19, с. 11].

Отже, традиції розгляду та трактування сакральних понять у мові, які започаткував О. Потебня, у 20-90-х рр. ХХ ст. були вилучені з наукового процесу у зв’язку з утвердженням в підрадянській Україні ідеології тоталітаризму, яка ліквідувала громадянські права та свободи громадян, зокрема і свободу совісті. У мовознавчих працях утверджували думку про атеїстичність народу та важливість атеїстичної пропаганди, для цього подавали штучно утворені на замовлення марксистсько-ленінської ідеології антонімічні вислови: *Без Бога ні до порога* замінювали на *Без Бога рівна дорога*. Не сприяла шанобливому ставленню до релігійних понять і правописна практика, яка утверджувала норму щодо написання слова *Бог* з

малої літери. До типологічних розрядів ФО потрапляли окремі релігійні фразеологізми, але навіть їх українські мовознавці змушені були трактувати таким чином, щоби нівелювати ознаки біблійного походження та первинної семантики.

1.4. Релігійна фразеологія як об’єкт дослідження наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Сучасна мовознавча наука поступово долає стереотипи, вироблені в радянську добу. Щораз частіше в лінгвістичних працях мова постає як глибинне символічне середовище, синергетично пов’язане з глибинними виявами людського духу. Наприклад, у монографії “Мовний світ Івана Франка. Статті, роздуми, матеріали” О. Сербенська [96], аналізуючи роль мови в житті й творчості Івана Франка, постійно звертається до тези про те, що людська мова – це духовне явище, яке віддзеркалює Вічні Божественні Логоси у щоденному житті людини, в її спілкуванні з подібними собі. Низка її наступних наукових і методичних праць акцентує увагу на практичному аспекті вивчення релігійної фразеології на заняттях з гуманітарних дисциплін та повернення цих мовних словосполук в активний вжиток серед молоді [192, 207]. Спираючись на праці німецького лінгвіста і лінгвофілософа В. фон Гумбольдта, українського мовознавця і філософа мови О. Потебні, німецьких філософів Е. Кассіра та М. Гайдеггера, російських релігійних філософів (і лінгвофілософів) О. Лосєва, П. Флоренського, С. Булгакова та інших, активно розробляє ідеї духовно-синергетичної сутності мови Ф. Бацевич [9].

Варто відзначити наукові дослідження Ю. Прадіда “Фразеологічна ідеографія” (1997) [88], І. Денисюка “Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст.” (1999), А. Івченка “Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія” (1999) [112, с.13], О. Селіванової “Нариси з української фразеології: Психокогнітивний та етнокультурний

аспекти” (2004) [94], С. Пилипчука “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка” (2008) [83] та інші.

XXI ст., яке за влучним висловом французького інтелектуала Анрі Мальро, або буде духовним, або його не буде взагалі, ознаменоване посиленням уваги до аналізу духовності як філософської категорії [33, 38, 121], до вивчення проблеми “мова – духовність – людина” загалом та особливостей релігійного стилю зокрема [21-23; 72-76]. Важливою джерельною базою щодо вивчення цього стилю, проблем релігійної лексики, фразеології, термінології та лексикографії слугує збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції “Християнство й українська мова” (Київ, 2000), виданий спільно Інститутом української мови НАНУ та Інститутом богословської термінології та перекладів Львівської богословської академії [118]. Так, у статті О. Сімович «Хресту твоєму поклоняємось, Владико»: семантика архетипу хрест в українській мові» [118, с. 201-209] детально розглянуто семантику слова-символу *хрест* та входження його у сталі словосполучення (*нести свій хрест, розпинати себе, хрест у руці, Хресна дорога* тощо), а також відзначено, що формування символічного значення слова *хрест* у літературі християнського світу відбувалося під впливом пресупозиції – хресного розп'яття Ісуса Христа на Голгофі та подій, що передували цьому [118, с. 202]

Варто відзначити низку праць, присвячених аналізу мови проповідей витатних діячів української церкви, зокрема галицьких проповідників ХІХ ст. (П. Гофенедер) [17, с. 137-160], Патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого (О. Петришина) [82], Патріарха Філарета (В. Борита) [12], Варлаама Ясинського (О. Суховій) [109].

Сучасні українські мовознавці відродили дослідження релігійного стилю. В. Німчук одним із перших звернув увагу на те, що історія нашої культури, невід’ємною частиною якої є писемно-літературна мова, не може бути повною без висвітлення питань функціонування української мови у сфері релігії [72], а в атеїстичній державі, яка прагнула знищити віру в Бога,

не могло бути й мови про використання багатих скарбів української лексики та фразеології, засвідченої в перекладах Святого Письма, зокрема трьох повних перекладах Біблії [72, с. 20]. Учений слушно зауважив, що “за умов, коли релігія розглядалася як реакційний пережиток, з яким нещадно боролися, коли діяльність дозволених конфесій усіляко обмежувалася, коли Українська автокефальна православна та Українська греко-католицька церкви були заборонені, а на участь у релігійних відправах власть імущі дивилися з осудом і підозрою – українська мова в конфесійному вжитку не ставала об’єктом наукових досліджень. Через це про історію української мови як священної, літургійної сучасні філологи (навіть лінгвісти) на батьківщині – в Україні – знають дуже мало, а широкі кола громадськості – майже нічого” [72, с. 28]. Дослідник вважає, що за умови дискусії навколо доцільності функціонування рідної літературної мови в церковній практиці та нелегких пошуків шляхів миру і єднання українців-християн, що належать до різних конфесій, назріла потреба виробити єдині норми українського конфесійного стилю, вивчення функціонування української мови як мови церкви, адже це не суто внутрішньоцерковна справа, а загальнокультурна проблема [72, с. 28].

Значну увагу дослідженню релігійного стилю української мови приділяє Н. Бабич. Вагома частина її наукового доробку присвячена питанням лінгвофілософії біблійного тексту [6, с. 79-91], вивченню мовних особливостей жанрів проповіді, молитви та обрядової промови [6, с. 109-127]. Зокрема, у статті “Місцеві” мови у сучасному релігійному стилі” дослідниця висловлює думку, що єдності духовної у суспільстві можна досягнути через “єдність мовної практики” [3, с. 25], і слідом за І. Огієнком, який обстоював ще на початку ХХ ст. право української мови бути мовою церкви [43; 79; 186], та В. Німчуком, який наприкінці ХХ ст., долаючи радянські стереотипи, стверджував, що мова сакральних текстів має бути зразково літературною [75, с. 5-10], стверджує, що “стиль “простонародного”

мовлення в жодному випадку недопустимий – тільки літературною рідною мовою пастви повинен промовляти духівник” [3, с. 24].

Низку статей присвятила вивченню особливостей релігійного стилю Н. Дзюбишина-Мельник, яка звернула увагу на лексику та фразеологію цього функціонального різновиду [21-22]. Зокрема, дослідниця зазначає, що характерними для цього стилю є складні слова *Богочоловік, Богородиця, Богоявлення, водосвяття, чудотворець, чоловіколюбний*, а також свої усталені словосполуки, наприклад: *Божий промисел, Небесний Отець, Царство Боже, раб Божий, Тайна вечеря, Божя воля, Святий дух, Свята Трійця, блаженна смерть*.

Українська церковно-обрядова термінологія стала об’єктом наукових зацікавлень Н. Пуряєвої та лягла в основу упорядкованого дослідницею “Словника церковно-обрядової термінології” [90-93].

Враховуючи незавершену в українському мовознавстві дискусію щодо означення конфесійного (Н. Дзюбишина-Мельник, В. Німчук,) або релігійного (Н. Бабич, Г. Наконечна, Н. Пуряєва) стилю, у роботі послуговуватимемось терміном *релігійний стиль*, семантичне поле якого, на нашу думку, охоплює всі сфери духовно-релігійного життя християн, не обмежуючись певною конфесією.

Нині в українському мовознавстві паралельно із прагмалінгвістикою, семасіологією, теорією тексту почали розвиватися когнітивна лінгвістика та етнопсихолінгвістика, які розглядають проблеми мови як загального механізму репрезентації та трансформування найрізноманітнішої інформації з використанням специфічних мовних знаків у площині національного світобачення. Зародилося суперництво між комунікативною та когнітивною (пізнавальною) функцією. Когнітивна лінгвістика розглядає функціонування мови як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджують через мовні явища [112, с. 289]. Цей науковий напрям пов’язаний з іменами таких учених, як Н. Алефіренко, С. Жаботинська, М. Кочерган, В. Манакіна, Т. Радзієвська, О. Селіванова.

Етнолінгвістика детально досліджує взаємозв'язок між мовою та менталітетом і культурою носія цієї мови. На відміну від традиційного дослідження граматичних, синтаксичних чи семантичних аспектів мови, тут звернено увагу на духовний аспект. Тому фразеологізми починають розглядати як вияв духовності народу [23, с. 113] і виокремлюють серед них такі тематичні групи:

1. Фразеологізми, які відображають психолого-етнографічні ознаки, зокрема риси характеру, особливості реагування на різні обставини, своєрідність гумору: *душу відкрити; дух ранили; розв'язати очі; наскочити на слизьке; в горілку кидатися; хвоста вкрутити; моцний на язик; скакати в гречку; то та людина, що догори щетина; (богатыр) на всю губу; як собі постелиш, так і виспишся; не святі горшки ліплять; що з воза впало, те пропало; котра корова багато мичить, то мало молока дає.*

2. Фразеологізми, що містять у собі морально-етичні оцінки: *не одури в макове зерня; неславу пускати; ганьбою вкрити; слава пішла; пошити в дурні; пустити свиню під стіл; мовчи язичку, будеш їсти кашу та ін.*

3. Фразеологізми соціального спрямування: *зв'язувати кінці з кінцями; бути зайвим ротом; дві шкури дерти; пустити з торбами; з миру по нитці – бідному сорочка; жити на широку ногу; покласти зуби на полицю; не по кишені.*

4. Фразеологізми, що відображають народні звичаї, вірування, обряди: *стати на рушник; піднести гарбуза; пришити квітку; хай іде на очерета та на болота; перемивати кістки; як рукою зняло; дорогу перейти тощо.*

5. Фольклорно-пісенні фразеологічні структури: *судженого конем не об'їдеш; шукай вітра в полі; оком поведе; слабого з постелі зведе; або дома не бути, або славу здобути; хоч з моста та в воду; як чайка при дорозі; нудити світом; видно, хоч голки збирай [23, с. 114].*

В. Жайворонок вважає, що національно-культурні особливості мовної системи виразно виявляються на фразеологічному рівні, а фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з іншого, – чітко

простежується вплив мови на формування його менталітету [26, с. 33]. Учений неодноразово звертається до розгляду походження, семантики, символізму чи реалізації принципу концептуалізації у стійких словосполученнях, які передають релігійне світобачення українців або тісно пов'язані з релігією, віруваннями, звичаями та обрядами. Як прояви етики стосунків народні звичаї та обряди становлять собою етнокультурні контексти, де поряд з акціональним (обрядовим, дієвим), реальним (предметним), персональним (виконавським), локативним (просторово орієнтованим), темпоральним (часовим залежно від пори року, доби), музичним, зображальним (символічним) кодами значне місце відводиться вербальному (словесному) супроводу, що будується за законами фольклорного дискурсу [26, с. 49]. Саме в таких контекстах, вважає дослідник, розкриваються питомо сакральні значення слів і висловів.

Останніми десятиріччями в українському мовознавстві активізувалися дослідження з лінгвокультурології та лінгвокогнітивістики на основі концептуального аналізу. Етимологічні грані слів-концептів глибоко проростають в етнокультурну, у духовний світ мовця – і відповідно у фразеологічну систему, стаючи важливими фразеотворчими чинниками. Адже культурна (символічна) семантика слова – лише відбиття символізації предмета, його концепту, образу. Як, скажімо, предметна реалія *верба* у свідомості українця переростає у символізовану реалію: *верба плачуча* (верба – здоров'я), “*не я б'ю, верба б'є*” (вияв сили свяченої верби). В. Жайворонок детально простежує шлях фразеологізації слова *верба* через набуття символічного обрядового значення: *гілка верби* – вільне синтаксичне сполучення набуває обрядового (сакрального) значення як ритуальний предмет (оберіг), яким вдаряли на Вербному тижні на здоров'я. Як слово культури символізоване ім'я стало основою для інших культурних найменувань: *Вербна неділя, Вербний тиждень, Вербич, Вербниця, Вербляниця* [26, с. 52].

На вагоме значення фразеологічних одиниць мови при дослідженні окремого концепту чи цілої концептосфери вказують П. Мацьків, О. Сімович,

М. Скаб та інші. Значна частина фразеологізмів, що їх можна визначити як релігійні, стала предметом розгляду науковців, які розвивають когнітологічний та етнолінгвістичний напрями. У системних дослідженнях українського менталітету одним з основних виділено релігійність, а також емоційність і кордоцентричність, які з першою рисою взаємопов'язані. На думку П. Мовчана, “релігійна формація української душі” впродовж тривалого історичного часу виробила неперехідну властивість “поривання до вищого, трансцендентного, тобто до вічного, потойбічного”, тому й “релігійна енергія українців була потужнішою за національні поривання” [66, с. 5]. Ці риси психотипу українців чітко відтворені і зафіксовані у базових концептах, під якими розуміють інформаційну структуру свідомості, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії механізмів пізнання [112, с. 236], і які нині є предметом глибоких наукових досліджень когнітологічного напрямку. Низка сучасних лінгвістичних праць присвячена вивченню таких базових концептів, як *Бог, дух, душа, серце, мудрість, життя* та ін. (І. Голубовська, Ж. Краснобаєва-Чорна, Т. Крижановська, О. Левченко, М. Мамич, П. Мацьків, О. Сімович, М. Скаб та ін.) [31; 36; 61; 62; 98-100].

Окремо слід зупинитися на розгляді концепту *Бог*, який у своїх дослідженнях ґрунтовно аналізують П. Мацьків [61] та О. Сімович [98]. Позитивізм ХІХ ст. й атеїзм ХХ ст. спричинили “десимволізацію” образу Бога і самого слова, що своєю чергою “символізувало” розрив із релігійною традицією, що складала асоціативне поле концепту, вважає О. Сімович [98, с. 292]. Однак релігійне відродження в українській культурі кінця ХХ ст. викликало нове зацікавлення символікою імен Бога [98, с. 292] та дослідження концептосфери Бог.

У монографії “Концептосфера Бог в українському мовному просторі” П. Мацьківа на основі методики концептуального аналізу висвітлено функціонування концептосфери Бог у біблійній, фольклорній та

лінгвістичній картинах світу як сегментах української мовної картини світу. Важливою для нашого дослідження є думка вченого про те, що концептуалізація фразеологічних структур не викликає сумнівів з огляду на їхню культурну значущість [63, с. 16]. У роботі, спираючись на метод семантичного профілювання, теорію семантичного поля, детально проаналізовано номени, що творять багаторівневі зв'язки у концептосфері Бог (*Творець, Світло, Пастир, Пророк, Месія, Всевишній* та ін.) [61, с. 35-50]. Ці лексеми як важливі або ключові компоненти входять до складу релігійних фразеологізмів, розглядаючи які, беремо до уваги думку дослідника про те, що “тріада теоцентризм – антропоцентризм – етноцентризм виступає універсальною формулою сакральної світобудови і світобачення, що об’єктивується в біблійному дискурсі”, і “перші два складники тріади визначають “обличчя” концептуальної картини світу, третя репрезентує мовну картину світу” [61, с. 35]. Учений детально аналізує семантику та етимологію складених найменувань біблійного походження (*Син Божий, Син Людський, Бог милостивий, Бог істинний (правдивий), Бог святий, Бог слави, Бог Вседержитель, Дивний Порадник* та ін.). Наприклад: “Бог Вседержитель експлікує владу Бога над усім своїм творінням як володаря Всесвіту” [61, с. 45], “Бог слави виражає значення незалежності влади і досконалості Божої” [61, с. 44], “Бог Всемогутній номінує повноту створеного й керованого Ним світу, виявляється через благодать, милосердність, людинолюбство, мудрість, вірність обітницям” [61, с. 49], “Бог милостивий виражає сутність Його існування, виявляється через прощення гріхів, спасіння у Христі, вірність Своїм заповітам” [61, с. 50], “Вираз *Син Божий* служить для Одкровення Божественності Христа, тоді як поняття *Син Людський* вказує на Його єднання з людьми” [61, с. 39]. У монографії ґрунтовно проаналізовано низку біблійних “вторинних номінацій”, наприклад: “Вторинна номінація *наріжний камінь* у Біблії об’єктивує віруючих духовного дому Божого” [61, с. 46]. Дослідник відзначає оказіональність таких Божих імен, як *Наріжний камінь, Хліб життя, Світло для світу, дорога і правда життя, Правдива*

виноградина, зоря ясна і досвітна, Альфа і Омега тощо, водночас вказуючи, що ці “метафоричні референти є модифікаторами генералізуючих Божих назв – Господь, Бог, Творець, Всевишній, Всемогутній, Вседержитель та ін., які об’єктивують творчу силу Бога, Його промисел в божественних і людських вимірах, поєднуючи трансцендентне в іманентному [61, с. 42-43].

Групу Божих імен, які є предметом детального аналізу у монографії П. Мацьківа, розширено лексемами та фраземами фольклорного походження (*Спаситель, Цар над царями, Дитяtko Божe, Божe ягняtko, Очі світу* та ін.), які автор описує як референти Бога [61, с. 127]. Розглядаючи концептосферу Бог у фольклорному дискурсі, П. Мацьків відзначає, що етнокультурний аспект зумовлює виникнення та формування внутрішньої форми як первинного образу (ідеї) ФО, які репрезентують основні ідеї, характерні для певних етапів розвитку людства загалом, українства зокрема [61, с. 126]. Важливою для нашого дослідження є думка автора про те, що номінація *Бог*, виступаючи компонентом ФО, не втрачає свого значення, попри часткову деактуалізацію складників стійких зворотів, зберігає всі ознаки слова, а не семантичного елемента, що дозволяє говорити про прототипність компонентів фразеологізмів [61, с. 126]. Варто відзначити, що компонент-теонім *Бог* учений розглядає як семантичний центр фразеологізму. Окремо автор виділяє “фразеологізми з компонентом Бог” [61, с. 159], зокрема, які виконують етикетну функцію (вітання, побажання тощо), які пов’язані із субконцептом “народження Ісуса Христа” тощо. Відзначено вплив біблійної картини світу на фольклорну, трансляцію Божих якостей у ФО через людські, поєднання у таких ФО сакрального та профанного.

П. Мацьків зазначає, що у сучасному мовознавстві логіко-поняттєве моделювання сакральної лексики дозволило виділити п’ять поняттєвих полів, об’єднаних навколо логічних категорій “особа”, “предмет”, “дія”, “місце”, “час” [61, с. 187]. Для розгляду сакральної сфери, а саме концептосфери Бог, дослідник виділив п’ять поняттєвих полів (“священна особа”, “священна дія”,

“священний предмет”, “священне місце”, “священний час”). Розглядаючи тематичне поле “священний час”, такі лексеми, як Різдво, Великдень тощо, автор визначає як компоненти складених термінів церковно-обрядової термінології, наприклад: *Різдво Пресвятої Богородиці – Друга Пречиста*, [61, с. 265], *великоднє вітання, Великодній понеділок, великодній тиждень* [61, с. 269]. Оскільки у роботі ми залучаємо і складені терміни, то ці стійкі словосполучення потрапляють до нашого розгляду.

На символіку Божого імені або ж Божих імен звертає увагу у статті “Концепт “Бог” у мові та культурі” О. Сімович, відзначаючи, що формування семантики цих вербальних символів відбувається завдяки нагромадженню знань про Бога з первинного джерела Святого Письма та подальшого функціонування слова в канонічній і неканонічній літературі [98, с. 284]. У народній культурі, зазначає авторка, образ Бога частково залишається антропоморфним, зокрема в текстах колядок Бог здійснює символічний обряд орання плугом, у пареміології концепт “Бог” виступає із символічним значенням всеохопність, всемогутність/ безгрішність [98, с. 288].

У сучасних мовознавчих дослідженнях предметом опису стають способи реєстрації і тлумачення фразеологізмів в історичній та сучасній фразеографії [5; 77]. Н. Бабич, розглядаючи різні лексикографічні праці (збірки К. Зіновієва, М. Номиса, І. Франка, “Фразеологический словарь русского языка” (1967), “Українсько-російський і російсько-український словник” (1971) та інші), робить висновок, що станом на сьогодні академічний фразеологічний словник у 2-х томах (1999) як одне з найповніших і найдоступніших джерел для наукових студій фразеологів розв’язав переважну більшість суперечностей щодо предмета фразеології [5, с. 95]. Однак до нього не увійшли сталі словосполучення, у яких відсутнє метафоричне або метонімічне переосмислення, прислів’я (*дарованому коневі зубів не лічать...*), приказки (*мова — не полова...*), усталені порівняння (*кремезний як дуб...*), крилаті вирази (*усе тече, все змінюється...*), перифрастичні звороти, які замінюють слова в описовій формі (*виявляти*

пiклування = пiклуватися...), складенi термини (*лiнгвiстична географiя...*), нефразеологiзованi тавтологiчнi (iз повторюванням слова) словосполучення (*з боку на бiк...*) [233, с. 4-5]. Для порiвняння авторка згадує досвiд польських фразеографiв та фразеологiв, якi вводять до фразеологiчних словникiв усталенi художнi метафори, епiтети, порiвняння, навiть без передпорiвняльного слова, термiнологiчнi стiйкi конструкцiї, у т. ч. стереотипи дiлового стилю тощо. Прикладом може слугувати фразеологiчний словник С. Скорупки [122]. Н. Бабич не бачить у цьому суперечностi, адже цi конструкцiї вiдтворюються в готовому виглядi, мають сталу структуру, зрозумiлi всiм носiям мови, мають самостiйну синтаксичну функцiю тощо. Тому дослiдниця робить висновок, що кожна стiйка конструкцiя з переносним значенням, вiдтворювана всiма носiями мови у готовому виглядi, вартує того, щоб бути введеною у фразеологiчний словник i фiксуватися в ньому стiльки разiв, скiльки перестановок компонентiв у нiй без змiн у значеннi можна допустити [5, с. 95].

Останнiми десятирiччями спостерiгаємо позитивну динамiку щодо зацiкавлення релiгiйними фразеологiзмами. З'явилася низка наукових праць, в яких проведено дослiдження ФО бiблiйного походження. Поняття "бiблeїзм", на думку Н. Черкас, об'єднує лексеми, фразеологiзми (номiнати́внi, номiнати́вно-кому́нiкати́внi i кому́нiкати́внi) та цитати, що прямо або опосередковано походять iз Бiблiї [120, с. 16]. О. Набока, дослiджуючи бiблeїзми на матерiалi англiйської мови [69], подiляє їх на двi групи: цитатнi бiблeїзми, якi прямо запозиченi з тексту Бiблiї, та сюжетнi бiблeїзми, якi детермiнованi загальним змiстом бiблiйних текстiв. А. Коваль у книзi "Спочатку було слово: Крилатi вислови бiблiйного походження" (2001) описує бiблiйнi крилатi вислови як "окремi слова, словосполучення й цiлi речення, якi вiдiрвавшись вiд бiблiйного тексту, вживаються як усталенi (фразеологiчнi) одиницi мови – в узагальненому, переносному або образному значеннi" [167, с. 8-9].

Предметом наукової розвідки М. Скаб стали фразеологізми з релігійним компонентом, до яких зараховано передусім фраземи зі словами *Бог* та *Божий* та визначено тенденції щодо їхньої фіксації у загальнономовних та фразеологічних словниках [101, с. 107-114].

Н. Бабич у своїх працях торкається питань функціонування та семантики фразем релігійного змісту з ключовими словами *Бог* [6, с. 193-205], *Богородиця* [6, с. 159-172]; *добро і зло* [6, с. 138-148].; *блаженний і благословенний* [6, с. 127-138], *гріх і спокута* [6, с. 148-159] тощо. Дослідниця однією з перших акцентувала увагу на необхідності дослідження фразем з компонентом *Бог* (*Господь Бог, Христос*). У своїй статті “Сила Божа” в народній фразеології” (2002), у мовно-народознавчих студіях “Магія слова для всього живого” (2012) на основі матеріалу, взятого з фразеологічних та загальнономовних лексикографічних праць української та інших слов’янських мов, а також із живого мовлення буковинців, показала, що ці фраземи створюють багаті лексико-семантичні групи. У них закріплені історико-етнографічні та морально-естетичні зв’язки людини з навколишнім світом, зі Всесвітом, відбито ставлення людини до Святого Письма – співвіднесення з ним свого життя, тому часто сприймання сучасним мовцем змісту багатьох давніх за походженням фразеологізмів залежить від обізнаності зі змістом Біблії та Євангелій, вважає дослідниця [6, с. 28-29]. Ключові моральні ознаки в системі духовної народної культури зазвичай корелюють, вступаючи у бінарні опозиції на зразок *добро/зло, правда/неправда, гріх/спокута* тощо [6, с. 49-51], які Н. Бабич розглядає на основі біблійних та лексикографічних джерел, торкаючись і питань фразеології. Базові концепти, як уже зазначалось, мають схильність до фразеологізації, а абстрагованість позаконтекстної семантики цих іменників зумовила можливість їхнього поєднання як з назвами конкретних, так і з назвами абстрактних понять у сталі словосполучення, як-от: *зла дорога, злі сили, добрий час, добрі руки, повернути грішника, потішити сумного*, або афористичні висловлювання: “*Джерелом зла є марнолюбство, джерелом*

добра – милосердя” (Ф. Шатобріан) [6, с. 146]. Розглядаючи поняття *grіx/spokusa*, авторка апелює до фразеології: “фразеологія підтверджує, що людина здатна опиратися спокусі, бо відомі фразеологізми містять частку *не: не брати гріха на душу, не впасти у гріх* тощо” [6, с. 157].

Отже, у науковій парадигмі лінгвістичних досліджень кінця ХХ – початку ХХІ ст. століття вагоме місце займає когнітивна лінгвістика, зорієнтована на проблему комунікації та розуміння, пов’язана з вивченням процесів пізнання та фіксацією його результатів засобами мови, що накладає свій відбиток на дослідження з української фразеології в цілому. У теоретичних та практичних дослідженнях з фразеології кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Н. Бабич, М. Демський, О. Забуранна, А. Івченко, О. Левченко, С. Пилипчук, Ю. Прадід, О. Селіванова, В. Ужченко, Д. Ужченко та інші) [4; 6; 8; 19; 23; 26-31; 37; 67-71; 83-85; 88-89; 94; 101-103; 112] вагоме місце займають засади формування фразеології як розділу мовознавства, особливості фразеотворення в сучасній українській літературній мові, дослідження ареальної (діалектної) фразеології, класифікація ФО за різними ознаками, характеристика особливостей їхнього функціонування у мовно-стилістичному, семантичному, функціональному, комунікативному, психокогнітивному, перекладознавчому, культурологічному та етнолінгвістичному аспектах тощо.

Відзначимо, що позитивна динаміка щодо зацікавлення фразеологізмами з релігійною семантикою та релігійними компонентами сприяє збагаченню української мовознавчої термінології новими термінами: “*крилаті вислови біблійного походження*” (А. Коваль) [167], “*біблеїзми*” (О. Набока, Н. Черкас та ін.) [69, 120], “*біблійні фразеологізми*” (М. Скаб, М. Скаб) [102], “*фразеологізми з компонентом Бог*” (Н. Бабич, П. Мацьків) [4, 6, 61], “*паремії, що відображають релігійні мотиви*” (П. Мацьків) [61], “*фразеологізми з релігійним компонентом*” (М. Скаб) [101], “*фраземи біблійного походження*” (Ж. Колоїз, З. Бакум) [169], “*фразеологічні богословізми*” (Г. Наконечна) [71]. Однак сам термін

“*релігійна фразеологія*”, який активно використовують у польській (frazeologia religijna) [123, 125], англійській. (religious phraseology) [124, 126] та інших мовах, в українській не набув широкого вжитку.

Висновки до розділу 1

Теоретичні основи української фразеології закладено у працях О. Потебні, увагу якого привертала проблеми, пов’язані з походженням мови, семантикою, етимологією та функціонуванням стійких мовних одиниць, шляхами походження прислів’їв та приказок, їх генетичною основою. Ці проблеми відомий український учений розв’язував у контексті сформульованої ним Божественно-людської концепції сутності мови.

Розвиток наукових досліджень у цій царині було перервано ідеологічними заборонами тоталітарної держави. Наприклад, М. Пазяк у своїх працях з фразеології підкреслював атеїстичність трудового народу і відзначав, що поява навіть таких приказок, як *Без Бога ні до порога* пов’язана з довговіковим релігійним гнітом і духовним закабаленням. Релігійну фразеологію переважно трактували, виходячи з міркувань О. Бабкіна про те, що така фразеологія як невід’ємний елемент зображального мовного репертуару національних мов, “які пройшли стадію християнської культури”, є придатною для “вираження таких понять, яким зовсім чужий дух християнської моралі чи застарілого церковного способу життя й світогляду”, а “свідомість тих, що вживають чи чують подібні вислови в контекстах сучасної мови, не асоціює їх колишніх термінологічних значень, що й забезпечує їм стійке місце у фразеологічному фонді”. Поодинокі спроби об’єктивного розгляду релігійної фразеології у цей період пов’язані з іменами Л. Булаховського, який, спираючись на ідеї О. Потебні, зумів в тоталітарну добу зберегти ідеологічну незаангажованість та об’єктивність щодо мовних явищ, та Л. Скрипник, яка у своїх дослідженнях опиралась на генетичну класифікацію, запропоновану Л. Булаховським, у якій цитати та образи Святого Письма займали вагоме місце.

Відновити перервану традицію у дослідженні мовних одиниць, пов'язаних із релігією та релігійністю як виявом світогляду у життєдіяльності народу чи окремої особи, вдалось ученим посттоталітарної доби, які розглядають мову як духовне явище. Сучасні дослідження національно-духовної специфіки мови в руслі когнітивної лінгвістики та антропоцентричного принципу розгляду мовних явищ щодо людського фактора у мові та фактора мови у людині актуалізують вивчення релігійної фразеології, яка є репрезентантом ціннісних орієнтацій носіїв мови, які сформувалися на ґрунті релігійних переконань. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження передусім є праці Л. Булаховського, В. Жайворонка, П. Мацьківа, В. Німчука, Ю. Прадіда, Л. Скрипник, В. Ужченка та інших. Одними з перших праць у сучасному мовознавстві, в яких об'єктом розгляду стали релігійні стійкі словосполучення, є праці Н. Бабич, А. Коваль, П. Мацьківа, О. Набоки, О. Сімович, М. Скаб, М. Скаба, Н. Черкас та інших.

Як показав аналіз розвідок із фразеології, не вироблено єдиного підходу до класифікації ФО, чимало проблем виникає з упорядкуванням термінів, триває дискусія щодо обсягу фразеології. Позитивним вважаємо те, що утверджуються різні підходи до дослідження ФО: структурно-семантичний, функціонально-стилістичний, генетичний, ідеографічний та інші. Домінує антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, звернено увагу на теоантропоцентричний підхід, який набуває актуальності.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях, розглядаючи питання когнітології, етнолінгвістики, лінгвофілософії тексту, при вивченні релігійного стилю та базових концептів української мови, дедалі частіше об'єктом розгляду стають стійкі словосполучення з релігійною семантикою, однак термінологію опису цих мовних одиниць остаточно не стандартизовано. Її розробляли та розробляють Н. Бабич, П. Мацьків (фразеологізми з компонентом *Бог*), М. Демський (фраземи, що вказують на стосунки людини з вірою), Л. Булаховський (цитати й образи Старого і Нового Заповіту), П. Мацьків (паремії, що відображають релігійні мотиви),

А. Коваль (крилаті вислови біблійного походження), Ж. Колоїз, З. Бакум (фраземи біблійного походження), Ф. Медведєв (вислови біблійного фразеологічного набутку), О. Набока, Н. Черкас та ін. (біблеїзми), Г. Наконечна (фразеологічні богословізми), М. Скаб, М. Скаб (біблійні фразеологізми), М. Скаб (фразеологізми з релігійним компонентом), Л. Скрипник (крилаті вислови релігійного джерела).

Методологічною основою дослідження є прийнятий сучасною наукою погляд на мову як складну символічну систему, тісно пов'язану з духовним світом людини та енергетикою космосу. Необхідність комплексного підходу до вивчення релігійної фразеології зумовила використання як загальнонаукових, так і лінгвістичних методів. Глибше пізнати природу РФО дають змогу метод індукції та дедукції, метод фразеологічного опису, лексикографічного, компонентного, контекстного, кількісного аналізу та ін.

Релігійну фразеологію української мови розуміємо як частину української фразеології, що об'єднує стійкі словосполучення, які репрезентують релігійний світогляд українців як носіїв переважно християнської культури. Релігійні фразеологічні одиниці – це усталені, часто відтворювані в мовленні одиниці з високим рівнем образності, експресії, абстракції, символіки, узагальнення, з релігійною семантикою або релігійною конотацією та релігійними компонентами. До останніх зараховуємо християнські теоніми (Бог, Господь, Ісус, Богородиця) та геортоніми (Великдень, Різдво, Покрова), біблійні антропоніми (Адам, Каїн, Юда) та топоніми (Вавилон, Голгофа, Єгипет), а також найменування основних релігійних понять (віра, надія, гріх, молитва) та слова-символи (зірка, голуб, земля, хліб). Аналізуючи пласт релігійних стійких словосполучень, виходячи із теоретичних засад українських фразеологів, приймаємо широке тлумачення поняття “фразеологія” та терміна “фразеологізм”. Водночас як дублети вживаємо вислови стійкі словосполучення, фразеологічні одиниці, фраземи, фразеологізми.

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЙНА ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Лексикографія є тією важливою складовою частиною мовознавства, яка не тільки відбиває історію мови, а свідчить про культурний рівень народу в різні періоди його історії. Вивчення лексикографічних праць дає чітке уявлення про те, які процеси в мові відбувалися та яким було життя і, головне, світобачення носіїв цієї мови. Виконуючи інформативну і нормативну функції, словники стають важливим інструментом у відтворенні мовної картини світу.

Зародження української лексикографії пов'язане з церковною та релігійною практикою нашого народу і сягає періоду давньоукраїнської держави – Київської Русі. Християнська література прийшла до нас у перекладі старослов'янською (староболгарською) мовою. Українцям X – XII ст. ця мова була досить близькою та зрозумілою. Але, прагнучи досконало пізнавати Боже Слово, у сакральних текстах обов'язково робили внутрішньорядкові, міжрядкові або покрайні пояснення незрозумілих слів чи висловів – так звані глоси. Далі з'явилися словники-глосарії, серед яких дослідники виділяють словники-ономастикони, словники-символіки та слав'яноруські словники [55, с. 5]. Найповніше ці перші лексикографічні праці описано у фундаментальній монографії В. Німчука “Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською” [78]. Релігійна лексика та фразеологія в цих початкових лексикографічних роботах, які нерозривно були пов'язані із сакральними текстами, займала важливе місце, особливо у так званих словниках-приточниках (від слова “притча”), в яких пояснювався символічний або алегоричний зміст слів і висловів. Ці словники ще довго вживалися в наступні століття, так само, як і продовжувалася

давньоукраїнська традиція уживання внутрішньорядкових глос у різних перекладах релігійних текстів [55, с. 6].

Зародившись у Київську добу, українська лексикографія XVI – XVII ст. поповнилась відомими не тільки в Україні лексикографічними працями: рукописний словник невідомого автора “Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто”, перший друкований словник “Лексис” Лаврентія Зизанія Тустановського, “Лексикон” Памви Беринди та “Синоніма славеноросская” невідомого автора, лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Ці перекладні словники, які, за висловом І. Огієнка, свідчили про “велику філологічну освіту їх авторів” [79, с. 52], звичайно, прямо не висвітлювали релігійну фразеологію, але слова та словосполуки біблійного походження займали в них важливе місце як складова старослов’янської мови. Наприклад, у словнику “Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського”, який підготував до видання В. Німчук, налічуємо 80 слів із коренем *Бог* [171, с. 429].

Друга половина XVII – початок XIX ст. через трагічні для нашої історії події не сприяли розвиткові лексикографічної праці, що було вповні надолужено потужною когортою українських культурних діячів XIX–поч. XX ст. Українські народні фразеологізми, зокрема релігійного змісту, фіксували у фольклорних збірках та опрацьовували в загальномовних словниках (М. Закревського, П. Галузенка-Морачевського, П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка та ін.). І, нарешті, нагромаджений у збірках, словниках і писемній літературі багатий фразеологічний матеріал став об’єктом інтерпретації в спеціальних лексикографічних працях.

2.1. Релігійна фраземіка в українських лексикографічних працях другої половини XIX – початку XX ст.

Початок XIX ст. відзначився поживанням уваги до народної словесної творчості через записування фольклорного матеріалу та

цілеспрямоване формування джерельної бази. Логічним продовженням наполегливої збирацької діяльності стали перші спроби наукового опрацювання та систематизації зафіксованого матеріалу.

Першим зводом фразеологічного матеріалу став рукописний збірник мандрівного дяка К. Зіновієва. Наступні зібрання В. Смирницького, Г. Ількевича, М. Закревського, М. Номиса, М. Комарова, П. Чубинського заклали підвалини української фразеології та фразеографії. Продовженням цієї праці на новому науковому рівні стали “Галицько-руські народні приповідки” І. Франка.

1864 року в Петербурзі у друкарні П. Куліша М. Номисові вдалося видати збірку “Українські прислів’я, приказки і таке інше”, хоча частину матеріалів упорядника вилучила цензура. Ця унікальна книга народної мудрості була довгий час у напівзабутті та напівзабороні. У 20-х рр. ХХ ст. відомий фольклорист та етнограф А. Лобода видав 150 примірників цієї книги, а у 1985 р. в діаспорі її було перевидано з ініціативи та на кошти Владики Мстислава. У 1993 р. видавництво “Либідь” у Києві випустило у світ збірку М. Номиса “Українські прислів’я, приказки і таке інше” зі збереженням за традицією публікацій літературних пам’яток усіх правописних та мовних особливостей оригіналу та з додатками, у яких надруковано всі фразеологізми, вилучені у М. Номиса цензузою.

Збірка “Українські прислів’я, приказки і таке інше” була першим науковим виданням в українській етнографії та фразеографії і до сьогодні є однією з найважливіших книг українських приповідок. Хоча вона охоплює значно менший за обсягом матеріал, ніж, приміром, у тритомному виданні “Прислів’їв та приказок” М. Пазяка, але за способом оброблення, систематизації й подавання матеріалу залишається актуальною й донині, на що неодноразово звертали увагу видатні знавці народного слова [231, с.23-24]. Як визначне явище у фольклористиці ХІХ ст. охарактеризувала збірку відомий фразеолог Л. Скрипник [103, с. 238], високо оцінив це зібрання прислів’їв та приказок М. Пазяк у передмові до сучасного видання [231, с. 5-

25], відомий фольклорист П. Попов відзначив, що поява збірника М. Номиса була “значним явищем не тільки в українській, а й взагалі в слов’янській науці про народну творчість” [103, с. 336].

Фразеограф, талановитий письменник, етнограф, діалектолог і видавець М. Симонов, який походив із заможної козацької родини з Полтавщини, обрав собі псевдонім Номис, який складається із перших п’яти букв його прізвища. Збірка, яку він упорядкував, складалася з його матеріалів, матеріалів, наданих йому О. Марковичем та іншими культурними діячами, про яких згадано у вступному слові до книги.

М. Номис став новатором у галузі фразеографії, адже його праця на той час вражала кількістю залучених зразків, подавала різноманітний матеріал і пропонувала новий спосіб його систематизації.

Аналіз ФО, які упорядкував М. Номис, засвідчує, що РФО займають у словнику поважне місце та відображають цілісну систему народного світобачення та світосприйняття, у якій вагоме місце займають релігійні переконання. Із понад чотирнадцяти тисяч зафіксованих ФО – понад п’ятсот фразеологізмів із словом *Бог* та похідними від нього.

Розпочинаючи працю як упорядник збірки “Українські прислів’я, приказки і таке інше”, М. Номис мав вирішити досить складне на той час питання упорядкування матеріалів, які мали різні системи класифікації або надсились неупорядкованими. Панівним у той час був алфавітний принцип, за яким було укладено всі збірки українських прислів’їв та приказок (від К. Зіновієва до М. Закревського). М. Номис уперше в українській фразеографії застосував тематичний принцип розміщення матеріалу, який також використали Ф. Челаковський та В. Даль. Схожість зі збірками чеського та російського авторів, пов’язана з методом класифікації фразеологізмів, тільки поверхова: український автор оригінально будує покажчики, поділяє свої розділи на спеціалізовані підрозділи, у скороченій формі подає численні варіанти, паспортизує ФО, вказуючи на джерело походження, робить перші спроби тлумачити деякі прислів’я та приказки.

Яскравою особливістю збірки М. Номиса є перші тематичні підрозділи книги, об'єднані ключовими словами *віра* та *Бог*. Автор-упорядник, визначаючи пріоритетними такі ФО, як *Хто за віру умирає, той собі царство заробляє, Без Бога ні до порога, Усі ми під Богом ходимо, Кому Бог допоможе, то все переможе* та ін. [231, с. 39], засвідчує важливі риси народного менталітету. На думку Ю. Шевельова, приповідки збірки М. Номиса, взяті як цілість, дають “ключ до народної психології, а то й філософії” [231, с. 24].

Приповідки релігійного змісту подано не тільки в перших тематичних групах збірки, їх чимало і в інших тематичних підрозділах, пов'язаних із життям, побутом, працею, морально-оцінними характеристиками тощо. У їхньому складі виділимо такі тематичні групи:

1. ФО, в яких народ висловив розуміння основ християнської моралі та своє розуміння світу: *Без Бога ні до порога, а з Богом – хоч за море* [231, с. 39]; *Як Божя воля, то вирнеш з моря* [231, с. 40]; *Від серця до Бога навпростець дорога* [231, с. 42]; *Усе тінь минуца: одна річ живуца – світ з Богом* [231, с. 56]; *Щирому и Бог помагає* [231, с. 220]; *Бог вам дав, и людям вділяймо!* [231, с. 223]; *Не Божє карання – своє дуровання; Не Бог на смерть веде, сам чоловій йде* [231, с. 323]; *Де гріх, там и покута* [231, с. 324]; *Шануй Батька та Бога – буде тобі всюди дорога* [231, с. 415]; *Шти отця-матір і будеш довголітен на Землі* [231, с. 416]; *Хто чужє бере, того Бог поб'є* [231, с. 431]; *Як Бог допоможе, то все буде гоже* [231, с. 621].

2. ФО, що тісно пов'язані з сюжетом Біблії: *Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах; Не утнеш, Аврааме, Ісаака, бо порох замок; Не утне Каїн Абля, бо тупая шабля; Побілів, як Пилат* [231, с. 218].

3. ФО для позначення часу, які відображають народні спостереження за явищами природи та які пов'язані з церковним календарем: *Який день на Благовіщення, такий на Великдень* [231, с. 57]; *Святий Юрій по полю ходить, жито родить* [231, с. 58]; *Прийшов Петро – вирвав листок, прийшов Илля – вирвав и два; а прийшов Спас – бери рукавиці про запас;*

прийшла Пречиста – на дереві чисто, прийшла Покрова – на дереві голо [231, с. 60]; на Гліба й Бориса (24-го Липця) за хліб не берися [231, с. 61]; на Семена-Юди (1-го Вресня) боїця кінь груди [231, с. 61]; До Дмитра (26-го Паздерника) дівка хитра; Юрий (26-го Листопаду) мости мостить, а Микола гвоздем побиває; Варвара ночі урвала... а дня приточила [231, с. 62]; Не к Різдву йде, а к Великодню: уночі тріщить, а вдень плющить [231, с. 63] та інші (загалом понад 200 ФО).

4. Фразеологізми-застереження: *Хай Бог милує!*; *Нехай Бог (Господь) відвертає, нехай Бог боронить!*; *Боронь Боже!*; *Ховай Боже!*; *Крий Боже!*; *Нехай Бог криє* [231, с. 248]; *Нехай мене Бог боронить* (або: *Сохрани мене, Господи*) *від лихої напасти, від панської карности, від людської ненависти* [231, с. 44]; *Не дай, Боже, звалитися під тином!*; *Дай, Боже, вмерти, та не під плотом!*; *Дай, Боже, який час лежати, а не нагло помирати; Боже, як прийде час вмерти, не допускай довго лежати – кажи прийти смерти!* [231, с. 372]; *Не при хаті згадуючи; Дух Святий при хаті* [231, с. 375]; *Бійся Бога, побійся Бога* [231, с. 164];

5. ФО, що обслуговують різноманітні мовноетикетні ситуації. У їхньому складі слід виділити такі окремі підгрупи:

– прохання (заклик): *Я вас прошу так, як Бога; Рятуйте, хто в Бога вірує!* [231, с. 223];

– поздоровлення та побажання: *Нехай вам Бог дає щастя, здоров'я і многі літа!*; *Дай, Боже, здоров'я (щастя); Дай, Боже, час добрий; Пошли вам, Боже, здоров'я та з неба дощ, та хліб, та всячину!* [231, с. 510], *Дай, Боже, щоб усе було гоже* [231, с. 510], *Пошли, Боже, з неба, чого нам треба* [231, с. 510], *Дай, Боже, разом двоє: щастя і здоров'я* [231, с. 226], *Дай тобі, Боже, спішно і охотно робити, щоб твої думки були повні, як криниця водою; щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом, пошли тобі, Мати Божя, на все гаразд* [231, с.226]; *Дай тобі, Боже, з роси і з води, хай Бог дає на здоров'я; Дай, Боже, дітками радувацьця* [231, с. 226], *Пошли їм, Боже, многа літ!*; *Дай, Боже, многа літ!*; *Хай тобі Бог дає вік – і щасливий і*

добрий!; Хай вам Бог дає щастя, здоров'я й многі літа; Нехай вам Бог наповняє, чого ви в Бога бажаєте! Хай вам Бог приповне! Хай вас Господь підержить на сім світі! [231, с. 225]; *Нехай вас, добродію, Бог шанує і вашу честь; Нехай вам Спаситель помагає!* [231, с. 530];

Зафіксовані у збірці М. Номиса приповідки відображають ставлення нашого народу до слова, яке вони цінували як великий Божий дар, спроможний творити дива. Шанобливе ставлення до слова і віру в те, що існує добрий чи злий час, в якому зможе зреалізуватись сказане передає приповідка *Дай Боже в добрий час говорити, а в злий мовчати* [231, с. 374]. Збірка містить низку гумористичних приказок-побажань, які засвідчують жартівливий і щирий характер нашого народу: *Пошли вам, Боже, на сім світі панство, на тім світі вічнеє царство!* [231, с. 530]; *Хліб святий – дар Божий: карай нас, Боже, ним до віку* [234, с. 450]; *Дай, Боже, жартувати, аби не плакати* [231, с. 556]; *Дай, Боже, в добрім здоров'ї поболіти (кажуть тому, що вдає із себе хворого); Дай, Боже, чого хочеця!* [231, с. 510].

У збірці зібрано чимало мовних формул зі значенням прохання-побажання, які скеровані на реалізацію певного бажання, що вимовлялись в конкретних ситуаціях для майбутнього добра і передусім пов'язані із темою праці. Наприклад:

– починаючи роботу: *Господи допоможи; Дай, Боже, час і пору добру* [231, с. 445];

– при роботі: *Дай, Боже, щоб робилось аби не псувалось* [231, с. 445];

– на полі: *Роди, Боже, овес, ячмінь і гречку, хоч всього потрошечку, роди, Боже, льон і коноплі на весь християнський мир* [231, с. 510];

– привізши сіно на подвір'я: *Дай, Боже, на сіно гній, на скот лій, а хазяїну на здоров'я* [231, с. 453];

– йдучи на базар: *Дай, Боже, купити и спродати и гроші додому принести* [231, с. 467];

– купивши нову річ: *Дай, Боже, здорово сходити, а на друге заробити* [231, с. 92], *Дай, Боже, из сего таце в краще!* [231, с. 492].

Отже, приповідковий матеріал збірки М. Номиса містить численну групу найрізноманітніших поетичних, високохудожніх мовноетикетних формул із зверненням до Бога, прислів'їв та приказок, які відображали релігійний світогляд та узгоджене із ним розуміння закономірностей життя.

Тематичну класифікацію, яку розробив та запровадив М. Номис, потім розкритикував І. Франко, як таку, що не могла умістити усіх наявних приповідок, а лише намагалася викласти систему “фільзофії народної” [137, с. 10]. Однак вважаємо, що М. Номис обирав цей спосіб фіксації фразеологічного матеріалу свідомо, враховуючи контекст сучасного йому національно-духовного буття. Тому ця збірка заслужено стала репрезентантом цілого покоління української інтелігенції, засвідчила романтично-піднесене трактування історії та характеру народу, першими рядками визначивши його мету – Царство Небесне: *Хто за віру умирає, той собі царство заробляє* [231, с. 39]. Лексикографічна праця М. Номиса має велике значення не тільки для вивчення фразеологічного фольклорного матеріалу, вираженого у ньому світогляді народу, але й для означення духу тієї доби, у якій найвищою метою народу був Бог. Щоб дійти тієї величної мети, потрібна була сконсолідована народна єдність, цю єдність за відсутності держави забезпечувала мова, яка ставала головним чинником етнічно-національної інтеграції.

Якщо доля Номисової збірки досить щаслива (попри зрозумілі з ідеологічних міркувань заборони комуністичного режиму): вона перевидана 1985 року у США та вийшла у світ у Незалежній Україні 1993 року, ставши доступною для усіх охочих із нею ознайомитись, то доля її наступниці на ниві збирання та дослідження фольклорного спадку предків – збірки “Галицько-руські народні приповідки” І. Франка, яка вийшла у світ за сприяння НТШ і була опублікована у львівському “Етнографічному збірнику” – дещо складніша. Довгий час цей “скарб неоціненний”, за висловом І. Денисюка, був “майже закопаний, бо не перевиданий”, цим

раритетом могли похвалитися тільки кілька найбільших бібліотек України [137, с. 5].

2006 року до 150-річчя Великого Каменяра вперше було здійснено перевидання цієї унікальної та найгрунтовнішої фольклористичної студії Івана Франка. Реалізація цього важливого культурологічного проекту дала змогу не тільки ученим-філологам, фольклористам, етнографам, а й усім, хто цікавиться культурою та мовою українського народу, черпати знань, перечитуючи цей “шестикнижний корпус народного мудрослів’я й дотепу, скристалізованих у прислів’ях, приказках та інших жанровидах фольклорної малої прози – малої за формою, великою за сенсом” [137, с. 5].

Уже сьогодні можна сказати, що перевидання цієї збірки стало знаковим культурним явищем сучасної України. Варто відзначити, що ще за життя автора-упорядника сучасники дали цій праці надзвичайно високу оцінку: вона мала широкий резонанс у Європі, викликавши низку схвальних відгуків (І. Полівки, Й. Пати, О. Брюкнера). Сучасні студії над Франковою збіркою та оцінки попередників дали підстави Святославі Пилипчукові, науковому редакторові сучасного перевидання “Галицько-руських народних приповідок” та авторові вступної статті до нього, стверджувати, що “Франків корпус народного мудрослів’я, незважаючи на регіональний характер, – епохальне дослідження загальноєвропейського масштабу, яке належить до найкращих надбань у галузі пареміографії та пареміології” [137, с. 15-16].

Необхідно пригадати, що формування збірки та упорядкування матеріалу проходило у науковій дискусії, яку розпочав сам автор. Попередники І. Франка видали свої збірки (“Галицькі приповідки і загадки” Г. Ількевича, “Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси” В. Віслоцького, добірка приповідок Я. Головацького у збірнику “Вінок русинам на обжинки”), використавши найпростішу алфавітну систему класифікації матеріалу, яка була досить механічною, приводила до втрати семантичних зв’язків між текстами та ускладнювала їхнє наукове опрацювання. Тематичну класифікацію, яку використали у своїх працях

М. Номис, В. Даль та Ф. Челаковський, І. Франко вважав антинауковою, оскільки вона ігнорує багатосистемність та багатозначність як особливості фразеографії. Перш ніж упорядкувати матеріал, І. Франко радиться з тогочасними вченими-фольклористами, зокрема враховує поради М. Драгоманова, М. Грушевського, вивчає досягнення сучасної йому європейської фразеографії, найперше збірники К. Вандера та С. Адальберга [137, с. 11-12]. Взявши найкраще з досвіду колег, І. Франко виробив свій спосіб упорядкування та подавання матеріалу, заклавши наукові основи для подальшої праці у сфері фразеології та фразеографії. Дослідник використав опорно-гаслову систему класифікації, подаючи кожну приповідку “в тім діалекті і в тій формі, яка живе в устах народа”, при кожній поданій приповідці відзначав її географічну приналежність або “назву збирача”, вказуючи на паралелі в інших збірках, зокрема і чужих. Обґрунтування наукових основ своєї праці учений виклав у передмові до першого тому “Галицько-руських народних приповідок”, що була опублікована 1905 року у львівському “Етнографічному збірнику”, та “Тимчасовій оповістці”, яку подано і в сучасному перевиданні збірки [137, с. 17-24].

Окремо слід зупинитися на ще одному принципі, який відрізняє аналізовану збірку. На відміну від праці М. Номиса (а також інших сучасних йому праць), в яких було проаналізовано семантику лише деяких фразем, упорядник “Галицько-руських народних приповідок” поставив собі за мету подати до кожної приповідки детальне тлумачення, “по змозі черпане...із уст народа” [137, с. 17], бо вважав, що такий метод має значну наукову вагу. І він не помилявся, бо сьогодні дослідники, опрацьовуючи матеріали цієї збірки, завдяки титанічній праці Франка можуть вивчати семантику зафіксованих фразеологізмів, відкриваючи та описуючи скарби народної мудрості, гумору та дотепу, образного та символічного мислення.

Семантика ФО, які зібрав І. Франко, переконливо засвідчує релігійний світогляд нашого народу, а кількісний аналіз підтверджує вагоме місце РФО в українській фразеології. Наприклад, у першому томі з ключовим словом

(опорним гаслом) *Бог* зібрано і для зручності користування пронумеровано та розміщено в алфавітному порядку за першою літерою майже 400 приповідок. Цей матеріал заслуговує окремого розгляду, оскільки вдало скомпонований та прокоментований самим автором, відкриває перед нами цілісну картину релігійного світогляду, тісно переплетеного із життєвою практикою. Наприклад, вислови *Кому Біг pomoже, той все переможе* [137, с. 127], *Бог батько!... а ми його діти* [137, с. 110] або *Без Бога ані до порога* [137, с. 107] є виразом народної віри в Божу опіку, а також і того, (а це вже голос упорядника) “що не дбаючи про Бога, про висші етичні основи чоловік у зносинах з іншими людьми не може поступити й кроку” [137, с. 107]. Релігійна фразеологія цієї збірки засвідчує, що наші предки безсумнівно вважали лише Бога найпевнішою підмогою у нещасті: *Як не ти, Боже, хто нам допоможе?* [137, с. 141]. У скруті чоловік потішав себе: *Біг батько і пречиста Мати не дасть загинати* [137, с. 107] або *Бог не без милости, козак не без долі* [137, с. 114], тобто покладався на Божу волю, але й знав, що лінивість – це серйозний гріх: *Бога вживай, а руки прикладай* [137, с. 109], *Боже помози, а ти, небоже, не лежи* [137, с. 118].

У семантиці низки приповідок зафіксовано народне розуміння Бога та його основних законів: *Бог жартів не любить, Бога всюди знайдеш, Бога не здурши, Бога не тра вчити, Бог знає, чим чоловіка карати має, Бог знає, що ділає, Бог не карає прутом, Бог не прийде буком бити, але трутит, Бог не трубить, коли чоловіка губить, Бог правду любить, Бог пам'ятаючий, Всі під Богом ходимо, Біг не напасть* [137, с. 108-127]. Цінними для дослідження є унікальні Франкові тлумачення релігійних народних висловів. Приміром, коли говорили, що *Бог жартів не любить*, мали на увазі, що “справа з Богом, власним сумлінням завжди поважна, на жарт її брати не можна” [137, с. 112]. Або приповідку *Біг не напасть* Франко трактує таким чином: “Знач. релігія, етика, моральність (бо усе те у народа нерозлучно в’яжеся з поняттям Бога) мають вартість тільки тоді, коли являються впливом широкого чуття, а не якимсь примусом, не кайданами, що в’яжуть людську волю, а не порушують

серця” [137, с. 108]. У вислові *Бій сі Бога* упорядник виділяє не лише значення окрику, який уживають у “ріжних моментах, як вислов страху, зачудування”, а й значення остороги іншому, щоби “поступав людяно і чесно” [137, с. 108].

Виявляємо приповідки, які завдяки коментарям автора-упорядника можна трактувати як вияв усномовного кодексу народної моралі та відповідної поведінки, який вказував на причинно-наслідкові зв’язки: *Біг душу не губит, а сама ся судит, Карає Біг старі кости за гріхи молодости, Кого Бог карати має, тому розум відбирає, Кого Бог любить, того не загубит, Бог то всьо порахує, Бог сі впімне моєї кривди, Кого Бог любить, тому хрестики посилає* [137, с. 108-127].

Віра в Бога та його справедливий закон була основою світогляду русинів-українців, тому вербальні формули-характеристики фізичних, психологічних і моральних якостей людей, які зібрав та прокоментував І. Франко, можна зарахувати до РФО: *Ані до Бога, ані до людей* (говорять про чоловіка нездару, що не вміє ані Богу молитися, ані з людьми жити); *Біг до уроди розуму не прив’язав* (про того, у кого “фізична красаота не йде у парі з духовими здібностями”) [137, с. 107]; *Богом ся свідчить, а чортови душу запродав* (про чоловіка, що фальшиво божиться); *Бог сі не помилит* говорять про чоловіка, що в біді нарікає на несправедливість Божу; *Богу духа винен* (про невинного); *Богу й людьом милий* (про доброго, приятного чоловіка, найчастіше про дитину); *Боже, за що мнє караєш? Ци я в коршмі ни буваю? Ци я церкву ни минаю? Ци я ни краду, як ми ни до ладу?* (жартівлива характеристика злодійкуватого п’яниці); *Боронь Боже від скаженої миші* (про пакісну та слабосилу людину); *В Бога день краде* (про неробу); *Від Бога гріх, від людей сміх* (про п’яницю, марнотратника, який найперше шкодить не так комусь, як собі та своїй сім’ї); *Всадив Бог душу, як в дуплаву грушу* (про невродливого, хворобливого чоловіка); *Дав Бог хліб, як зубів не стало* (про людину, яка дійшла до достатку у глибоких літах) [137, с. 115-

125]; *Дав Пан-Біг по доленьці, як мамі так доненьці* (про нещасливу долю матері й дочки) [138, с. 659].

Зафіксована у М. Номиса приповідка *Дай, Боже, в добрий час говорити, а в злий мовчати* [231, с. 374] у дещо іншій словесній формі записана у І. Франка (*Дай Боже в добрий час речи, а в лихий не погадати*) разом із цінним коментарем: “Віра в добрі і лихі хвилі, що кладуть свою печать на всьому, що в них дієся, належить до найстарших вірувань людськості” [137, с. 120-121].

У “Галицько-руських народних приповідках” зафіксовано велику кількість мовноетикетних висловів релігійного характеру, серед яких можна виділити такі загальні формули:

- подяки: *Бог би вам здоров'я дав!* [137, с. 110],
- загального вітання: *Дай Боже здоров'я* [137, с. 121],
- побажання: *Дай вам Боже понованє!* [138, с. 670], зокрема, на Новий рік : *Дай Боже на щістьи, на здоров'я з тим новим роком, аби-сте дочекали той рік опровадити, другого дочекати з року на рік, поки Бог дарує вік* [137, с. 122],
- побажання тому, хто вирушає в дорогу: *Нехай вас Пан Біг провадит* [137, с. 130],
- до того, хто працює: *Бог у поміч* [137, с. 114], *Боже вам помагай* [137, с. 117],
- увійшовши в хату: *Дай Боже щістьи* [137, с. 122],
- заставши при обіді: *З Богом святим обідайте, най Бог поблагословит* [137, с. 125],
- традиційне прощання: *З Богом оставайте* [137, с. 125],
- застереження злomu: *Дай му Боже знанє і опамятанє* [137, с. 122],
- заклик поступати людяно та чесно: *Бій сі Бога* [137, с. 108],
- відповідь на приємну новину: *Бог би з тебе говорив* [137, с. 110],
- відмова (у гуцулів, бо не люблять уживати звороту “нема”): *Дасть Біг* [137, с. 122],

- традиційна подяка жебрака за милостиню: *Най вам Бог стократно надгородит!* [137, с. 130],
- побожне побажання-застереження від пожежі: *Що дай Господи, то дай, а від того огнику сьвйитого оборони й ворога тьижского* [138, с. 627],
- жартівлива відповідь на прокляття чи зле побажання: *Або то Пан Біг дитина слухати дурного Литвина,*
- жартівлива подяка за гостину: *Біг заплатить за обід, же наївся дармоїд* [137, с. 108],
- “згїрдний викрик на погану поведінку”: *Боже, змилуй сі* [137, с. 117],
- вислови при початку якоїсь важливої справи: *Дай, Боже, добру годину ... час добрий; Дай, Боже, добрий почыток* [137, с. 121],
- одягаючи новий одяг: *Дай, Боже, здорово сходити, а на друге заробити* [137, с. 121],
- традиційна відповідь на запитання: як вам поводиться: *Дай, Боже, ліпше, а з того що є не винимай* [137, с. 121],
- вислів рибалок при першій зловленій рибиці: *Дай, Боже, наперед більше,*
- побожне побажання доброго майбутнього: *Дай, Боже, дочекати* [137, с. 121],
- формула, якою закінчували суперечку: *Бог найстарший* [137, с. 113].

Отже, як показує аналіз релігійної фразеології “Галицько-руських народних приповідок”, наші предки у всіх своїх потребах (духовних і матеріальних) словесно звертались до Бога – свого Творця і Спасителя, відбувалась довірлива розмова дітей зі своїм Небесним Отцем, а культури цього спілкування дітей навчали від народження. І. Франко із фантастичною уважністю збирав і зберігав коштовні перлини з народних приповідок, тому серед них і найкращі зразки народного осмислення світу Божого та його законів, і дотепні та блискучі жартівливі вислови щодо найрізноманітніших ситуацій. Франкові коментарі-трактування значення різних приповідок зафіксували елементи народного світогляду, які у цілості створюють мовну

картину світу. І хоча Номисова та Франкова збірки кардинально відрізнялись за способом подавання матеріалу, вони абсолютно однотайно зберегли вербальну інформацію про релігійний світогляд нашого народу в дототалітарний період: життя з Богом і за Божими законами було нормою, відхилення від неї викликало загальний осуд.

Релігійна фраземіка зафіксована і в загальнономовних словниках цього періоду – М. Закревського, П. Галузенка-Морачевського, П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка та ін. Підсумком великої, але розпорошеної лексикографічної праці XIX ст. став “Словарь української мови” за загальною редакцією Бориса Грінченка – відомого українського письменника, перекладача, мовознавця, лексикографа, фольклориста, публіциста та культурно-громадського діяча. Його етнографічні зацікавлення (збірки “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (1895 – 1899), “Из уст народа” (1900), перший бібліографічний покажчик “Литература украинского фольклора 1777–1900” (1907) [25, с. 440]) спричинили з часом працю над збиранням матеріалів словника. Ці матеріали ввійшли в зредагований ним чотиритомний словник, укладений поза тим з матеріалу, збирання якого розпочав П. Куліш 1861 р., а продовжувала Київська громада, потім редакція “Киевской старины” [25, с. 441].

Б. Грінченко був співукладачем, упорядником та редактором цієї колективної лексикографічної праці, матеріали до якої готувало кілька поколінь української інтелігенції. Але його роль у створенні цього словника є настільки значною, що цю лексикографічну працю справедливо називають Словником Грінченка. Він містить понад 68 тисяч слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою. У ньому подано лексику літературної мови, фольклору та більшості українських діалектів XIX ст. Багатий і вдумливо упорядкований лексикографічний матеріал зробив цю працю ще й цінним етнографічно-енциклопедичним довідником. У словнику подано сільськогосподарську лексику, лексику української флори та фауни,

народних ремесел, обрядів, додано список особових імен українців, а також подаються власні географічні й історичні назви.

Аналіз матеріалу, поданого в цій лексикографічній праці, показав, що українська релігійна лексика займає у ній значне місце. Словник містить понад 60 словникових статей зі словами з коренем *Бог*, понад 10 – з коренем *Спас*, понад 25 – з коренем *хрест* та близько 20 – з коренем *христ*.

Релігійну фразеологію у цьому словнику подано як ілюстративний матеріал, наприклад: Хрест – *Віру християнську під носі підтопчи, хрест на собі поламни* (Дума); *Нема Гонти, нема йому хреста, ні могили* (Т. Шевченко) [210, с. 413]; Богородиця – *Народився із Марії дівиці, із святої Богородиці; Говори, Грицю, Богородицю, а я буду Оченаш, – буде легше для нас* [209, с. 80]; Ангели – *Да над домом ангелочки літали, Ісуса Христа в ризи сповивали* [209, с. 7].

Словникова стаття із словом *хрест* містить і найуживаніші стійкі словосполучення з ним: *у хрест увести, хрестом благословити, хреста покладати*. Значна кількість словникових статей із словом *хрест* та однокореневими словами свідчить про основу духовного життя нашого народу: Хрестик, хрестити, хрещеник, хрещениця, хрещення, хрещенята, хрестильниця, хрестини, хрестинний (стосуються Тайни Хрещення), Хреститель (*Іван Хреститель воду перехрестить*), хреститися (*Наше діло Богові молитесь, Спасителю хреститься*), хрещений (*Нехай Бог милує всякого хрещеного*), христосатися (*Закон повеліває христосатися зо всяким*) [210, с. 413-414].

Грінченків словник подає ряд слів із коренем *спас*. Як ілюстративний матеріал автор словника подає прислів'я та приказки або цитати з художньої літератури, які містять стійкі вислови релігійного змісту, наприклад: *Спас (Прийшов Спас – держи рукавиці про запас; У Межигородського Спаса тричі причащались)*; *Спасати (Хто хоче душу свою спасти)* [210, с. 172]; *Спасатися (Я ся піду питати, як ся гріхів спасати; На гріх не спасешся)* [210, с. 173]; *Спасений (Діло спасене і богоугодне)* [210, с. 173]; *Спаситель (Богові*

молились, Спасителю хрестились); Спасівка (Спасівка-ластівка, а Петрівка-голодівка); Спасіння (З дурного говіння не буде спасіння) [210, с. 173].

Отже, у праці “Словарь української мови” за редакцією Б. Грінченка досить широко представлено українську релігійну лексику, яка вдумливо проілюстрована засобами релігійної фразеології.

Відзначимо, що з падінням комуністичного режиму наприкінці ХХ ст. лексико-фразеологічні скарби Грінченкового словника, Номисової та Франкової фольклорних збірок стали важливим джерелом реабілітації та повернення в мовний простір заборонених слів, призабутих понять, релігійної фразеології. Завдяки титанічній праці їхніх геніальних збирачів та упорядників ці словники не тільки виконали функцію збереження вербальних засобів, а й стали репрезентантами народного та наукового світобачення ХІХ – початку ХХ ст.

2.2.Тлумачення релігійної фразеології в словниках 20 – 90-х рр. ХХ ст.

Українська культура впродовж своєї багатовікової історії будувалася на засадах культури християнської. Цей природний процес перервала доба тоталітаризму. Комуністичний тоталітаризм, який запанував на підрадянській Україні, силою зброї, загрозою повного знищення, облудними обіцянками миру і справедливості нав’язав шлях псевдорозвитку [108, с. 269].

Це був шлях, як зазначає В. Сулима, без релігії, без національних святинь, без пам’яток культури християнського духу і традиції [108, с. 269]. З’ясувалося, що революційна і класова свідомість не визнає існування не лише церкви, священників і Святого Письма, а й існування таких понять, як дух, духовні цінності, духовна діяльність і духовна культура. У такому контексті формувалася радянська мовознавча наука, яка розпочала боротьбу з будь-якими проявами релігійного мислення чи духовного світосприйняття

на догоду панівному в державі атеїстичному світогляду, а насправді, новій лжерелігії, за висловом М. Бердяєва, – тоталітарному комунізму [108, с. 269], або, за висловом І. Огієнка, “новій поганській вірі, яка ловить у свої сіти всіх слабодухів” [186, с. 35].

З наукового обігу було вилучено більшість мовознавчих, зокрема фразеологічних і фразеографічних, праць українських учених дореволюційного періоду. Зрозуміло, що у цій системі координат не було місця для української релігійної фразеології. Це, звичайно, відбилося і в лексикографічних працях радянського періоду. Наприклад, в “Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику” (укладачі І. Олійник та М. Сидоренко, 1978), що є типовим перекладним словником радянської доби, релігійна фразеологія фактично зігнорована: з десяти тисяч використаних у словнику українських фразем лише невелику кількість (менше ніж п’ятдесят) можна трактувати як релігійні. Це передусім фраземи-біблеїзми (*Адамові віки, блудний син, неопалима купина, нести хрест, терновий вінок, тайна вечеря* та інші) [228], які ввійшли до загальноєвропейського культурного фонду. Усі ці ФО марковано як книжні та застарілі мовні одиниці. Натомість словник рясніє фразеологізмами, невластивими українській мовній традиції, наприклад: “*на блюдечку з голубою кайомочкою*” [228, с. 106]. Укладачі цього словника виконували ідеологічне замовлення радянської держави, що підтверджувала запропонована фразеологія, спрямована на формування імперського та атеїстичного світогляду: *Релігія – опіум народу, Радянська Батьківщина, радянський спосіб життя* тощо [228, с. 162 – 163].

Спостерігаємо аналогічний підхід до систематизації і трактування релігійної фразеології у фразеологічних словниках цього періоду. Наприклад, у “Словнику українських ідіом” за 1968 р. і “Фразеологічному словнику української мови” за 1984 р. Г. Удовиченка вміщено всього відповідно 4 і 24 фразеологізми зі словами *Бог, Божий*, а також загальновідомі біблійні крилаті

вислови: *манна небесна, Каїнове діло, Божя іскра, блудний син, голос волаючого в пустині* та ін. [222, 223].

Першою спробою систематизації й пояснення крилатих слів в українській фразеографії стали книги А. Коваль та В. Коптілова “1000 крилатих виразів української літературної мови. Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази” та “Крилаті вислови в українській літературній мові”. Л. Скрипник оцінила їх у своїй монографії таким чином: “Дослідник мови і літератури дістає у цій праці вдячний матеріал для спостережень художньо-зображальними засобами, учитель-словесник використовує її з навчальною метою, а працівник пера бере на озброєння найцінніше з того, що старанно зафіксували упорядники книги з величезних словесних надбань багатьох віків, багатьох народів, праця дає вдумливо систематизований матеріал для багатопланового вивчення книжного шару фразеологічного складу української мови” [103, с. 271]. Варто відзначити, що кількість ФО біблійного походження у книзі “Крилаті вислови в українській літературній мові”. А. Коваль і В. Коптілова, порівняно із іншими лексикографічними працями цього періоду, значно більша: з однієї тисячі використаних фразем – сто двадцять п’ять біблійного походження. Це крилаті вислови Старого Заповіту (*Адамове ребро, берегти, як зіницю ока, всесвітній потоп, сади Едему, праматір Єва, єгипетська неволя, за часів Адама, золотий телець*) та Нового Заповіту (*Апостол, блудний син, блажені вбогі духом, відділяти кукуль від пшениці, вовк в овечій шкурі, воскресіння мертвих, виганяти крамарів з храму, іти на Голгофу, грона гніву достигли, десять заповідей* та інші). Але щодо трактування релігійної фразеології укладачі не змогли відійти від нав’язаних тенденцій “войовничого атеїзму”, адже українська наука продовжувала перебувати під впливом діалектичного матеріалізму та антирелігійних віянь. Щоб донести до читача ці мовні скарби, автори змушені були використовувати елементи антирелігійної пропаганди. Зокрема, вони пояснювали вслід за О. Бабкіним, що згадані біблеїзми “придатні для вираження таких понять, яким зовсім чужий дух християнської

моралі чи застарілого церковного способу життя та світогляду” [165, с. 4].
 Таке пояснення мало на меті викоринити на догоду панівній ідеології християнський світогляд через позбавлення біблійних фразеологізмів їх первісного значення. Світоглядне, морально-етичне значення таких висловів підмінялося такими атеїстичними характеристиками, як “християнська міфологія”, “євангельська легенда”, “біблійна легенда”, “так звана “нагірна проповідь” міфічного Христа” та іншими.

Фундаментальна лексикографічна праця 70-х років ХХ ст.– “Словник української мови” (1970 – 1980) в 11 томах – не могла обминути пласт лексики та фразеології на позначення релігійних світоглядних уявлень народу. На думку М. Скаб, цей словник досить повно відображає релігійну та церковну лексику української мови, бо ця тематична група слів займає таке важливе місце у світогляді українців і так широко використовується, що її просто не можна було не включати до реєстру словника [101, с. 108]. І укладачі цієї лексикографічної праці намагалися залучити якнайбільше лексем і фразем такого змісту. Наприклад, у словнику зафіксовано 50 стійких словосполук зі словами *Бог* та *Божий* і значну кількість релігійних фразеологізмів як ілюстративний матеріал. Але в трактуванні основних сакральних понять укладачі не змогли відійти від принципів тоталітарної атеїстичної доби: *Бог – у релігійних віруваннях уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей* [211, с. 207]; *Великдень – Християнське весняне свято, присвячене воскресінню міфічного засновника християнства – Христа* [211, с. 318]. Згаданий словник кожному фразеологізму з ключовим словом *Бог* дає такий коментар, який нівелює глибинне значення цих висловів, звужує їх семантику, підкреслюючи в них тільки синтаксичну роль. Наприклад: *Слава богові* – а) добре, гаразд (у значенні присудка); б) нівроку, як видно (у значенні вставних слів); *Хвалити бога, богові дякувати* – вживаються як вставні слова у значенні на щастя [211, с. 207-208].

Підсумком багаторічної праці М. Пазяка як фразеолога та фразеографа став вихід у світ у 90-х роках ХХ ст. тритомного видання “Прислів’я та приказки”, яке увібрало в себе народні висловлювання про людину, її взаємини з родиною, громадою, навколишнім світом та надприродними силами. Але за способом подавання релігійної фразеології автор-упорядник не відійшов від тенденцій “войовничого атеїзму”, за цією ознакою, вважаємо, що це видання належить до радянського (тоталітарного) періоду в історії лексикографії.

Відзначимо, що цілий розділ третьої книги цього видання присвячений темі світогляду народу та його вірувань. Але, на нашу думку, укладач не зміг позбутися тенденційності в підборі та систематизації релігійних фразем. Порівнюючи фразеологічний матеріал цього видання і збірки М. Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше”, ми зробили висновок про те, що в радянську добу свідомо переробляли деякі фразеологізми, викидаючи з них релігійні слова, зокрема *Бог* та *Божий* (Таблиця 1).

Таблиця 1

Прислів’я та приказки: Взаємини між людьми.– К.,1991. – 440 с.	Українські приказки, прислів’я і таке інше. – К., 1993.– 765 с.
Щоб робилось, аби не псувалось (с. 326)	Дай, Боже, щоб робилось, аби не псувалось (с. 453)
Подай з неба, чого треба (с. 323)	Подай, Боже, з неба, чого нам треба (с. 510)
В добрий час говорити, а в лихий мовчати (с. 323)	Дай, Боже, в добрий час говорити, а в злий мовчати (с. 374)
Пошли вам здоров’я, та з неба дощ, та хліб, та всячину! (с. 329)	Пошли вам, Боже, здоров’я, та з неба дощ, та хліб, та всячину! (с. 510)

Якщо розглянути структуру розділу “Світогляд народу. Вірування. Бог. Релігія. Церква”, то можна зробити висновок про пріоритети, надані

антиподу Бога в народних приказках і прислів'ях: цей розділ починається такими підрозділами, як *Біс, Дідько, Лукавий, Нечистий, Сатана, Чорт*. Крім того, помітна тенденційність підбору фразем у підрозділі *Бог*, що нагадує словники радянського періоду. Наприклад: *Вже святий Боже не допоможе..., Бога не гніви, а чорта не дразни, Бога нема дома, а святі роблять, що самі хочуть* [193, с. 294-296].

Відзначимо, що “Словник стійких народних порівнянь” (О. Юрченко, А. Івченко, 1993), який хоч і вийшов за незалежної України, містить низку фразеологізмів, в яких слово Бог за радянською правописною традицією написано з малої літери: *жде як бога, жде як пана бога, живе як у бога за дверима, живе як у бога за пазухою, одказався як Петро од бога, як бог на душу покладе* та ін. [249, с. 16]

Отже, основним позалінгвальним чинником, який визначально впливав на висвітлення та спосіб фіксації РФО у 20-90-х рр. ХХ ст., була ідеологія тоталітаризму, яка цілеспрямовано насаджувала антихристиянську модель мислення і світогляду. Хоча у лексикографічні праці потрапляли ФО релігійного змісту, у трактуванні цих мовних одиниць акцентували на здатності таких фразем передавати або характеризувати поняття чи явища, далекі від релігійного життя і не пов'язані з релігійним світоглядом. У трактуванні РФО фольклорного походження намагались підкреслити синтаксичну роль, нівелюючи релігійну семантику. Окрім того, в радянську добу свідомо переробляли деякі фразеологізми, викидаючи з них релігійні слова. У правописну практику було впроваджено написання сакральних понять з малої літери. Традиційними щодо релігійної фразеології були лексикографічні маркери “застарілий” та “книжний”.

2.3. Місце релігійної фраземіки в лексикографічних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., в українській лексикографії помітний дещо інший підхід до висвітлення та трактування релігійних фразем.

Україна, як і інші країни, які здобули національно-державний суверенітет у процесі розпаду комуністичного табору, отримала усі ознаки посттоталітарного суспільства, яке “переборює обмеження конкретної тоталітарної системи..., прямує від тоталітарного до природноісторичного стану”, “є межею, на якій твориться цивілізаційна альтернатива тоталітарному минулому України” [86, с. 280]. У цей період українське мовознавство поступово долало радянські стереотипи, повертало в науковий обіг заборонені тоталітаризмом твори, відновлювало співпрацю з Українською церквою тощо.

Процес повернення релігійної фразеології у “поневолений розум” (Ч. Мілош) українського суспільства відбувався передусім через поширення масовими тиражами Біблії в українському перекладі, якого не знали підрадянські люди, хоча ХХ ст. принесло нам три повні переклади Святого Письма: Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Івана Пулюя (Відень, 1903), Івана Огієнка (Лондон, 1962), Івана Хоменка (Рим, 1963). Саме вивчення біблійних текстів відновлювало перервану в українському мовознавстві традицію опрацювання релігійної фразеології та повернення її в лексикографічні праці. Навіть сам текст Біблії розглядали як лексикографічну систему: “Святе Письмо природним чином може розглядатися як лексикографічна система, побудова структури якої тим цікавіша, що вона дає шлях та прозору методологію для створення цілого ряду інформаційних систем, за допомогою яких виникає можливість проведення різноманітних текстологічних досліджень цього унікального твору” [118, с. 194].

Доступними завдяки перекладам українською мовою стають і відомі у світі лексикографічні праці церковно-релігійної сфери. Передусім необхідно згадати “Біблійний довідник Геллея”, виданий для України Всесвітньою християнською місією (1985) [16] та “Словник біблійного богослов’я” Леона Ксав’є, який вийшов у світ 1992 року у Римі та перевиданий 1996 року видавництвом Отців Василіян “Місіонер” [104]. Загальну редакцію українського видання здійснив доктор богослов’я Владика Софрон Мудрий

(ЧСВВ). Як зазначено у передмові, цей словник “значною мірою віддзеркалює сьогоденні пошуки українських мовознавців і богословів, спрямовані на те, щоб наш народ вживав Слово Боже ясно, незатуманено, у близьких йому поняттях і термінах. Переклад та впорядкування словника здійснено упродовж 1991-1995 рр. Ця праця є спробою наблизити не зовсім устійнену українську богословську термінологію до сучасної української мови з дотриманням абсолютної точної відповідності наведених у словнику цитат до тексту із Святого Письма в перекладі І. Хоменка” [104, с. 5].

Глибокі коментарі та тлумачення біблійних понять і висловів цієї лексикографічної праці стають важливим підґрунтям для лінгвістичних досліджень, зокрема наукових розвідок щодо етимології релігійних фразем. Наприклад, біблійний термін “образ” розглядають у складі таких словосполук, які можемо трактувати як релігійні фраземи: *образ Божий, людина – образ Божий, мудрість – образ досконалості Божої, Образ Христа* [104, с. 504-506]. Словникова стаття про блаженство як богословське поняття подає його тлумачення в різних виявах і в розвитку: “Блаженство і слава у Богові”, “Блаженство – це сам Бог”, “Блаженство земне”, “Від земного щастя до небесного блаженства”, “Блаженство і Христос”, “Цінності, встановлені Христом” [104, с. 79-82].

Мова Святого Письма, яка є джерелом релігійних фразеологізмів, передбачає (за визначенням “Словника біблійного богослов’я”) подвійний зміст (і абстрактне формулювання, і образний опис) [104, с. 18], тому значну кількість РФО (*Альфа і Омега, Агнець Божий, за подобою Божою, Божя воля, Божий дар, Небесне Царство*) фіксують і богословські, і фразеологічні словники.

У своїх наукових пошуках мовознавці починають спиратися на досягнення історичного та сучасного богослов’я. Яскравим підтвердженням цього стали бюлетені та збірники наукових праць Інституту богословської термінології та перекладів Львівської богословської академії, які акумулювали тогочасні дослідження щодо відновлення традицій

українського релігійного стилю, проблем богословської термінології, питань богословської лексики, лексикографії та фразеології [21; 70].

У цей період виходить у світ низка видань, автори-упорядники яких ставлять собі за мету донести до читача посттоталітарної України фразеологічні, зокрема афористичні, скарби видатних діячів української церкви, науки та культури, на вивчення творчого доробку яких було в Радянському Союзі накладено великодержавне табу.

Невеличка за обсягом, але надзвичайно цінна за змістом збірка “Огієнкові афоризми і сентенції”, що вийшла у Львові 1996 р., відкрила читачеві духовний світ видатного українського мислителя, мовознавця та діяча церкви Івана Огієнка. Його афоризми об’єднано у декілька тематичних груп, зокрема про віру, про українські чесноти і провини, про взаємозв’язок мови, народу і церкви, а також про необхідність збереження національної ідентичності. Хоча вони і мають різний ступінь стійкості, але Огієнкова афористична спадщина демонструє сучасний процес фразеологізації штучно вилучених з наукового та розмовного обігу крилатих висловів.

Говорячи про віру як найважливіший чинник духовного поступу людини, Митрополит Іларіон стверджує: *Християнство – віра радісна; Світ – твір Божий, тому що він світлий і радісний; Наш Бог – Бог любови; Де любов, там і Бог, а де Бог, там і щастя* [186, с. 20-21]; *Віра – двигун життя; Віра світ перемагає; Віра – провідне світло для серця й душі; Віра – ...перша основа свободи людства* [186, с. 27]. У ставленні до людини ми спостерігаємо антропоцентричний та теоантропоцентричний підхід ученого: *Людина – цар природи й син Божий; Тільки Божя правда буде правдиву людину, буде світ* [186, с. 21]; *Людина – ікона Божя; Людина кожна – то перлина; Із усього сотвореного – Людина найбільш божественна істота* [186, с. 27].

Професор І. Огієнко не бачив, на протипагу радянським науковцям, суперечностей між релігією та наукою: *Наука нам являє Бога, і Бог являється в науці. Проте: Не прийнявши віри в Первопричину всього живого, наука не*

двигнеться вперед, а все стоятиме перед брамою, за якою – Бог [186, с. 22]. Низка сентенцій Огієнка присвячена Біблії, не тільки тому, що вона книга над книгами, яка задовольняє всі потреби нашого духу, а в Біблії учений-патріот бачить націєтворчий чинник: *Біблія – основа розвитку нації; Біблія – це Божя книга для реального життя; Прикладами національного патріотизму переповнена вся Біблія, і вона навчає нас того самого – українського патріотизму* [186, с. 22-23]. Торкається учений і таких християнських чеснот, як віра, любов, щастя, свобода, правда, терпеливість та ін.: *Любов та правда – основи світу; Любов – то животворящий всесвітній дар* [186, с. 30]; *Терпеливість у терпінні – велика чеснота* [186, с. 30]; *Найбільший Божий дар – свобода; Віра, надія, любов – це ті три чесноти, що ними твориться повновартісна людина* [186, с. 32]. Їхній вияв Митрополит пов'язує з долею України: боротьба за щастя народу вдосконалює душу. Витоки цієї боротьби беруть початок із любові до всього рідного, українського: *Національно сильний характер виробляється тільки глибокою, систематичною і послідовною національною освітою* [186, с. 32]; *Рідна мова – це вищий вияв християнської моралі* [186, с. 32]; *Рідна мова – шлях до Бога, шлях найкоротший і найкращий* [186, с. 21]; *Велика мовна культура конче веде до великої сили політичної* [186, с. 43]; *Для одного народу – одна літературна мова й один правопис* [186, с. 48].

Окрім чеснот української душі, в Огієнковому афористичному світі було місце і для висвітлення наших духовно-національних недуг – соціальної інертності, орієнтomanії, безбатченства, меншевартості: *Меншевартість – надзвичайно шкідливе почуття, що вкінці веде до винародовлення; Незгода – то наша історична недуга; Мовне винародовлення завжди приводить до морального каліцтва* [186, с. 33-34]. Вершиною усього Огієнкового афористичного доробку можна вважати його сентенцію про найвище призначення християнина: *Служити народові – то служити Богові* [186, с. 37].

Свої енциклопедичні знання як науковця, перекладача, культуролога, педагога, публіциста, редактора-видавця, громадського, культурного діяча та ієрарха Української Православної Церкви Іван Огієнко умів сфокусувати у блискучому афористичному слові, яке донині залишається духовною та інтелектуальною поживою для читача.

М. Скаб відзначає значне зростання фіксації в українських лексикографічних працях фразеологізмів із релігійним компонентом: якщо в “Словнику українських ідіом” Г. Удовиченка (1968) вміщено всього 4 фразеологізми зі словами *Бог, Божий*, то в його ж двотомному словнику (1984) їх уже 24, у “Словнику фразеологізмів української мови” – 175, у першому томі двадцятитомного Словника української мови їх 170, а також засвідчує, що останній використав практично всі надбання першого, одинадцятитомного словника з додаванням одиниць з інших словників [101, с. 109].

Важливим досягненням української лексикографії ХХ ст. стало видання першого академічного “Фразеологічного словника української мови” у двох томах (1999), метою якого було якомога повніше відобразити загальноживану фразеологію нашої мови та подати її детальну лексикографічну характеристику, тобто визначити форму фразеологізму, розкрити його значення, показати реальне функціонування фразеологічних одиниць, охарактеризувати їх стилістичні особливості й проілюструвати відповідними цитатами.

У першому томі цього словника подано 74 фразеологізми з ключовим словом *Бог* та дев’ять із звертанням *Боже*. Їх підбір свідчать про функціональну, семантичну та стилістичну різноманітність: *Бог знає, Бог з тобою, Бог милував, бачить Бог, Бог прийняв душу до себе, Бог розум одібрав, Бог зна що (як), Богу поміч, Бог простить, Бог тобі суддя, хай Бог милує, не дай Боже, не доведи, Господи, Бог тобі суддя, Бог нам поміч, Бог мені свідок, Бог розум послав, Бог розуму не дав, з чим Бог послав, не Бог зна який* [233, с. 36-38]; *Боже благослови, Боже ти мій, Боже мій, Боже благий,*

Боже милостивий, Боже мій єдиний, Боже мій милий, Боже правий, Святий Боже та ін. [233, с. 43].

Справедливо відзначити, що все-таки ця ґрунтовна праця не відобразила усього багатства української релігійної фразеології. Передусім тому, що за основу було взято фразеологізми, які пройшли “апробацію”, як зазначено у передмові до цього видання, в одинадцятитомному “Словнику української мови” та інших працях, які переважно було видано в радянський період (“Російсько-український словник”, 1958-1971; “Українсько-російський та російсько-український фразеологічний словник”, 1978; “Крилаті вислови в українській літературній мові” А. Коваль та В. Коптілова, 1975; “Фразеологічний словник української мови” у двох томах Г. Удовиченка, 1984; “Словник фразеологічних синонімів” М. Коломійця та Є. Регушевського, 1988). Крім того, до словника не увійшли, що також обумовлено його авторами в передмові, крилаті вислови, прислів’я та приказки, усталені порівняння й складені терміни, які, на нашу думку, є важливою частиною релігійної фразеології.

2003 року вийшов у світ словник-довідник “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша”, який став першою в історії вітчизняної лексикографії спробою якнайповніше описати індивідуально-авторські вживання фразеологічних одиниць у мові видатного українського перекладача, літературознавця та лексикографа М. Лукаша, якому судилося втілити у своїх перекладах з вісімнадцяти мов незбориме прагнення народу бути рівноправним у діалозі культур, і водночас втілити у своїх творах живомовні процеси другої половини минулого століття. Замовчувана в радянські часи творчість великого митця слова повертається до української спільноти разом із свідченням активного функціонування релігійної фразеології в живому мовленні нескорених і не зрусифікованих українців.

Для порівняння: фразеологічний фонд перекладів Миколи Лукаша, неперевершеного майстра українського перекладу другої половини ХХ ст., містить 104 фраземи з іменником *Бог* і 27 фразем із прикметником *Божий*

Наприклад: *бачить Бог, Бог знає скільки, Бог до гурту покличе* (хто-небудь помре), *Богові на хвалу* (Для прославлення Бога), *Бог свідок* (запевнення в правдивості висловленого), *на Бога* (ужито при наполегливому проханні здійснити що-небудь), *нічого Бога гнівити* (немає підстав нарікати на що-небудь), *нехай Бог боронить* (ужито для вираження категоричного заперечення чого-небудь), *здатися на Бога* (підкоритися долі), *їй же Богу святому* (як запевнення, переконання в чому-небудь), *Боже мій правий!* (вираження більшої переконливості висловленого), *Боже тебе благослови!* (благословення), *Боже ти мій Господи!* (співчуття, жаль), *Боже ухвай* (*хрань, боронь*) та ін. [232, с. 24-27]. Активно використовував письменник прислів'я та приказки релігійного змісту: *бачить Бог із неба, чого кому треба; дав Бог рану, дасть і ліки; дасть Бог час, дасть і раду; дасть Бог світ, усе буде, як слід; дай же Боже, що мені гоже; усі ми під Богом ходимо; у Бога все мога; хто принизиться, той у Бога возвиситься; що Бог дасть, усе в торбу* тощо. [232, с. 30].

Важливим продовженням праці українських лексикографів і фразеографів став вихід у світ книги А. Коваль “Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові” (2001). Автора цієї книги ми вже згадували, аналізуючи словники, видані в радянський період, коли панівна атеїстична ідеологія не дозволяла подавати чи аналізувати явища або факти мовознавства, пов’язані з вивченням лексичних та фразеологічних скарбів Біблії, релігійних текстів чи народної релігійної фразеології. Нова книга А. Коваль є визначним явищем в українській лексикографії, адже у ній відтворено справжнє місце РФО в сучасній українській літературній мові. Проаналізовано понад 350 крилатих висловів біблійного походження (а також похідних від них), які, за висловом А. Коваль, на відміну від інших фразеологізмів, мають точно встановлене джерело походження – Біблію. Починаючи з часів хрещення Київської Русі, вони переходили у розмовну мову, деякі навіть настільки глибоко укорінилися в ній, що її навіть тяжко уявити без цих висловів [167, с. 9].

Серед них упорядник виокремила: крилаті вислови зі Старого Заповіту (*манна небесна, кари єгипетські, неопалима купина, обітована земля*), крилаті вислови з Нового Заповіту (*альфа і омега, Агнець Божий, не хлібом єдиним*) та крилаті вислови з позабіблійних усних і писемних творів (*Агасфер, всевидящее око; радуйся, Маріє! Смертію смерть поправ!*).

Особливістю книги є те, що крилаті вислови подано не в алфавітному порядку, а в такій послідовності, в якій вони вжиті в Біблії. Це дає змогу читачам збагатити свої знання про Святе Письмо, про зміст і стиль кожної його частини. У цьому виданні можна почерпнути інформацію про походження, значення вислову та всі зміни, що відбулися за час його існування в українській мові. Усі наявні значення проілюстровано цитатами з творів українських письменників. Наприклад, вислів *перекувати мечі на рала* так прокоментовано в згаданій лексикографічній праці: “У “Книзі пророка Ісайї” є такі слова: “... і Він буде судити між людьми, і буде численні народи розсуджувати, і мечі свої перекують вони на орала, а списи свої – на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни!”. Крилатим став уривок з цього тексту “*перекувати мечі на рала*”. Цей біблійний вислів використовується в тих випадках, коли йдеться про відмову від агресивних, войовничих намірів:

Я знаю, – Перекують на рала мечі.

І буде родюча земля... (Є. Плужник)

А ось вживання цього крилатого вислову ширше:

Нам, хліборобам, що з мечем почати?

Прийдесь нову зробити перекову,

Патріотичний меч перекувати

На плуг – обліг будущини орати... (І. Франко) [167, с. 127-128].

А. Коваль спершу подає тлумачення вислову в тісному взаємозв’язку з першоджерелом – Біблією, а вже потім аналізує особливості функціонування фразеологізму в українській літературній мові. У книзі подано надзвичайно багатий ілюстративний матеріал: цитати І. Котляревського, Т. Шевченка,

І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Є. Плужника, О. Кониського, І. Багряного, В. Стуса, І. Світличного, О. Бердника, О. Олесь, Л. Костенко, Є. Сверстюка й багатьох інших яскраво засвідчують, що українська література ніколи не поривала зв'язку з Книгою Книг і духовно зростала, черпаючи з Біблії філософсько-світоглядні основи і мовно-виражальні засоби.

Варто відзначити вихід у світ ще двох словників, які зафіксували ФО біблійного походження: “Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження” Ж. Колоїз та З. Бакум (Кривий Ріг, 2001) та “Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник” Л. Будівської та З. Сікорської (Луганськ, 2007).

Упорядники словника “Слово Благовісті” вважають, що “характерною функціональною особливістю фразем біблійного походження є насамперед образність, здатність репрезентувати християнський погляд на світ у наочно-чуттєвих уявленнях” [169, с. 3], вони викликають у свідомості носіїв мови низку асоціацій, апелюючи до тексту Біблії. Однак, вважають автори, недостатнє знання конкретних умов їх виникнення призводить до того, що значення багатьох таких фразем розуміють неправильно [169, с. 3]. Тому згадані словники допомагають усім тим, хто прагне розуміти семантику таких ФО і правильно послуговуватися ними у мовленнєвій практиці.

Ж. Колоїз та З. Бакум відзначають, що частина фразем біблійного походження не безпосередньо співвідноситься з текстами Старого та Нового Заповітів, а лише створені на основі відповідних біблійних ситуацій, тому у словнику запропоновано функціональну класифікацію фразем біблійного походження на інгерентні, адгерентні, okazіональні та нетранслітерні різновиди [169, с. 4].

Інгерентні фраземи повністю (семантично і структурно) співвідносяться з первинним текстом та конкретною біблійною ситуацією [169, с. 4], наприклад: *Блага вість*, *Близький час* [169, с. 19], *Божий дар* [169, с.21], *випав жереб* [169, с. 30], *відкрити очі* [169, с. 37]. Адгерентні фраземи – це ті, які лише за структурою співвідносяться з певною біблійною

ситуацією, а їх семантика в процесі історичного розвитку зазнала певних змін. Наприклад, фразема *вбогий духом* походить із Нагірної проповіді Ісуса Христа, де він сказав “*Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне*”. Ісус так назвав людей, які усвідомлювали свою духовну залежність від Бога і покладалися на нього. Цей вираз має сучасне значення – людина, яка в усьому визнає свою залежність від когось [169, с. 26].

Оказіональні – це такі фраземи, які виникли на основі інгерентних і за своїми структурно-семантичними особливостями виходять за межі первинних текстів, наприклад: *говорити різними мовами* – не розуміти одне одного (походить з історії про Вавилонське стовпотворіння) [169, с. 49]. Нетранслітерними автори словника називають ті фраземи, які повністю співвідносяться з певною біблійною ситуацією, але апелюють до старослов’янського джерела, наприклад, *глас вопіючого в пустині* [169, с. 48] та інші.

У словнику спочатку подають семантичну та функціональну характеристики фраземи, потім описують біблійну ситуацію, а далі подають приклади з художньої літератури. Наприклад, значення вислову *відкрити очі* – допомогти правильно або глибше розуміти, пізнати що-небудь. Далі описано біблійну ситуацію, коли Ісус перед тим, як увійти до Єрусалиму, зцілив двох сліпих, які кликали про допомогу, вірячи, що він Господь. “*Тоді він доторкнувся до їхніх очей і сказав: “Нехай станеться згідно з вашою вірою!” І очі відкрилися їм*” [169, с. 37]. Окрім того, дібрано приклади функціонування цього вислову із творів О. Гончара, В. Стуса, Л. Дмитерка, Б. Романова. У цілому упорядники подали 386 словникових статей, розміщуючи фраземи в алфавітному порядку.

Вартими уваги є фразеологізми релігійного змісту, зафіксовані у праці “Лексикон львівський: поважно і на жарт” Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш, яка відобразила особливості мовлення міста Львова у ХІХ– ХХ ст. Джерелами словника стали власні спостереження авторок за словниковим фондом мовців рідного міста та художня і мемуарна

література авторів-львів'ян. Мовлення галицького Львова, як зазначено у вступі до Лексикона, відображено в багатьох художніх творах, серед яких, зокрема, такі, у яких події частково чи повністю розгортаються у міських мурах, а також ті, де “балак” став елементом характеристики персонажа [172, с. 33]. Ілюстрації з творів І. Франка, Б. Нижанківського, З. Тарнавського та ін. у словнику доповнені прикладами живого мовлення львів'ян, які пережили лихоліття Другої світової війни та тоталітарного періоду історії і зуміли зберегти мовні особливості рідного міста. Серед них – уживання релігійної фраземіки, яка подана у словнику з відповідними позначеннями (“словосполучення та фразеологізми” або “паремії”). Зафіксовано низку ФО з компонентами-теонімами та компонентами-геортонімами: *пожалься, Боже; близько церкви, далеко від Бога; Боже найвищий!; і я би міг, те не дав мені Біг; що Бог дасть, то добре; що буде, то буде, а буде, що Бог дасть; що кому Бог дасть; як Бог допустить, той сухе дерево пустит* [172, с. 85]; *ой, Ісусе солодкий; ой, Матко найсолодша* [172, с. 399]; *зелене Різдво, білий Великдень* [172, с. 495]; *Святий Вечір (Світлий Вечір)* [172, с. 514]; а також з прикметником *Божий*: *боже пошиття* (чуприна), *Божий гріб* (Плащаниця), *Божого тіла* (свято Пресвятої Євхаристії) та ін. [172, с. 86]. Характерною рисою Лексикона є влучні тлумачення сталих словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв і приказок (понад 12 тис. одиниць), наприклад: *Бог кладе драбинку: догори і вдолинку* (у житті є і добре, і погане); *як Бога кохаю* (говорять на підтвердження істинності, правдивості слів) [172, с. 85]. У словнику також зафіксовано фразеологізми із компонентом *хрест*: *як з хреста знятий* та *Хресна дорога*. [172, с. 601]. Вартими уваги є тлумачення, подані до ФО *Хресна дорога* (яку, до речі, не фіксує “Фразеологічний словник української мови” у 2 т.): 1) дорога Ісуса Хреста на Голгофу; 2) молитва-поклоніння мукам Ісуса Христа; 3) важкий, тернистий шлях [172, с. 601].

У двадцятитомному Словнику української мови, перший том якого вийшов у світ 2010 року, затверджено підхід до лексики і фразеології

Святого Письма як важливого складника української мови, а однією з важливих засад є максимально повне її представлення у цій лексикографічній праці [212, с. 26]. Для залучення біблійної лексики у 20-томник створено автоматизований конкорданс, який базується на цитованому тексті Біблії у перекладі І. Огієнка. Для правильного формулювання тлумачень таких важливих біблійних понять, як *віра, гріх, спасіння, покаєння, святість, праведність, закон, благодать, апостол, ангел* тощо було залучено інформацію з теологічних словників, енциклопедій, тематичних біблійних симфоній, коментарів біблійних текстів. До кожного слова релігійної семантики підібрано фразеологізми, у яких ця лексема розкриває своє значення. Зокрема, ця лексикографічна праця умістила понад сто словникових статей слів із коренем *Бог*. До словникової статті *Божий* увійшло 65 РФО [212, с. 581], загалом словник зафіксував понад 200 фразеологізмів зі словами *Бог та Божий* (з урахуванням усіх варіантів), які репрезентують народне розуміння трансцендентного, розуміння Бога та життя за його заповідями. [212, с. 569-572]. Уперше подано такі стійкі словосполучення, як *Божя (Господня, Пречиста) Мати, Божий дім, Божі діти, Божий дар, Божий (Страшний) суд, Закон Божий, Син Божий Бог (Христос) з ним, зглянься на Бога, уповати на Бога, Боже (Господи) праведний (правий), Боже (Господи) [тебе (мене, його і т.ін.)] спаси, Не дай Боже (Бог, Господи, Мати Божя) та багато інших.*

Ще одним напрямом, який активізувався останніми десятиліттями, щодо опрацювання та збереження фразеологічного матеріалу стало видання збірок крилатих висловів, сентенцій, афоризмів і думок видатних діячів української церкви, науки та культури. Наприклад, 2001 року вийшла у світ книга “Українська афористика”, у якій зібрано 3500 афоризмів ста авторів від найдавніших часів до сучасності. Зафіксувавши влучні сентенції відомих діячів нашої історії та культури, книга містить цінну інформацію про сталість релігійного світогляду українців [230]. З нагоди ювілейних дат від дня народження вийшли книги цитат Патріарха Йосифа Сліпого “Бог. Церква.

Україна” [190] та “150 думок Митрополита Андрея Шептицького” [215]. Низка їхніх сентенцій, передаючи лаконічно суть складних понять, викликаючи низку асоціацій та образів, заслуговують на те, щоби їх активізувати у мовленні, зокрема сучасними інформаційними засобами.

Висновки до розділу 2

Важливим аспектом дослідження динаміки мови, постійного руху її найрізноманітніших одиниць під впливом як внутрішніх закономірностей, так і зовнішніх чинників, є їх збирання, вироблення засад їхнього опрацювання і фіксація у різного типу словниках. Українські фразеологізми, у яких сконденсовано великий життєвий досвід, спостережливість, мудру оцінку життєвих ситуацій, людської природи, здавна привертали увагу шанувальників слова, їх дослідження та фіксація – давня наша традиція.

У час систематичних заборон українського слова, максимального звуження поля його функціонування (XIX – початок XX ст.) українські дослідники (Б. Грінченко, М. Закревський, К. Зіновійв, Г. Ількевич, М. Номис, В. Смирницький, І. Франко, П. Чубинський) розпочинають грандіозну роботу щодо збирання, фіксації та видання приповідкового матеріалу, який відображав живе пульсування української мови, найактивнішим носієм якої на той час залишалось українське селянство. Їхня жертвна праця щодо видання прислів'їв, приказок, легенд, анекдотів, небилиць, окрім функції збереження влучного народного слова для наступних поколінь, сприяла виробленню наукового підходу до принципів опрацювання фразеологічного матеріалу, свідчила про зародження української фразеографії та принципів укладання матеріалу, зокрема, тематичного (М. Номис) та алфавітного (І. Франко).

У працях піонерів української фразеології та фразеографії в дототалітарний період релігійна фразеологія як важливий складник української мови займає вагоме місце і відображає теоцентричний світогляд українського народу. Зокрема, у словнику М. Номиса “Українські прислів'я,

приказки і таке інше” із понад чотирнадцяти тисяч використаних у збірці ФО – понад п'ятсот фразеологізмів із словом *Бог* та похідними від нього. У “Галицько-руських народних приповідках” І. Франка із ключовим словом (опорним гаслом) *Бог* зібрано майже 400 приповідок. У Словнику Б. Грінченка РФО подано як ілюстративний матеріал.

Зовсім інша ситуація у словниках тоталітарної доби. В “Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику” (укладачі І. Олійник та М. Сидоренко) з десяти тисяч використаних українських фразем – менше як п'ятдесят можна трактувати як релігійні. У “Словнику українських ідіом” Г. Удовиченка (1968) вміщено всього чотири фразеологізми зі словами *Бог*, *Божий*, в його двотомному словнику “Фразеологічний словник української мови” (1984) – їх двадцять чотири. Варто відзначити, що кількість ФО біблійного походження у книзі “Крилаті вислови в українській літературній мові” А. Коваль і В. Коптілова, порівняно із іншими лексикографічними працями цього періоду, значно більша: з однієї тисячі використаних фразем – сто двадцять п'ять біблійного походження.

У тоталітарну добу свідомо переробляли фразеологізми, викидаючи з них релігійні слова, зокрема *Бог* та *Божий*, що звужувало їхню семантику. Загальномовні та фразеологічні словники фіксували незначну кількість РФО, переважно це були фраземи біблійного походження. Окрім того, укладачі радянських словників активно використовували стилістичні маркери щодо релігійних фразеологізмів, як-от: *книжний*, *застарілий* тощо, які обмежували функціонування цих одиниць у мові. Не сприяла об'єктивному опрацюванню релігійної фраземіки і правописна практика, яка узвичаювала написання слова *Бог* та релігійних свят з малої літери.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. значно зросла частотність фіксації релігійної фраземіки як у загальномовних, так і в фразеологічних словниках. Коли у СУМі-11 було зафіксовано 50 ФО зі словом *Бог* (*Божий*), у “Фразеологічному словнику української мови” – понад 80, то вже у СУМі-20 – понад 200 ФО зі словом *Бог* та *Божий* (із врахуванням усіх варіантів). У

передмові до двадцятитомного Словника української мови зазначено, що однією із засад його формування є максимально повне представлення лексики та фразеології Святого Письма, окрім того, у новому словнику задекларовано використання понад 1000 одиниць ілюстративного матеріалу із текстів Біблії.

Варто відзначити, що у цей період вийшла у світ низка словників-довідників крилатих висловів і фразеологізмів біблійного походження, збірок афоризмів видатних діячів української церкви, науки та культури, на вивчення творчого доробку яких у Радянському Союзі було накладено великодержавне табу. Отже, поступово лексикографічна практика відновила перервану тоталітарною добою добру традицію якнайповнішої подачі та не тенденційного трактування релігійної фразеології.

РОЗДІЛ 3

ТИПОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Питання типології ФО постійно перебуває в полі зору мовознавців. Науковці виділяють різну кількість груп у фразеологічному фонді, беручи за основу різні типологічні ознаки. Зазвичай, називають семантичну, семантико-граматичну, структурно-семантичну, генетичну, функціональну, ідеографічну, експресивно-стилістичну, перекладознавчу та інші класифікації з погляду структури, походження, функціонування ФО тощо [37].

Генетичну класифікацію українських фразем, яка передбачає групування матеріалу за джерелами походження, одним із перших розробляв Л. Булаховський. Її розвинула у своїх працях Л. Скрипник, визначивши окремі генетичні групи (питомо українські ФО; запозичені ФО; фразеологічні кальки та напівкальки) [103, с. 23]; Ф. Медведєв охарактеризував три генетичні групи (ФО, творцем яких є український народ; загальнослов'янська фразеологія; давньоруська (староукраїнська) фразеологія) [64, с. 10-11]; А. Коваль, упорядковуючи крилаті вислови біблійного походження, виокремила крилаті вислови із Старого Заповіту, із Нового Заповіту та з позабіблійних усних і писемних творів [167]. Семантико-граматичну класифікацію ФО в українському мовознавстві детально опрацювали М. Алефіренко та М. Демський [1; 19]. Зокрема, М. Демський класифікував ФО за стрижневим словом на дієслівні, іменникові, займенникові, прикметникові, прислівникові та вигуківі, а також розглянув творення нових фразем на базі окремих слів, вільних синтаксичних конструкцій і вільних словосполучень, прислів'їв, приказок, загадок, казок, анекдотів, небилиць, нісенітниць, казок, наявних у мові та чужомовних фразем [19]. Визначаючи морфологічні розряди, М. Алефіренко акцентує увагу на цілому комплексі факторів (характер фразеологічного значення, ступінь десемантизації та ідіоматизації компонентів, морфологічні властивості стрижневого

компонента, синтаксичних властивостях фразем тощо [1, с. 69-70]. Тобто, розрізняючи лексико-граматичні групи ФО, необхідно враховувати три критерії (семантичний, морфологічний та синтаксичний); є група фразем, у яких важко виділити стрижневе слово, а співвідношення з певною частиною мови визначається з урахуванням синтаксичної ролі [112, с. 131]. Варто відзначити структурно-семантичну систему класифікації ФО, яку розробив російський науковець О. Кунін. У ній на матеріалі англійської мови виокремлено чотири основні структурно-семантичні типи: а) номінативні (фразеологізми, які означають предмети, явища тощо); б) номінативно-комунікативні (до них належать дієслівні фразеологізми, які можуть трансформуватися у речення при вживанні дієслова у пасивному стані); в) вигуківі і модальні (фразеологізми, які виражаючи емоції, волевиявлення тощо, не мають предметно-логічного значення); г) комунікативні (фразеологізми зі структурою простого та складного речення, зокрема прислів'я та приказки) [56, с. 296-445].

Розглядаючи релігійну фразеологію, доцільно враховувати такий актуальний напрям фразеологічних досліджень, як ідеографічна характеристика ФО [112, с. 52]. В основі ідеографічної класифікації, яка передбачає групування матеріалу за тематичним принципом, з погляду когнітивної парадигми є певні семантичні компоненти, що співвідносяться з типовим уявленням або певною “темою” як системою ключових слів, які лягають в основу творення фразеологізмів. Термінологія ідеографічного опису ще остаточно не стандартизована, її розробляли та розробляють М. Алефіренко, А. Івченко, Ж. Краснобаєва-Чорна, Ю. Прадід, В. Ужченко та ін. Зокрема, Ю. Прадід, досліджуючи емоції людини, виокремив фразеоідеографічне групування: синонімічний ряд – семантична група – семантичне поле – тематична група – тематичне поле – ідеографічна група – ідеографічне поле – архіполе [88; 112]. Аналізуючи слобожанські та східностепові говірки Донбасу та розглядаючи три фразеотематичні групи (“Людина”, “Абстрактні відношення” і “Природа”), В. Ужченко

запропонував ідеографічну класифікацію за такою ієрархічною схемою: виділено фразеотематичні групи (ФТГ), які поділено на фразеотематичні поля (ФТП), до складу яких входять варіантно-синонімічні групи (ВСГ) [112, с. 52-56]. Сучасні дослідники, спираючись на працю Ю. Прадіда “Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)” [88], вказують на перспективи розвитку фразеологічної ідеографії з метою подальшої апробації методики ідеографічного опису, оскільки багатий фразеологічний фонд української мови ще чекає детальної систематизації в ідеографічному аспекті. Залишається актуальною проблема систематизації й опису таких фразеологічних мікро- та макросистем, які раніше залишалися поза увагою дослідників. До них, на нашу думку, належить релігійна фразеологія, яка, хоч і була вилучена з активного вжитку та наукового обігу в тоталітарній добі, відроджує свої позиції в усіх стилях сучасної української літературної мови, охоплюючи чималу кількість ФО, об’єднаних темами “Бог”, “християнська релігія”, “Біблія”. Активні дослідження національно-духовної специфіки мови в руслі когнітивної лінгвістики та антропоцентричного принципу розгляду мовних явищ актуалізують вивчення релігійної фразеології в ідеографічному аспекті, що дозволяє визначати тематичні групи фразем як мовних знаків вторинної номінації.

У дисертації, спираючись на теоретичні розробки Л. Булаховського, Н. Бабич, М. Демського, А. Коваль, Ж. Колоїз, О. Куніна, П. Мацьківа, Н. Пуряєвої, Л. Скрипник, Ю. Прадіда, В. Ужченка та інших, виокремлюємо типологічні ознаки РФО: 1) релігійна семантика; 2) релігійна конотація; 3) номінація християнської віри в Бога; 4) репрезентація релігійності у двох її різновидах (церковному та індивідуальному); 5) семантична категорія “священного” та “символічного”; 6) наявність релігійних компонентів – християнських теонімів та геортонімів, біблійних антропонімів та топонімів, назв основних релігійних понять та слів-символів. Аналіз фактичного матеріалу, що став джерельною базою дослідження, дав змогу виокремити у складі релігійної фразеології за різними ознаками низку груп.

3.1. Генетичні групи релігійних фразеологічних одиниць

Враховуючи напрацювання українських мовознавців, у складі релігійної фразеології за генетичною ознакою можемо виділити три великі групи:

1. РФО біблійного походження.
2. РФО фольклорного походження.
3. РФО з усних і писемних позабіблійних джерел.

РФО біблійного походження, які стали надбанням загальноєвропейського культурного пласту і водночас гармонійно увійшли в українську літературну мову, належать до таких підгруп (за Л. Булаховським, Л. Скрипник, А. Коваль):

- 1) ФО, які походять із текстів Старого Заповіту (*єгипетська неволя, заборонений плід, неопалима купина, пісня пісень, святая святих* та інші);
- 2) ФО, які походять з текстів Нового Заповіту (*випити гірку чашу, вовк в овечій шкурі, блудний син, хліб насущний* та інші);

Зважаючи на те, що низка РФО біблійного походження безпосередньо не співвідносяться з текстами Старого та Нового Заповітів, а створені на основі відповідних біблійних сюжетів, у їхньому складі (за Ж. Колоїз та З. Бакум) виокремимо чотири підгрупи:

- 1) інгерентні ФО;
- 2) адгерентні ФО;
- 3) okazіональні ФО;
- 4) нетранслітерні ФО.

Значна частина РФО біблійного походження – це інгерентні фраземи, які повністю (семантично і структурно) співвідносяться з первинним біблійним текстом, наприклад: *Альфа і Омега* [169, с. 19], *земля обітована* [169, с. 69], *книга за сімома печатками* [169, с. 81], *служити мамоні* [169, с. 140] тощо. Це кількісно найбільша група у складі РФО біблійного походження, яка сьогодні активно функціонує в релігійних, художніх, публіцистичних текстах. Наприклад: *Святий Дух нас веде* (Й. Сліпий) [190,

с. 23]; *Без благодаті Святого Духа вірить людина не може!* (Філарет, IP); *Церква – спільнота дітей Божих, об'єднаних вірою в Триєдиного Бога, а священник є служителем цієї спільноти; Людина сотворена на образ і подобу Божу для того, щоби бути вільною на образ свободи, в якій живе і існує наш Бог* (С. Шевчук, IP); *Як відомо з Євангелії, Ісус Христос пробув у Самарії два дні, де вперше самаряни його назвали – Спаситель світу... І найважливіша сентенція, сформульована Ісусом, є: **Бог є Дух**, і ті, що йому вклоняються, повинні в душі та в правді вклонятися* (П. Мовчан) [66, с. 66]; *Це була школа Закону Божого* [202, с. 98]; *Перебудова Вавилонської вежі* [202, с. 96]; *Звідти почалась наша віра, наша мудрість і мораль. Хоч би як ми збивались на стежки блудного сина, здичавілого сина – над нами століттями височів ідеал, і в найтемнішу ніч усе ж світився німб святости, і висока дорога кликала, і ласкава рука прощала. Були хвили жорстокосердя та безбожної сваволі, але над усіма законами десь височів **Закон Божий*** (Є. Сверстюк) [202, с. 97-98]; *...знання глибоко неприємні тим, хто поклоняється культові **золотого тільця** і перетворює вільних людей у безсловесне стадо, яке ліниво очікує **манни небесної**. А якщо манна (у сучасному народному визначенні – «халява») не з'явиться, вони безжально **розіннуть** і самого **Христа*** (І. Черепанова) (Цит за:[6, с. 29-30]).

До адгерентних належать ФО, які лише за структурою співвідносяться з певною біблійною ситуацією, бо їхня семантика в процесі історичного розвитку зазнала деяких змін. Наприклад, низка адгерентних фразем виникла на основі біблійної оповіді про створення перших людей: *Адамове ребро* (про жінку) [169, с. 11], *Євине насіння, Євин накоренок, Євина дочка* (про жіноцтво) [169, с. 59], *змій-спокусник* (про людину, яка своїми спокусливи речами підштовхує когось до аморальних вчинків) [169, с. 68]. На основі інгерентних виникають оказіональні ФО, які за своїми структурно-семантичними особливостями виходять за межі первинних текстів, наприклад: *говорити різними мовами* – не розуміти одне одного (походить з історії про Вавилонське стовпотворіння) [169, с. 49]. Євангельський вислів

(інгерентний) *нести тяжкий хрест* [169, с.103] породив низку okazіональних: *іти на Голготу, іти під тягарем хреста* [169, с.73], *хресна путь* [169, с. 167].

Такі ФО, як *глас вопіючого в пустині* [169, с. 48], *Агнецъ Божий* [169, с. 10], *Ангел Хранитель* [169, с. 113], *притча во язицех* [169, с. 126] у словнику “Слово Благовісті” потрактовано як нетранслітерні ФО, які повністю співвідносяться з тією чи іншою біблійною ситуацією, але апелюють до старослов’янського джерела. Варто відзначити, що в сучасних українських текстах використовують РФО як українською, так і старослов’янською та латинською мовами. Наприклад, А. Коваль подає у складі крилатих висловів біблійного походження три ФО латинською мовою: *Ave Maria! – Радуйся, Маріє!* [167, с.291], *Fiat lux – Хай буде світло!* [167, с.13], а також вислів *Куди йдеш?* фіксує і українською, і старослов’янською (*Камо грядеши?*), і латинською мовами (*Quo vadis?*) з позначенням, яке вказує, що ФО походить з апокрифічної літератури [167, с. 170]. Не зафіксовано у згаданих фразеологічних словниках вислів Пилата про Христа *Оце людина! – Ессе homo!*, який майстерно використовує у своїх творах Є. Сверстюк: *Це дає підставу чужому – прокураторові, що присудив Христа на страту, сказати слова подиву: ЕССЕ НОМО!* [202, с. 97-98].

За матеріалами СБ інгерентні ФО складають до 60%, okazіональні – до 20%, нетранслітерні – до 13% та адгерентні – до 7% усіх фразем біблійного походження.

У складі цієї групи функціонують переважають фраземисловосполучення. Окрім того, окрему групу становлять ФО у формі завершеного речення, які походять із Біблії і вже набули узагальнено-метафоричного значення та поширення (*Хай буде світло! Розіпни його! Хто не працює, той не їсть; Хто взяв меч, від меча і загине; Не кидайте бісеру (перлів) перед свинями; Блажен муж, що не йде на раду нечестивих*), про що свідчать приклади з релігійного та публіцистичного стилю. Наприклад: *Покликання душпастиря у всіх злободенних обставинах – не покидати своїх*

вірних і бути з ними. *“Добрий Пастир душу свою кладе за своїх овець”* (Ів. 10, 11). *Священнослужитель покликаний, відкинувши всякий страх, бути свідком Христа і Його правди* (С. Шевчук, ІР).

РФО фольклорного походження. Ці стійкі словосполучення відображають народно-поетичне розуміння Бога та життя за Божими заповідями. У більшості з них ключовим компонентом є лексема *Бог*, яка, як зазначає П. Мацьків, у фразеологізмах фольклорного походження зберігає внутрішню форму та архетипне значення, функціонуючи в складі стійких сполук, не втрачає первинної семантики, виступає змістовим центром цих фразем [61].

У масиві РФО, які створені українським народом у різні періоди його історії, виокремлюємо такі підгрупи:

1. Узагальнення, у яких виражено народне розуміння правд віри: *Усе тінь минуца: одна річ живуца – світ з Богом; Без Бога ні до порога, а з Богом – хоч за море; Як Бог поможе, то все буде гоже; Бог вам дав, і людям вділяймо* (УППІ); *Кому Біг поможе, той все переможе; Бог батько!... а ми його діти; Біг батько і Пречиста Мати не дасть погібати; Бог не без милости, козак не без долі; Бога вживай, а руки прикладай; Боже поможи, а ти, небоже, не лежи; Біг душу не губит, а сама ся судит; Бога всюди знайдеш; Бога не здуриш; Бога не тра вчити; Бог знає, чим чоловіка карати має; Бог знає, що ділає; Бог не карає прутом; Бог не прийде буком бити, але трутит; Бог не трубить, коли чоловіка губить; Бог то всьо порохує; Бог сі впімне моєї кривди; Бог правду любить; Бог памнитуций; Всі під Богом ходимо; Карає Біг старі кости за гріхи молодости; Кого Бог карати має, тому розум відбирає; Бог жартів не любить; Кого Бог любить, того не загубить; Кого Бог любить, тому хрестики посилає* (ГРНП); *Говори, Грицю, Богородицю, а я буду Оченаш, — буде легше для нас; Богові молились, Спасителю хрестились; Наше діло Богові молиться, Спасителю хреститься* (СГ).

2. Привітання: *Слава Богу! – Навіки слава!; Христос воскрес! – Воістину воскрес!; Дай, Боже, здоров'я!; Дай Боже щастя!; З Богом святим обідайте, най Бог поблагословит!* та ін. (УППІ, ГРНП).

3. Благословенство: *Хай тебе (вас) Бог поблагословить! Іди з Богом! Хай тебе Бог береже! Хай тебе Бог охороняє й благословляє!* (УППІ)

4. Подяка: *Дякувати Богові! Хай вам Бог допомагає! Бог би вам здоров'я дав!* (універсальні подяки), *Біг вам стократно надгородит* (подяка жебрака за милостиню), *Біг заплатить за обід, же наївся дармоїд* (жартівлива подяка за гостину) (ГРНП).

5. Поздоровлення: *Нехай вам Бог дає щастя, здоров'я і многі літа!; Дай, Боже, здоров'я (щастя); Дай, Боже, час добрий!* (ГРНП).

6. Побажання: *Пошли вам, Боже, здоров'я та з неба дощ, та хліб, та всячину!; Дай, Боже, щоб усе було гоже; Пошли, Боже, з неба, чого нам треба; Дай, Боже, разом двоє: щастя і здоров'я; Дай тобі, Боже, спішно і охотно робити, щоб твої думки були повні, як криниця водою; щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом, пошли тобі, Мати Божя, на все гаразд; Дай тобі, Боже, з роси і з води; Хай Бог дає на здоров'я; Дай, Боже, діткам радовацця; Пошли їм, Боже, многа літ!; Дай, Боже, многа літ!; Хай тобі Бог дає вік -і щасливий і добрий!; Хай вам Бог дає щастя, здоров'я й многі літа; Нехай вам Бог наповняє, чого ви в Бога желаете!; Хай вам Бог приповне!; Хай вас Господь підержить на сім світі!; Нехай вам Спаситель помагає!; Нехай вас, добродію, Бог шанує і вашу честь; Дай, Боже, жартувати, аби не плакати (УППІ); Дай вам Боже поноване!; Дай Боже на щістя, на здоров'я з тим новим роком, аби-сте дочекали той рік опровадити, другого дочекати з року на рік, поки Бог дарує вік (на Новий рік); Нехай вас Пан Біг провадить (побажання тому, хто вирушає в дорогу); Бог у поміч; Боже вам помагай (побажання тому, хто працює) (ГРНП).*

7. Прохання: *Господи допоможу; Дай, Боже, час і пору добру, Дай, Боже, щоб робилось аби не псувалось; Роди, Боже, овес, ячмінь і гречку, хоч всього потрошечку, роди, Боже, льон і коноплі на весь християнський мир;*

Дай, Боже, купити, продати і гроші додому принести; Дай, Боже, здорово сходити, а на друге заробити; Дай, Боже, із сего та в краще!; Дай, Боже, на сіно гній, на скот лій, а хазяїну на здоров'я; Приспорюй, Господи, Божу росу, щоб коровки доїлись (про молоко) (УППІ), Нехай Бог милує всякого хрещеного (СГ); Дай, Боже, добру годину ... час добрий; Дай, Боже, добрий початок; Дай, Боже, здорово сходити, а на друге заробити (одягаючи новий одяг); Дай, Боже, ліпше, а з того що є не винимай (традиційна відповідь на запитання: як вам поводитьься); Дай, Боже, наперед більше (вислів рибалок при першій зловленій риби); Дай, Боже, дочекати (побожне побажання доброго майбутнього) (ГРНП).

8. Примирення та вибачення: *Бог найстарший, Бог нас розсудить, Бог тобі суддя* (говорили, завершуючи суперечку) (ГРНП).

9. Прощання: *З Богом оставайте* (ГРНП) та інші.

Слід відзначити, що значна частина РФО фольклорного походження за своїм змістовим наповненням не тільки не суперечать Біблійному джерелу, а й часто Біблійну мудрість, осмислену народним досвідом, фіксують у влучній, дохідливій та дотепній формі: *Без Бога ні до порога; Шануй батька й неньку й довго житимеш на землі; Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах; Побілів, як Пилат; Не утнеш, Аврааме, Ісаака , бо порох замок; Не утне Каїн Абля, бо тупая шабля* (УППІ) та ін. Прикладом також може слугувати проведене нами порівняння (Таблиця 2) сентенцій “Книги приповістей Соломонових” [129] та фольклорного матеріалу із збірки М. Номиса [231].

Таблиця 2

	<i>“Книга приповістей Соломонових”</i>	<i>“Українські приказки, прислів'я і таке інше”</i>
1	Надійся на Господа всім своїм серцем, а на розум свій не покладайся (с.635)	Як Бог не схоче, то хоч би десять голов мав, то нічого не зробиш. Як Божа воля, то вирнеш з моря (с.40)

2	...кого Господь любить, карає того, і кохає, немов батько сина (с. 635); ...дорога ж життя – то навчальні картання (с.638)	Кого Бог любить, того й карає. Каравши, Бог й змилуєця. – Кого Бог засмутить, того й потішить (с.41)
3	Над усе, що лише стережеться, серце своє стережи (с.637)	Від серця до Бога навпростець дорога. Від серця до неба шляха не треба (с.42)
4	Бридить Господь крутіями, з праведними у нього дружба. (с.636)	Справедливого чоловіка й Бог любить. Хто по правді жиє, то й Бог дає. (с.310)
5	Лінивство веде до злиднів (с.638)	"Поможи,Боже!" – "Роби, небоже, то й Бог допоможе"(с.48); Бога вживай, а руки прикладай (с.109)
6	Хто чинить перелюб, не має той розуму, він знищує душу свою... (с.639)	Не поберігши тіла, и душу погубиш. Що тіло любить, тоє душу губить. Розпустне життя в молодости приносить хворобу на старі кості (с.390)
7	Хто жінку чесотну знайшов, той добро, і милість отримав від Господа (с.650)	Добра жінка чоловікові своєму вінець, а зла кінець (с.400)
8	...радій через жінку твоїх юних літ...впивайся назавжди коханням її! І нащо, мій сину, ти маєш впиватись блудницею. (с.637)	Вірному кохання і Бог не противник (с.388)
9	Дорога безумця пряма в його очах, а мудрий послухає ради.	До Бога важкий шлях, а до пекла прямесенький (с.46)

	(с.644)	
10	Не бракує гріха в велемовності, а хто стримує губи свої, той розумний (с.642)	Гріх не йде в губу, а з губи. (с.43)
11	...бійся Господа та ухиляй ся від злого! (с.635)	Бійся Бога. Бога бійсь, що ти робиш. Треба ж таки и Бога побояцьця. Бога пошануйте! (с.164)

РФО з усних і писемних позабіблійних джерел репрезентовано передусім афоризмами відомих людей, які фіксують релігійну тематику. У їхньому складі виокремимо афоризми:

– українських авторів: *Наш Бог – Бог любови; Де любов, там і Бог, а де Бог, там і щастя; Наука нам являє Бога, і Бог являється в науці; Служити народові – то служити Богові* (І. Огієнко); *Бог не грає з людьми в шахи* (С. Кримський); *Релігія — це не знання про Бога. Релігія — це зустріч із Богом. Єдність — це теж є дар Божий* (Л. Гузар); *Біблія - всецілющий лік кожному, хто недужий душею; Євангелія – книга над книгами, найсвятіша і найвеличніша; Біблія – це Божя Книга для реального життя; Біблія – найсвятіша книга світу, і вона навчає говорити мовою своєї нації* (І.Огієнко) тощо.

– закордонних авторів: *...все марнота, крім одного: Бога любити і Йому Єдиному служити; Господь там дає своє благословення, де знаходить чисті посудини* (Т. Кемпійський); *Не бійтеся Святого Духа* (о. Раньєро Канталамесса); *Немає миру без справедливості, немає справедливості без прощення; Віра потребує відваги; Не бійтеся!* (Іван Павло II); *Я вірю, що Біблія є найкращим даром, що Бог дав людині; Уся доброта Спасителя світу передана нам у цій книзі* (А. Лінкольн); *Неможливо справедливо керувати світом без Бога і Біблії* (Дж. Вашингтон); *Існування Біблії є найбільшою користю для народу. Усяка спроба принизити цю книгу є злочином перед людством* (І. Кант); *Біблія має більше доказів вірогідності, ніж будь-яка*

світська історія (І. Ньютон); У Святому Письмі треба шукати правди, а не красномовности (Тома Кемпійський).

Відзначимо, що тема християнських чеснот та національних гріхів – одна з провідних тем афоризмів видатних діячів Української церкви. Наприклад: *Де любов, там і Бог, а де Бог, там і щастя; Віра – двигун життя; Віра світ перемагає; Віра – провідне світло для серця й душі; Віра – перша основа свободи людства; Тільки Божя правда будує правдиву людину, будує світ Любов та правда – основи світу; Любов – то животворящий всесвітній дар; Терпеливість у терпінні – велика чеснота Найбільший Божий дар – свобода; Віра, надія, любов – це ті три чесноти, що ними твориться повновартісна людина; Наш Бог – Бог любови; Рідна мова – це вищий вияв християнської моралі; Рідна мова – шлях до Бога, шлях найкоротший і найкращий; Меншевартість – надзвичайно шкідливе почуття, що вкінці веде до винародовлення; Незгода – то наша історична недуга. Мовне винародовлення завжди приводить до морального каліцтва. Служити народові – то служити Богові (І. Огієнко).*

3.2. Структурно-семантична класифікація релігійних фразеологізмів

У складі релігійної фразеології на основі проведеного аналізу виокремлюємо такі структурно-семантичні групи (за О. Куніним):

1. Номінативні РФО.
2. Номінітивно-комунікативні РФО.
3. Вигуково-модальні РФО.
4. Комунікативні РФО.

3.2.1. Номінативні РФО

Номінативні РФО – це фразеологізми зі структурою словосполучення, які називають Божественну особу, людину, предмет, явище, ситуацію, місце, певну ознаку чи особливість дії, апелюючи до біблійного тексту або виходячи з релігійного світосприйняття дійсності, підкреслюють чи описують через

біблійний образ чи ситуацію якусь особливість поняття, особи, її рису чи вчинок. У їхньому складі, враховуючи семантичний, морфологічний і синтаксичний критерії, виокремлюємо іменникові, прикметникові, дієслівні та прислівникові ФО (за М. Демським).

3.2.1.1. Іменникові РФО. До іменникових РФО входять складені найменування Бога, Ісуса Христа та Матері Божої: *Отець/ Цар/ Владика Небесний, Цар Всесвітній, Владика неба і землі*, (ПССУМ); *Святий/ Божий Дух, Божя благодать* (ПССУМ), *Святий Дух (Вищий Дух)* (СБ); *Син Божий, Син Чоловічий*, (ПССУМ), *Агнець Божий, Альфа і Омега* (СБ); *Діва Марія, Матір Божя*, (СБС), *Божя (Господня, Пречиста) Мати* (СУМ-20, Т.1), *Божя/ Небесна Мати, Матір Божя, Пречиста Діва, Всенепорочна Діва, Цариця Небесна* (ПССУМ).

Іменникові РФО можуть називати певну спільноту або людство в цілому (*Євине насіння* (СБ) – жіноцтво, *ловці душ* (СБ) – люди, що мають великий вплив на інших, *сіль землі* (СБ) – найвидатніші представники народу, добірна частина певного товариства, *діти антихриста* (СБ) – люди, які служать беззаконню, аморальності, *таємна вечеря* (СПС) – зібрання однодумців і зрадників, *діти Божі* – християни, *христові вороги* (УФ) – противники християнства, *Петрова скеля* (СБС) – католицька церква; *Адамові діти, Адамові сини* (СБ, СБС) – рід людський.

Іменникові РФО часто номінують людину, виділяючи:

– її соціально-релігійний статус (*раб Божий, раба Божя* – християни, *Божий (Господній, Христовий) слуга* (СУМ-20, Т. 1) – священик, *Божя дудка* – дяк, *творець усіх святих* – іконописець, *христова наречена* – монахиня (УФОТ);

моральні риси (*Агнець Божий* (СБ) – смиренна, покірна людина, *вовк в овечій шкурі* (СБ) – лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри, *Ангел Хранитель* (СБ) – людина, яка допомагає кому-небудь, піклується про когось, *Божя людина* (СУМ-20, Т.1) – високоморальна людина;

– призначення (*Господній посланець* (СБ) – людина, що приносить добру звістку, *Господній пророк* (СБ) – людина, яка щось провіщає, застерігає, знає істинну сутність чогось, *чоловік Божий* – кобзар (Ф));

– поведінку (*блудний син* (СБ) – людина, яка розкаялася у своїх гріхах, *Валаамова ослиця* (СБ) – людина, яка несподівано виявляє протести проти чого-небудь, *зблукла вівця* (СБ) – людина, що порвала стосунки з середовищем, до якого належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху, *змій-спокусник* (СБ) – людина, яка улесливими речами підштовхує когось до аморальних вчинків, *козел офірний (відпущення)* (СБ) – людина, на яку звалюють чужу провину, *Хома невірний* (СБ) – людина, яка не вірить очевидним фактам, *Марія Магдалина* (СБС) – грішниця, яка навернулася до чесного життя, *Божя пташка* (СУМ-20, Т.1) – безтурботна людина);

Найчисельнішою групою іменникових релігійних фразем є ті, які метафорично називають:

– предмети, явища та поняття духовного життя: *вічне життя* (СБ) – життя після смерті, незнищенність чогось, *Божий дар* (СБ) – талант, *Дух живий* (СБ) – основа існування, суть чогось, *маслинова гілка* (СБС) – символ миру, *вигнання з раю* (СБС) – безповоротна втрата чогось, *заборонений плід* (СБС) – щось заборонене, але бажане, *Мафусаїлів вік*, *Аредів вік* (СБС) – довголіття, *всесвітній потоп* – величезна катастрофа або жартівливо про велику зливу, *Альфа і Омега* (СБ) – початок і кінець чогось, *антихристова печать* (СБ) – тавро всього гріховного, *гірчичне зерно* (СБ) – щось найменше за формою, але суттєве за змістом, *єгипетський полон (робота)* (СБ) – тяжка рабська праця, *Каїнова печать (Каїнове тавро)* (СБС) – тавро зрадника, *Ноїв ковчег* (СБС) – надійний притулок, *золоте теля* (СБ) – влада грошей, *манна небесна* (СБ) – щось, що дається без будь-яких зусиль, *наріжний камінь* (СБ) – основа чого-небудь, *неопалима купина* (СБ) – щось незнищенне, що відзначається святістю, *око за око* (СБ) – символ помсти, *пісня пісень* (СБ) – вершина творчості, найвищі досягнення, *притча во язицех* – щось, що набуло широкої популярності, про що всі говорять, *терновий вінок* (СБ) – муки,

страждання, *тридцять срібняків (юдині срібняки) (СБ)* – винагорода за зраду, *Юдин поцілунок (СБ)* – зрада, *соляний стовп (СБС)* – непорушність, *мандрівка по пустелі (СБС)* – складний шлях до мети, *святая святих (СБС)* – таємне, заповітне, недоступне для непосвячених, щось дуже цінне, *від лукавого (СБС)* – щось зайве, шкідливе, *замість хліба дати камінь (СБС)* – крайня межа бездушності, *воскресіння з мертвих (СБС)* – переможне утвердження того, що вважалося безсилим, *вдовина лепта (СПС)* – кількісно малий, але великий моральною цінністю вчинок, чийсь посильний внесок;

– певну ситуацію: *Вавилонське стовпотворіння (СБ)* – повне безладдя, гармидер, метушня, *голос волаючого в пустелі (СБ)* – даремні поклики, що залишаються без відповіді, *Соломонів суд (СБ)* – справедливий суд.

Окремо слід зупинитися на підгрупі ФО, що вербалізовані словосполученнями з прикметником *Божий* (рідше – *Божественний, Божеський, Божистий*), яка виявила функціональну активність у релігійному стилі (*Божя повнота, Божя любов, Божя ідея, Боже добро, Боже передання, Боже життя, Божі особи, Божий світ* (о. Я. Москалик), зокрема у богословській перекладній літературі, повертається і в науковий дискурс: *Божественні Логоси* (О. Сербенська), *Божі якості* (П. Мацьків). Ці ФО об'єктивують, на нашу думку, наступні значення:

а) Божі якості: *Божя правда, Божя любов, Боже провидіння, Боже милосердя, Божя повнота, Божя сила, Божя воля, Божий задум, Божий суд, Боже діяння;*

б) Божі дари: *Боже слово, Боже царство, Боже добро, Божя ласка, Божі Заповіді, Божий дар, Божя милість, Божий світ, Божий день, Божя дорога, Служба Божя, Боже передання, День Божистий;*

в) Божі особи: *Божий Син, Божя Мати, Божі діти, Божий люд, Божя наречена, раб Божий, раба Божя, Божя людина, Божя пташка, Божий чоловік;*

г) Божа віра: *християнська віра, велика віра, воскресла віра, гола віра, дешева віра, дитяча віра, експліцитна віра, жива віра, звичайна віра, зріла віра, зранена болем світу віра, імпліцитна віра, лінива віра, мала віра, мертва віра, нага віра, наївна віра, первинна віра, правдива віра, проста віра, слабка віра, терпелива віра, хвора віра, явна віра.*

3.2.1.2. Прикметникові РФО. Прикметникові РФО позначають ознаку, яка стосується передусім людей і семантика якої створена на основі біблійного образу чи ситуації. Це:

- моральні риси людини (*Богу духа винен* (ГРНП) – невинний, *Богу й людям милий* (ГРНП) – добрий, приязний чоловік, найчастіше дитина, *невинні (кроткі), як голуби* (СБ) – невинні, *не від світу цього* (СБ) – далекий від реальності, не пристосований до життя, *чистий душею (серцем)* (СБ) – щирий, з добрими намірами, *блаженні вбогі духом, блаженні миротворці* (СБС) – ознаки тих, хто шукає Царства Небесного, *святий та божий* – лицемірно тихий та добрий; *забутий Богом* (СУМ-20, Т.1) – нещасний);
- розумові здібності (*не Бог зна який* (СУМ-20, Т.1) – не особливий; *мудрий, як Соломон* (СБ) – дуже розумний);
- вигляд та фізичні особливості людини (*у костюмі Адама і Єви, у райському костюмі* (СБ) – про голу людину, *наче з хреста знятий* (СБ) – знесилений).

3.2.1.3. Дієслівні РФО. Особливістю дієслівних РФО є:

- називати морально-релігійні формули віри (*любити Бога, любити ближнього свого* (СБ), *мати віру* (СБ), *Господа молити* (СУМ-20, Т.1), *Господові дякувати* (СУМ-20), *не противитися злому, не судить, щоб і вас не судили, просить і буде вам дано* (СБС), *як Богові молитися* (СУМ-20, Т.1), *нести тяжкий хрест* (СБ) – терпляче переборювати труднощі, *іти на Голготу* (СБ) – страждати, *жити не хлібом єдиним* (СБ) – мати, крім матеріальних, духовні інтереси, *відділяти кукіль від пшениці* (СБС) – відділяти корисне від шкідливого, *віддати кесарю кесарево, а Боже Богові* (СБС) – віддати комусь належне, *випити гірку чашу до дна* (СБС) –

вистраждати до кінця, *гнати крамарів із храму* (СБС) – боротися проти людей, які використовують велику справу у нечистих цілях);

– визначати фізичний стан людини (*привести на світ Божий* (СУМ-20, Т.1) – народити, *віддати Богу душу* (духа, дух), *піти до Бога, стати перед Богом, бути на Божій дорозі, спочити у Бозі* (СУМ-20, Т.1) – померти;

– описувати її поведінку (*носити на руках* (СБ) – дуже добре ставитися, виявляти велику увагу до кого-небудь, *перекувати мечі на рала* (СБ) – роззброїтися, *перти проти рожна* (СБ) – виступати проти значно переважаючих сил, *розір'яти на хресті* (СБ) – піддати знущанню, тортурам, стратити, знищити, *розсипати перли перед свинями* (СБ) – марно говорити, доводити що-небудь тому, хто не може або не здатний зрозуміти того, що йому кажуть, *співати Лазаря* (СБ) – прибіднюватися, *співати осанну* (СБ) – хвалити кого-небудь, *стерти з лиця землі* (СБ) – знищити, зруйнувати, *бути записаним на скрижалі* (СБС) – здобути безсмертя, *посипати голову попелом* (СБС) – вияв горя);

– називати моральні цінності (*продаватися за миску сочевиці* (СБ) – спокуситися на нікчемні вигоди, *служити мамоні* (СБ) – ставити матеріальні цінності вище за духовні, *смертю смерть здолати* – стати безсмертним після своєї загибелі, пожертвувати життям в ім'я великої справи, *скинути з себе ветхого Адама* (СБ) – духовно оновитися, *умивати руки* (СБ) – знімати з себе відповідальність).

3.2.1.4. Прислівникові РФО. Прислівникові РФО можуть бути:

– якісно-означальними (*у поті лиця (чола)* (СБ) – тяжко, *чекати, як манни небесної* (СБ) – дуже сильно, з нетерпінням, *як манна з неба* (СБ) – раптово, *як морського піску* (СБ) – багато, *як тать уноці* (СБ) – несподівано, *берегти, як зіницю ока* (СБС) – особливо, *будувати дім на піску* (СБС) – ненадійно, *ходити під Богом* (СУМ-20, Т.1) – під охороною Божою, *Христом-Богом молити* (СУМ-20, Т.1) – особливо, *Світу Божого не видно* (СУМ-20) – темно, *як у Бога за пазухою* (СУМ-20, Т.1) – дуже добре, *сам Бог*

велів (СУМ-20, Т. 1) – так треба, узвичаєно, можна варто, *Бог знає* (СУМ-20) – невідомо);

– часу (*час розкидати каміння і час каміння збирати* (СБ) – усьому свій час, *що Божий день* (СУМ-20, Т.1) – щодня, *за Адама, за часів Адама* (СБС) – дуже давно);

– міри (*Бог знає коли (відколи, поки)* (СУМ-20, Т.1) – дуже давно або дуже довго, *до Страшного суду* (СУМ-20, Т.1) – довго);

– місця (*під сонцем* (СБ) – на землі).

3.2.2. Номінативно-комунікативні РФО

Номінативно-комунікативні РФО – це фраземи комунікативного типу, побудовані за моделлю речення, які називають певну рису чи ознаку людини, образно окреслюють певну ситуацію: *Богом ся свідчить, а чортові душу запродав* (ГРНП) – про чоловіка, що фальшиво божиться; *Бог сі не помилит* (ГРНП) – говорять про чоловіка, що в біді нарікає на несправедливість Божу; *Боронь Боже від скаженої миші* (ГРНП) – про пакісну та слабосилу людину; *В Бога день краде* (ГРНП) – про неробу; *Від Бога гріх, від людей сміх* (ГРНП) – про п'яницю, марнотратника, який найперше шкодить не так комусь, як собі та своїй сім'ї; *Дав Пан-Біг по доленці, як мамі, так доненці* (ГРНП) – про нещасливу долю матері й дочки; *Всадив Бог душу, як в дуплаву грушу* (ГРНП) – про невродливого, хворобливого чоловіка; *Дав Бог хліб, як зубів не стало* (ГРНП) – про людину, яка дійшла до достатку у глибоких літах; *Бог вродю не скривдив* – про вродливу, красиву людину; *Бог міру загубив* – про дуже високого чоловіка; *Бог розум одібрав, Бог розумом зобидив* (СУМ-20) – про нерозумну людину; *Бог до себе забрав, Господь прийняв душу до Себе* (СУМ-20) – про померлого; *блажен муж, що не йде на раду нечестивих* (СБС) – про високоморальну людину; *лікарю, вилікуй себе самого* (СБ) – позначення ситуації “перш, ніж осуджувати когось, потрібно виправитися самому”; *мала розчина все тісто заквашує* (СБ) – підкреслення активної дії чогось незначного, що приводить до великих зрушень; *віра без діл мертва* (СБ) – підтвердження ситуації, коли будь-яка ідея стає плідною, лише коли

підтверджена практичними починами; *стукайте і відчинять вам* (СБ) – використовується для підтвердження того, що можна чогось досягти при наполегливості; *хто взяв меч, від меча і загине* (СБ) – засудження насильства, агресії; *хто не працює, той не їсть* – моральна формула засудження дармоїдів, нероб; *хто сіє вітер, той пожне бурю* (СБ) – використовують, щоб ствердити: хто чинить беззаконня, приречений на загибель; *нехай обмине ця чаша мене* (СПС) – цитують ці слова, коли хочуть сказати: нехай не торкнеться мене це горе; *камо грядеші (куди йдеши)* (СБС) – вживається, коли йдеться про вибір мети, долі; *Спочатку було Слово* (СБС) – визначення величної місії слова, мови, біблійних крилатих висловів.

3.2.3. Вигуково-модальні РФО

У проаналізованому матеріалі ми зафіксували велику групу фразем, утворених на базі іменниково-іменникових, іменниково-займенникових, іменниково-прикметникових та іменниково-дієслівних словосполучень: *Слава Богу! Боже мій! Боже праведний! Дай Боже! Не дай Боже! Боронь Боже! Крий Боже! Господи помилуй! Побійся Бога!* та інші. Цю окрему і особливу групу в корпусі релігійної фразеології означимо як *вигуково-модальні РФО*, які виражають різні емоції та ставлення мовця до змісту висловлюваного. У своєму спілкуванні з Богом українці створили цілу систему таких висловів, які передавали їхні релігійні почуття, емоційні реакції на різні ситуації. *Слава Богу!* (СУМ-20, Т.1) – вираз похвали, радості за прояв Божого милосердя, розв'язання з Божою допомогою якоїсь проблеми, *Господь з тобою!* (СУМ-20) – вислів здивування, заперечення, докору; *Дай Боже!* (УППІ) – покладання на Бога у всіх своїх справах. Окрему підгрупу складає низка висловів-застережень: *Боронь, Боже!; Не доведи, Господи!; Бійся Бога!; Не дай, Боже!; Хай Бог милує!; Нехай Бог (Господь) відвертає; Нехай Бог боронить!; Боронь Боже!; Ховай Боже!; Крий Боже!; Нехай Бог криє!; Нехай мене Бог боронить; Не дай, Боже (УППІ); Крий Боже (Господи, Матір Божя, Мити Божя); Ховай Боже; Хорони Боже (СУМ-20, Т.1).*

У проаналізованому матеріалі зафіксовано творення нових фразем на основі вже наявних у мові. Наприклад, шляхом розширення ФО: *Дай Боже!* – *Дай Боже пам'ять; Дай Боже щастя! Дай Боже здоров'я! Дай Боже ноги, а чорт колеса* (СУМ-20, Т.1).

Окреме місце у системі вигуково-модальних фразеологізмів займає ФО *Бійся Бога*, значення якої було утрачене в період атеїстичної доби. Одинадцятитомний Словник української мови фіксує фразему *бійся (побійся) Бога* із спримітивізованим тлумаченням, далеким від релігійного змісту: “Вираз, що вживається як застереження, прохання не робити, не казати чогонебудь” [СУМ-11, Т. 1, с. 207]. Хоча цей вислів займає особливе місце серед українських фразем, зокрема в системі морально-етичних висловів повчального характеру. *Бійся Бога* в устах українця було зверненням до найглибших релігійних переконань людини, до її розуміння *Страху Господнього*. “Фразеологічний словник української мови” (1999) містить не набагато краще тлумачення цього фразеологізму, додаючи до попереднього лише один штрих: “*Бійся Бога* – вживається для вираження прохання, застереження не робити чогось недозволеного, поганого” [ФСУМ, Т.1, с. 29]. Зрозуміти семантику згаданої фраземи допоможе звернення до золотого джерела народної віри та світогляду – Біблії та збірки прислів'їв та приказок М. Номиса. “Книга приповістей Соломонових” трактує *Страх Господній* не як підсвідомий страх перед невідомою силою, що карає, а як “*початок премудрості*” [129, с. 641], бо *Страх Господній* – це передусім пошанування Бога в дотриманні його заповідей. І тому в Біблії вираз *Страх Господній* означає не “боятися”, а “лихе все ненавидіти” [129, с. 640].

М. Номис, мабуть, небезпідставно у своїй збірці сформував ціле гніздо навколо вислову *Бійся Бога: Бога бійсь, що ти робиш; Треба ж таки и Бога побояцьця; Глянь на Бога!... та посоромся людей; Бога пошануйте!* [УППІ, с.164]; *Бійся Бога, де страх, там і Бог; якби то всі боялись Бога; там и Бог перебуває* [УППІ, с. 198]. Кожна із зафіксованих фразем доповнює та розширює значення попередньої, відповідає богословському тлумаченню

[104, с. 803-805] та біблійному значенню цього вислову. Біблійна істина про “початок премудрості” глибоко закарбувалася у свідомості українців й відобразилася в їхньому мовленні, зокрема фразеологічних висловах. Це розуміння *Страхи Господнього* як пошуку мудрості притаманне нашим дідам і прадідам, втрачене нами та нашими батьками, поволі повертається до нас завдяки творчості сучасних українських інтелектуалів, зокрема творам Євгена Сверстюка: *“Він не знає **Страхи Божого**”, – говорили в народі про людину беззаконну і зовсім не вироблену морально. Людину, в якій нема чистого дна... Людину, у якої нема стрижня, за якого міг би зачепитись якийсь принцип, що до нього могло пристати Слово. Це не значить, що та людина не знала страху й послуху – часто вона дуже боялась сильніших і слухалась начальників і владу... А от **Страхи Божого** не було, і тоді казали: то страшна людина – безбожна. І навпаки, були люди всевладні й незалежні навіть від короля... Вони мали власні замки і війська. Пристрасті їх заносили далеко... Перемоги п’янили... Підлеглі лестили й розпалювали спокусу... Але щодень вони ставали на коліна перед віктарем і усвідомлювали, що в душі їх живе Йов і що день завтрашній – у руці Господній. **Страх Божий** потроху ставив їх у річище, і нерідко вони віддавали всі завоювання та замки в офіру або, як Шевченків Чернець, нараз зрікалися всього. **Страх Божий** задавав міру, нагадував межі, диктував дії і застерігав перед певними діями людей навіть безстрашних. Це була школа Закону Божого. Головне, кожна дитяча душа мала пройти цю школу і підійматися до ієрархії цінностей – до свого Бога”* [202, с. 98].

3.2.4. Комунікативні РФО

Комунікативні РФО функціонують у формі завершених речень (простих, складнопідрядних, складносурядних та безсполучникових), є важливим засобом комунікації у різних сферах спілкування. Це:

а) біблійні сентенції, які в усних виступах і писемних текстах (проповідях, публіцистиці) стають основою для роздумів, пов’язуючи біблійну ситуацію з реаліями життя: *Я – Дорога, Істина і життя. До Отця*

не приходять ніхто, якщо не через Мене (Євангеліє від Івана 14:6); Коли хто хоче йти за мною, хай себе зречеться. (Євангеліє від Луки 9:23-27); Ідїть, ось я посилаю вас, як ягнят між вовки (Євангеліє від Луки 10:1-15); Мудра жінка будує свій дім, а безумна своєю рукою руйнує його (Приповісті 14:1); Бадьортесья! Я бо подолав світ! (Євангеліє від Івана 16, 33) та багато інших;

б) народні прислів'я, в яких висловлено розуміння Бога та основ християнської моралі: *Усе тїнь минуца: одна річ живуца – світ з Богом; Без Бога ні до порога, а з Богом – хоч за море; Як Бог поможе , то все буде гоже (УППП); Кому Біг поможе, той все переможе; Бог батько!... а ми його діти; Біг батько і Пречиста Мати не дасть погібати; Бог не без милости, козак не без долі; Бога взивай, а руки прикладай (ГРНП);*

в) крилаті вислови відомих діячів церкви, науки, культури, мистецтва: *Ми вічно ті самі – під знаком Високого Духу. На свято надій приносимо своє світіння (Є. Сверстюк) Бог, якого в цьому світі сповіщає і представляє **Розпятий і Воскреслий**, – це Бог парадоксу: що для людей є мудрістю, для Нього – нерозважливість, що для людей є божевіллям і непристойністю, для Нього – мудрість, що для людей є слабкістю, для нього – сила, що для людей є великим, для Нього – мале, а що є малим, в Його очах – велике (Т. Галік), Щоб побороти корупцію, треба повернутися до Бога. Завдання християнина – не знищити своїх ворогів, а спасти їх. Не очікуймо чуда від влади, вона не спасає. Спасає лише Господь Бог. Сам Бог сьогодні радіє нашими радощами і страждає нашими болями. Лише любов до Бога і Батьківщини може зробити людину героєм. Ми довірилися Богові і пішли паломницьким шляхом гідності та свободи (С. Шевчук)*

3.3. Ідеографічна диференціація релігійної фразеології

У сучасній фразеології низка праць присвячена ідеографічному опису фразеологізмів, Українські мовознавці виділяють фразеотематичні групи, що складаються з фразеосемантичних полів, а у межах названих полів виділяють

варіантно-синонімічні групи, до складу яких можуть входити фразеосемантичні ряди (В. Ужченко) [112, с. 52-56], або окреслюють наступну модель: синонімічний ряд – семантична група – семантичне поле – тематична група – тематичне поле – ідеографічна група – ідеографічне поле – архіполе (Ю. Прадід) [112, с. 40]. При виокремленні груп РФО спираємось на класифікацію, яку розробив Ю. Прадід, беремо до уваги релігійну семантику, категорію “священного” та “символічного”, концептуальні найменування релігійної сфери, які є основними компонентами релігійних фразем.

Як зазначає Ж. Краснобаєва-Чорна, на початок ХХІ ст. ідеографічні класифікації функціонують у межах концептуальних картин світу, а концепт може виступати темою фразеополя або рубрикою ідеографічної класифікації, виконуючи функцію маркера введення в своєрідний мовний простір [37]. Визначаючи тематичні поля у складі релігійної фразеології, спиратимемось на дослідження П. Мацьківа, який для розгляду сакральної сфери виокремив п'ять поняттєвих полів (“священна особа”, “священна дія”, “священний предмет”, “священне місце”, “священний час”). Екстраполюючи зроблені висновки на релігійну фразеологію [61, с. 48], у її складі виділяємо тематичні поля (ТП), до складу яких входять тематичні групи (ТГ), які можна поділити на семантичні групи (СГ) та синонімічні ряди (СР). Предметно-понятійна близькість фразеологізмів – основа групування їх у синонімічні ряди. Між членами ряду фразеологічних синонімів часто є специфічні відмінності. Визначення цих, іноді майже непомітних ознак кожного із членів ряду, особливо важливо для точного вживання і розуміння близькозначних одиниць. Тематичне поле розуміємо як значну сукупність сталих словесних комплексів, об'єднаних загальною темою або семантичною ознакою. Зібраний та проаналізований матеріал дозволив виділити у складі релігійної фраземіки такі тематичні поля: “Християнські теоніми”, “Релігійно-біблійна символіка”, “Священний час”.

3.3.1. Тематичне поле “Християнські теоніми” У “Словнику біблійного богослов'я” зазначено, що у Біблії немає трактату про Бога, Святе

Письмо заохочує не говорити про Бога, а слухати, як говорить він Сам [104, с. 83]. Тому більшість ФО, які репрезентують Божі імена, походять із біблійних текстів. Однак, як показав аналіз, релігійна мовленнєва практика доповнила ці групи (тексти молитов, пісень, народнопоетичних звертань) низкою оригінальних фразеологізмів. П. Мацьків, акцентуючи увагу на категорії “священного”, зазначає, що особливу, абсолютну святість об’єктивують Божі імена [61, с. 193]. У виокремленні РФО ця категорія має визначальне значення.

Як зазначає О. Сімович, у текстах Нового Заповіту первісний образ Бога має три іпостасі, кожна з яких отримує окрему назву: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий, і ці три концепти в Євангелії об’єднані спільним іменем – Свята Тройця [98, с. 284]. І хоча “про Марію в Євангеліях згадується дуже мало” [16, с. 55-56], образ Божої Матері поширений в українських поетичних та молитвених текстах [6, с.164], вербалізований низкою стійких словосполук, що слугує підставою виокремлення окремої тематичної групи РФО.

Отже, тематичне поле “Християнські теоніми”, на нашу думку, репрезентують чотири тематичні групи (“Бог Отець”, “Бог Син”, “Бог Дух Святий”, “Богородиця”), до складу яких входять семантичні групи з синонімічними рядами:

1. ТГ **Бог Отець**: *Господь Бог, Бог Святий, Бог Всевишній, Бог Вседержитель, Всемогутній Бог, Творець неба і землі, Справедливий Суддя, предвічний Отець, Отець небесний, найвищий Володар* тощо. Це ФО переважно піднесеної або нейтральної тональності книжного характеру, трапляються контекстні, як-от *Вічна і Непомильна Правда, Сама Правда, Доброта та Любов*. Словники зафіксували і ФО розмовного характеру: *Пан Біг, Біг Отець*. Репрезентуючи біблійний дискурс, фраземи цих груп активно функціонують у релігійних текстах української мови, зокрема молитвах, проповідях, релігійній періодиці, увійшли також в українську літературу (*Єдиний Бог, Офірність в ім’я Бога, Образ Бога Живого, Великий суворий Бог*

правди (Є. Сверстюк) та наукові тексти (*Бог є найвищою духовною субстанцією і Творцем духовних сутностей* (П. Мацьків)).

Варто відзначити, що такі Божі імена, як *Саваот*, *Єгова* нехарактерні для біблійного дискурсу української мови, хоча між архетипною семантикою і вторинним найменуванням зберігається імпліцитний зв'язок [61]. Їм в українських перекладах Біблії відповідають назви *Господь*, *Бог*.

2. До складу ТГ **Бог Син** входять три семантичні групи із синонімічними рядами, які об'єктивують значення:

а) божественна природа Ісуса: *Син Божий*, *Божественне Слово*, *Боже Дитя*, *Цар світів*, *Альфа і Омега*, *Посланець неба*, *Володар світу*, *Син Єдинородний*, *Син улюблений*;

б) людська природа Ісуса: *Ісус з Назарету*, *Син Чоловічий*, *Син Людський*, *Син Давидів*, *Син Марії*, *історичний Ісус*;

в) покликання Ісуса на землі: *Ісус Христос*, *Спаситель світу*, *Світло для світу*, *Добрий Пастир*, *Хліб життя*, *Сонце Правди*, *Світло для світу*, *Агнець Божий*, *Суддя Світу*, *Датель світла*, *Добрий Пастир*, *Новий Адам*, *Помазаник Божий*.

Ці РФО, які вступають у синонімічні відношення, зафіксовані у словниках, у релігійних та фольклорних текстах, а також в українській літературі. Велику кількість експресивно-забарвлених стійких словосполук фіксують молитовники, українська релігійна преса, розширює цей перелік сучасна перекладна богословська література: *Агнець Божий*, *Володар світу*, *виноградна лоза*, *Датель світла*, *Добрий Пастир*, *Дорога*, *Двері*, *Життя*, *Істина й життя*, *Новий Адам*, *Помазаник Божий*, *Світло від Світла*, *Світло світу*, *Син Божий*, *Син Єдинородний*, *Син людський*, *Син улюблений*, *Спаситель світу*, *Суддя Світу*, *Хліб життя*, “*Я є*”, “*Я – суцїй*”, “*Я – Той, Хто є*”, *історичний Ісус*, *ліберальний Ісус*, *Христос нашої віри* та ін. Між фразеологізмами, що входять до синонімічних рядів, помітні й стильові або функціональні відмінності: *Ісус Христос* – загальноживане; *син Давидів* – книжне; *Добрий Пастир*, *Хліб життя* – символічне. Ці ряди можуть бути

доповнені і контекстними ФО: *Той, котрого пророки чекали століттями; Дорога, Двері, Життя; Істина й Життя, Правда Виноградина, Виноградна Лоза* тощо.

3. ТГ Бог Дух Святий. Слово *дух* має різні значення. Одинадцятитомний Словник української мови фіксує такі значення: 1) психічні здібності, свідомість, мислення. У матеріалістичній філософії – мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії. В ідеалістичній філософії – нематеріальне начало, яке лежить в основі всіх речей і явищ і є первинним щодо матерії; 2) внутрішній стан, моральна сила людини колективу; 3) загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чого-небудь. 4) за міфологічними і релігійними уявленнями добра або зла безплотна, надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини. 5) за релігійними уявленнями безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини, душа (СУМ-11, Т 2, с. 443). Словник фіксує низку ФО з компонентом *дух*: *занепадати духом, зводити дух, набиратися духу (смівності), не в дусі (не в настрої), не стає духу (про брак смівності), підносити дух (надихати), у дусі (у доброму настрої), злий (нечистий, лихий і т. ін.) дух, дух тьми* (за релігійними уявленнями надприродна істота, що втілює в собі зло, сатана, чорт); *Святий Дух* (за християнським віровченням третя особа Святої Трійці); *випустити дух (убити), віддати богу дух (духа) (померти), дух вийшов (умер), дух спустити (умерти), ні духа (абсолютно нікого), на духу (на сповіді), ні сном ні духом не знати, у дух (швидко), що є духу, з усього духу (сильно) (СУМ-11, Т.2, с. 443), важким духом дихати (непривітно), одним духом дихати (бути пройнятим однаковим настроєм), боятися духу (дуже боятися), щоб і духу не було, щоб і дух не пах (вимога зникнути), дати духу (побити, покарати), ні слуху ні духу (немає ніякої звістки) (СУМ-11, Т.2, с. 444). Зміст цього слова у висловах *ні слуху ні духу, випустити дух, злий дух, жити по Духу* – різний, хоча у них спільний фразеотвірний компонент. На нашу думку, виокремлюючи РФО, доцільно брати до уваги два значення: “Дух як*

трансцендентна реальність (“Особа Божа”)” та “Дух Святий у житті людини і народу”, які слугують формуванню відповідних тематичних груп. Перша тематична група представлена ФО *Святий Дух, Дух Божий, Цар небесний, Цар правди*. Щоб описати низку висловів другої групи, звернімося до творчої спадщини Є. Сверстюка: *дух святині, єдиний храм людського духу* (про людську цивілізацію), *пам’ятники духу – собори, голос їхнього духу* (про церкву), *енергія духу, вибух духовного прозріння і осяяння і водночас світова криза духовного життя, духовна дистрофія, духовне озлидніння*.

4. До складу ТГ *Богородиця* входять три семантичні групи, представлені синонімічними рядами

а) Материнство: *Божа (Небесна) Мати, Мати Ісуса Христа, Матір Спасителя світу, Пречиста (Препоблагословенна, Пренепорочна) Мати, Мати Визволителя, Мати предвічної Любові, Мати Божої благодаті, Пречиста Божа Матір, Матір Бога нашого, Всепітая Мати Спасителя нашого, Благодатная Мати Христової Церкви, Мати єдина у всіх народів;*

б) Діва: *Діва Марія, Приснодіва Марія, Непорочна (Пречиста, Пресвята) Діва, Всенепорочна Діва, Преславна Вседіва, Пречиста Діва Марія;*

в) Заступництво: *Заступниця усіх християн, Цариця неба і землі, Цариця небесна, наша Заступниця, Покровителька і Владичиця, Мати святая землі української, Запорозької Січі Покрова, лицарів мужніх Опіка, Опора повстанців геройських, Покровителька війська хороброго, Заступниця нашого краю, Покров нашої землі, Цариця ангелів, Цариця всесвітньої слави, Цариця милосердя, Цариця неба і наша опікунка, Цариця України.*

Багаті синонімічні ряди виявили звертання до Божественних осіб, зокрема:

до Бога Отця – святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний (Трисвяте), *Боже спасення мого* (Псалом 50), *Боже милостивий* (Митарева молитва), *Отче наш, Всемогучий Боже! Пресвятий Боже! Отче всякого світла і знання!* (Молитовник християнської родини), *Боже прехвальний і*

праведний, Боже предвічний і пребезначальний, Отче наш премудрий і премилостивий, Отче наш преблагий і премилосердний, Отче наш пресвятий і прекрпкий, Отче наш пребезсмертний, незбагненна Любове безмежна, Отче наш щедрий, Всехвальний Виноградарю, Боже живий, Боже істинний, Всемилосердний Отче наш небесний, Владико Боже, Отче всяких щедрот, Господи потіхи (Акафіст Богові Отцеві);

до Ісуса Христа – Сину Божий, Господи, Ісусе Христе, Владико чоловіколюбне, мій Боже, предобрий і пресолодкий Ісусе (Моли́товник християнської родини), Владико неба і землі, незбагненна предвічна Любове, Господи, Спасе наш, Отчеє слово предвічнеє, предивний наш Боже, Христе Боже наш, о Владико, Непереможна Любове, Всещедрий наш Спасителю, Всеблагий Життєдавче, Христе милосердний, Спасителю наш предобрий (Акафіст Христові-Спасителю), Ангелів творче, Всецарю і Боже наш, Ісусе, Господи, Предвічний Боже наш, Правдо й Премудросте, Агнче невинності, Чашо спасенная, Альфо і Омеґо, Сило Могучая, Світло у темряві, Любове дивная, Господи-чоловіколюбче, наш пресолодкий Спасителю, Сину Вседіви Пречистої, Царю і Боже наш істинний, Христе Ісусе, Божеє Слово і Сило, наш Визволителю, Божя Премудромсте, Пасхо нетлінная, предобрий Спасе, Владико, Христе Боже! (Акафіст Страстям Христовим);

до Матері Божої – О, пречиста і преблагословенна Діво Маріє і Мати Божя! Всемилостива Діво Маріє! Царице неба! Пресвята Діво, Мати доброти, Мати милосердя! Царице неба, чесніша від Херувимів і славніша від Серафимів! (Моли́товник християнської родини), Всенітая Мати Життя безконечного, чиста Вседіво, Царице небесная, Славо прославлена, непохитний Престоле Всевишнього, Пренепорочная Мати Бога Предвічного, Богородице чистая, Царице Вселенної, Пречистая Мати Уподобання Отчого, Кивоте святий Життя вічного, вірних Спасення предивнеє, Божого задуму здійснення, могутня Заступнице, Пресвітлий Захисте, нам Богом дарований, неприступна Стіно непорушная, Владичице, Покрове Церкви Христової, Володарко! (Акафіст Успенню Богоматері), Покрове і Заступнице,

Спасителько душ наших, Всеблаженная Богородице, чиста Вседіво, скорботних всесильна Заступнице, світу спасення предивнее, грішного людства Покрове, утвердження Церкви Христової, захисте від ворогів видимих і невидимих, безмежнеє море любові, всесильний Покрове народу Христового, ласк Божих подателько, пекла погубо, Раю, Всевишнім насаджений, Господня палато, надіє зневірених, Мати милосердя, сило молитви могутня, слави вершино, душ людських освято, тихая пристане в морі житейському, пристрастей утихомирення, воргів осоромлення, оселе дивная Слова Господнього, Мати Пречистая Бога Предвічного, наша Заступнице і Покровителько, Мати святая землі української, певна над ворогами побідо, наших князів нездоланная сило, Запорозької Січі Покрово, лицарів мужніх Опіко, Опоро повстанців геройських, уповання народу знедоленого, Всецарице пресвітлая, Скарбе безцінний, знедолених Кріпосте, віри осново всесильная, ясная зірко надії, любові скарбниця бездонная, Владичице світу, Всевітая Мати Спасителя нашого, Благодатная Мати Христової Церкви, Мати єдина у всіх народів, Покровителько війська хороброго, Брамо небесная Царства Небесного, Заступнице нашого краю, Пресвятая Богородице, Покрове нашої землі (Акафіст Покрову Пресвятої Богородиці).

Творення релігійних фразем на базі теонімів, здійснюється шляхом нарощування вихідного слова з метою або уточнення його значення, або посилення експресивності, наприклад, *Пресвятая Богородиця, Божя (Небесна) Мати, Мати Ісуса Христа, Матір Спасителя світу, Пречиста (Препоблагословенна, Пренепорочна) Мати, Мати Визволителя, Мати предвічної Любові, Мати Божої благодаті, Пречиста Божя Матір, Матір Бога нашого, Всевітая Мати Спасителя нашого, Благодатная Мати Христової Церкви, Мати єдина у всіх народів.* Шляхом фраземної диференціації виникають фраземи-парафрази, які називають Божих осіб: *Цариця небесна, Отець небесний, Владика світу, Творець неба і землі, Боже слово, Альфа і Омега, Добрий Пастир, Агнець Божий.* Значну фразеотворчу

активність на українському мовному ґрунті виявив прикметник *Божий* (з урахуванням усіх граматичних категорій), який увійшов до усталених іменниково-прикметникових словосполук: *Божя ласка* (*Мати, Служба, віра, любов, милість, дорога, путь, іскра, людина, раба, пташка, кара*), *Боже милосердя* (*Царство, об'явлення, добро, теля*), *Божий Син* (*Агнець, Закон, дух, світ, день, промисел, дар, дім, люд, чоловік, слуга, раб, суд*), *Божі діти*.

3.3.2. Тематичне поле “Релігійно-біблійна символіка” охоплює тематичні групи фразем, які утворені на базі:

- а) біблійних антропонімів (*Адам, Єва, Каїн, Ной, Юда*);
- б) біблійних топонімів (*Едем, Вавилон, Голгофа*);
- в) визначальних релігійних понять і символів (*віра, надія, любов, гріх, молитва, душа, дух та ін.*) тощо.

Слова-символи посідають чільне місце в сучасній українській мові, оскільки, як зазначає О. Сімович, їхня семантика, з одного боку, ґрунтується на основі предметно-номінативного значення слова, що виконує функцію символу, а з другого – пов'язана з тим, що слово в системі мови набуває нового змісту [97, с. 3]. В. Кононенко зауважив, що не можна применшувати вплив християнства на формування символіки християнських народів, власне національних рис у системі біблійно-образного сприйняття світу, як не можна недооцінювати зворотний процес – позначення давньої міфології, накладання її образів на християнську символіку [168, с. 68].

Як зазначено у “Словнику біблійного богослов'я”, символ – це вибраний шлях для здійснення зустрічі людини з Богом [104, с. 20], на відміну від метафори, яку можна переносити в довільну царину зображення, біблійні символи залишаються у постійному зв'язку з Одкровенням, котре їх породило [104, с. 19]. Аналізуючи субконцепт “створення світу” в біблійному дискурсі в монографії “Концептосфера Бог в українському мовному просторі”, П. Мацьків розглядає низку лексем (*небо, земля, море, сонце, зоря, людина, тварини і птахи* та ін.), відзначаючи їхню символічність. Виокремлення цієї ознаки є чинником зарахування таких лексем до

компонентів РФО. Як зазначає автор, символіка *сонця* виразно демонструє зв'язок сакрального з духовними цінностями носіїв християнської культури [61, с. 71], певні види птахів стали символами (так, *голуб* вважався символом процесу відновлення життя на землі, а *орел* символізує звільнення, владу, юність [61, с. 73], лексема *agneць* символізує безвинність [61, с. 74] тощо).

Як показав аналіз, низка біблійних символів (*віра, гора, світ, небо, зоря, земля, пустеля, камінь, голуб, сіль, добро, зло хрест, темрява* тощо) лягла в основу творення РФО: *віра без діл мертва, влада темряви* (СБС), *підноситися до небес, земля обітована, зникнути з лиця землі, невинні, як голуби, каменем за хліб платити, Вифлеємська (провідна) зоря, зірка Полин* (СБС, СБ), *сіяти зло, корінь зла, нести свій хрест, розіп'яти на хресті, сіль землі* (СБ). *Вавилон* (синонім великого міста, повного спокус і всілякого зла) – *вавилонське стовпотворіння* (повне безладдя, гармидер, галас, метушня), *вавилонська вежа, башта* (справа, яку ніколи не буде завершено) (СБС, СБ).

Багато біблійних антропонімів стали символами, які трактуємо як компоненти РФО, що метонімічно або метафорично називають явища духовного та суспільного буття: *Петро* (апостол) – *відректися, як Петро від Христа*; *Павло* (апостол) – *перетворення Савла на Павла* (СБ); *Каїн* (братовбивця) – *Каїнова печать* (тавро зрадника) (СБС, СБ); *Юда* (зрадник) – *Юдина зрада, Юдина служба, Юдине каяття, Юдин поцілунок, Юдин срібляк, тридцять срібняків* (СБ), *поцілунок Іуди* (СБС). До активного фразеотворення спричинилися символічні імена перших людей: *Адамові діти* (СБС, СБ, СУМ-20), *Адамові сини, Євина дочка, Євине насіння* (СБ), *Адамове ребро (реберце)* (СУМ-20, СБС), *ветхий Адам, праматір Єва, у костюмі Єви, за Адама, за часів Адама* (СБС), *Адамові слізки* (СУМ-20, Т.1), *Адам з'їв кистичку, а в нас оскома на зубах* (УППІ).

У складі РФО фіксуємо і фраземи-евфемізми, які виникли з потреби делікатніше назвати явища, які можуть когось вразити чи викликати неприємні асоціації, наприклад, *померти – віддати/ віддавати Богу душу* (духа, дух) (СУМ-20, Т.1). Трапляються і фраземи-дисфемізми, які у зниженій тональності повторно

називають вже позначені словами поняття: *юдине коріння* – підступна людина, *Євин накоренок* – про жіноцтво (СБ).

Основні поняття християнської віри стають складовими компонентами РФО, утворюючи семантичні групи з різними за кількістю синонімічними рядами, наприклад:

– **молитва, молитися:** *Господа Бога молити, молити прощення, Як Богу молитися, Христом-Богом молити* (СУМ-20, Т.1);

– **гріх:** *брати (взяти) гріх на душу* (робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі); *вводити (ввести) в гріх, відходити (відійти) від гріха, впасти в гріх, гріха не боятися, доводити (довести) до гріха, з гріхом пополам, не брати (взяти) гріха на душу, не гріх* (можна, потрібно, дозволено), *ніде гріха діти, нічого гріха крити (таїти), погана, як смертний гріх* (про дуже некрасиву людину), *спокутувати гріхи* (визнати свою вину і відповідати за неї), *як (мов, наче, неначе і т. ін..) на гріх* (як навмисне), *грішним ділом* (вираження докору собі чи визнання власної провини) (СУМ-11, Т.2, с. 171-172); *брати гріх на душу, гріх Бога гнівити, не боятися гріха* (СУМ-20, Т.1), *грішна спокуса, грішний карбованець* (СБ).

– **хрест** (із 6-ти значень цього слова (предмет і символ культу християнської релігії; відзнака, організація, спосіб вишивання, у формі такого предмета, страждання, випробовування) виділяємо ті, що стосуються релігії): *вводити в хрест, держати до хреста дитину, класти на себе хрест, мов з хреста знятий, на хресті заприсягтися, хрест святий, присягатися хрестом, важкий хрест нести, нести свій хрест* (СУМ-11, Т. 11, с. 139-140);

– **небо** (з-поміж 12 ФО словникової статті СУМ-11) лише три БП: *манна з неба, на сьомому небі, як манни з неба чекати* (СУМ-11, Т. 5, с. 248)

– **чаша** (біблійний символ у переносному значенні про міру радощів або страждань, які випали на чию-небудь долю): *випити (добру, гірку) повну чашу лиха, випити чашу до дна, випити чашу муки, випити смертну чашу, гірка чаша, переважувати чашу терезів, переливати чашу через край, пити*

гірку чашу, чаша терпіння переповнилася, як повна чаша (СУМ-11, Т.11, с. 284)

– **хліб** (серед майже ста стійких словосполук із цією лексемою, що засвідчують важливість цього поняття в житті українця-хлібороба (білий, сухий, чорний, п'яний, лежачий, легкий, ласкавий, чужий, казенний хліб тощо) є і РФО, а саме: *жити не хлібом єдиним (одним); святий хліб; хліб насущний* (СУМ-11, Т.11, с. 78-79) та інші.

Релігійні фраземи своїм походженням часто завдячують тому, що символічна мова Біблії використовує всі вихідні точки людського життя (шлюб, материнство, народження, їжа, хвороба, смерть, праця тощо) для пояснення правд віри. Наприклад, образ *гірчичного зерна*, з якого виростає велике дерево, допомагає пояснити поняття *Царство Боже*. Деякі вислови, пов'язані з людською фізіологією, набули ширшого значення *берегти, як зіницю ока* – надто пильно оберігати, *закривати очі* – навмисне не помічати чогось, не звертати уваги на щось тощо.

Часто матеріалом для фразеологізації стають вільні синтаксичні конструкції, що стосуються світу тварин, птахів, комах. Ця теза може бути проілюстрована РФО: *Боже теля, Божя пташка* (СУМ-20, Т.1), *Божя худоба* (УФ), *Валамова ослиця, козел (цап) офірний (відпущення)* (СБ, СБС); *Боже ягня; коні Апокаліпсису; змій-спокусник; золотий телець (золоте теля); Сім корів худих з'їли сім корів товстих; Хіба ревуть воли, як ясла повні? Легше верблюдові пройти крізь голчане вушко, ніж багатому увійти в Царство Небесне; будьте мудрі, як змії, і кроткі, як голуби* (СБС).

Немало релігійних фразем завдячують своїй появі назвам людської виробничої діяльності: *будувати на піску, камінь наріжний* (будівництво), *Учитель світу, дерево пізнання добра і зла, книга життя, книга за сімома печатями* (освіта), *сади Едему, Гефсиманський сад, заборонений плід, яблуко гріховне, грона гніву достигли, безплідна смоківниця* (виноградарство та плодівництво), *жне, де не сіяв; перекувати мечі на рала, відділяти кукіль від*

пшениці (полову від зерна), сіяти кукіль (хліборобство); вовк в овечій шкурі, Добрий (духовний) пастир, пастир і стадо, заблукла вівця (скотарство).

Основою творення багатьох РФО є символіка Старого та Нового Заповіту: *Вавилонський полон, єгипетська неволя, неопалима купина, манна небесна, святая святих, бути записаним на скрижалі (Старий Заповіт), притч Ісуса Христа (заривати свій талант у землю, засіяти зерном, відділяти кукіль від пшениці, блудний син, добрий самарянин, Сіяч Божого Слова, упасти на добрий ґрунт, Добрий Виноградар), Нагірної проповіді (блаженні вбогі духом, блаженні миротворці та ін.), євангельських сюжетів (вдовина лепта, випити гірку чашу, Таємна вечеря, хто взяв меч, від меча і загине, гнати крамарів із храму, влада темряви, терновий вінок, воскресіння Лазаря, Воскресіння Ісуса Христа, Спочатку було Слово та багато інших).*

3.3.3. Тематичне поле “Священний час” репрезентовано передусім темпоральними ФО. Темпоральна фразеологія як вербальний елемент, у семантичному полі якої зафіксовано різноманітні часові відношення, займає особливе місце в системі українських звичаїв, традицій, а відповідно – і ментальності носіїв мови. Оскільки світогляд нашого народу, за твердженням видатних учених, є релігійним, то час у контексті цього світогляду розумівся як дар Божий, а години як елементи цього часу оцінювали відповідно до Божої присутності в національному часопросторі.

У “Словнику біблійного богослов’я” Франсуа Ксав’є зазначено: “Час – творіння Боже... Час не є пуста форма, не проста послідовність миттєвостей, які чергуються. Час – міра довготривалості на Землі... Єдине, що може розвиватися у часі – це Його (Божий) задум, котрий упорядковує наперед ціле створіння так, щоб воно служило для людини, а пізніше керувало б долею людини, аби вона дійшла до потаємної мети – Царства Божого” [104, с. 886]. Отже, правильне трактування часу служить і самій людині, і найвищій її меті щодо духовного вдосконалення.

Перспективним напрямом у царині фразеології є дослідження темпоральної лексики та фразеології, яким присвячено низку наукових праць.

Зокрема, темпоральну лексику української мови вивчав М. Кочерган [34], англійської – Л. Малімон [59], В. Денисюк звернув увагу на темпоральну фразеологію української ділової мови XVII–XVIII ст. [20], І. Бочарова – на темпоративні синтаксеми – найменування релігійних свят тощо [13]. Зокрема, І. Бочарова в дослідженні “Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові” детально проаналізувала назви релігійних свят, вказуючи, що усі ці мовні одиниці мають темпорально-подійну семантику та об’єднані за семантичними ознаками “свято”, “релігійне”. Авторка відзначає, що релігійні свята як факт об’єктивної реальності впорядковуються з огляду на значущість для церкви кожної священної особи [13].

Ці усталені мовні сполуки входять до релігійної темпоральної фразеології як різновиду релігійної фразеології. Серед них можна виділити усталені найменування свят на вшанування Ісуса Христа і Трійці; найменування свят на честь Пресвятої Діви Марії; найменування свят, що вшановують подвижників церкви і культові предмети, пов’язані з ними. Релігійні свята завжди присвячені певній священній особі, тому їхні офіційні назви співвідносяться з конкретною особою (*Празник Різдва Христового, Празник Різдва Пресвятої Богородиці, Празник Трьох Святителів*) або з культовим предметом, що має стосунок до цієї особи (*свято Покрова Пресвятої Богородиці, Празник Воздвиження Чесного Хреста*), або з дією, яку виконувала священна особа (*Вознесіння Господнє*); яку виконували щодо цієї особи (*Благовіщення Пресвятої Діви Марії*) тощо. При систематизації назв, як вказують дослідники, необхідно враховувати паралельне функціонування офіційно-церковних і побутових назв, наприклад: *День Хрещення Господа* – офіційно-церковне, *Богоявлення, Водохреща* – народнорозмовне.

Категорія темпоральності, на думку дослідників, має універсальний характер, адже властива всім мовам, охоплюючи всі рівні кожної конкретної мови. Структура темпоральності об’єднує різнорівневі засоби вираження

часових понять, серед яких важливе місце займають не тільки лексичні, а й фразеологічні засоби з семантичним полем на позначення часу або відповідних дій у відповідному часі. На кожному рівні мови виділяються одиниці, які мають темпоральне значення. На лексичному рівні – це лексичні одиниці з темпоральним значенням, на фразеологічному – ФО з темпоральним значенням.

Сучасне біблійне богослов'я характеризує час як космічний (циклічний за своєю природою) [104, с. 890] та історичний, в якому “Бог об’являється через посередництво священної історії; події, які становлять історію, знайомлять нас з Його діяннями у земному світі. Ось чому час, у який закладені ці події, має священну цінність...” [104, с. 891]. Лінгвістичні дослідження розвивають цю думку. Наприклад, П. Мацьків вважає, що “категорія священного часу в лінгвальному вираженні, об’єктивуючи релігійний стратум, передає його передусім у нелінійному, циклічному вимірах і в цьому сенсі корелюється з іншими стратумами – біблійним, фольклорним, міфологічним” [61, с. 262]. Дослідник детально аналізує поняттєве поле “сакральний час”, який, на його думку, отримує такі характеристики завдяки ізоморфізму мови і культури, а точніше, релігійному (християнському) впливу на мовну картину світу, яку творили наші предки впродовж тисячоліть. Значна кількість номенів-репрезентантів часу має праслов’янську основу, а отже, характерна й для дохристиянської епохи [62, с. 121].

Отже, описуючи релігійну темпоральну фраземіку на українському мовному матеріалі, слід враховувати біблійний, фольклорний, міфологічний контексти, у гармонійному поєднанні яких упродовж останнього тисячоліття викристалізувався український релігійно-аграрний календар як спосіб життя народу-хлібороба, який напрочуд гармонійно зумів поєднати свої дохристиянські світлі сонцепоклонницькі вірування з вірою у Воскреслого Христа, який назвав себе Світлом для Світу.

Беручи до уваги дослідження з етнолінгвістики, фразеології та української міфології, а також релігійні джерела, відзначимо, що значна кількість ФО з темпоральною семантикою пов'язана з українським аграрним календарем, який прямо чи опосередковано описаний у багатьох наукових розвідках. Зокрема, праця М. Максимовича “Дні та місяці українського селянина” [173], яка вперше з'явилася друком 1856 року і яку йому, на жаль, не вдалося завершити у повному обсязі. Варто згадати твір “Світогляд українського народу” І. Нечуя-Левицького, хто першим подав системний огляд української міфології [183]. XX століття залишило для дослідників звичаїв і традицій колосальні праці видатних українських учених – Митрополита Іларіона (“Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія”) [175], О. Воропая (“Звичаї нашого народу”) [136] та С. Килимника (“Український рік у народних звичаях в історичному освітленні”) [163; 164], які вийшли у світ в українській діаспорі. Названі твори, як і збірки паремій XIX–XX ст. (передусім М. Номиса та І. Франка), стали потужним підґрунтям для досліджень сучасних народознавців-етнологів В. Войтовича, В. Жайворонка, В. Скуратівського, М. Чумарної та інших, праці яких нині стають важливим джерелом вивчення української релігійної фразеології [135; 149; 208; 236].

Розглянемо вербалізацію темпоральної семантики на українському мовному ґрунті. Коли мають на увазі дуже віддалені від нас часи, кажуть *за Адама, за часів Адама* [167, с. 15]; говорячи про чиєсь довготривале життя, згадують одного з нащадків Адамового сина Сифа, який прожив на світі дуже довго, – Ареда (Ярида, Арида) у фразеологізмі *аредів вік* [167, с. 31]; у переносному, розширеному вживанні вислів *грона гніву достигли* означає час наближення докорінних змін, викликаних попередніми тривалими стражданнями людей [167, с. 279]. Філософське осмислення часу знайшло своє відображення в біблійній Книзі Еклезіаста або Проповідника і відбилося у таких фраземах, які стали крилатими висловами: *усьому свій час, і кожна*

річ має свою пору [167, с. 118], *час розкидати каміння і час складати каміння* [167, с. 118].

До тематичного поля “Священний час” входить тематична група ФО українського релігійно-обрядового календаря на позначення усіх свят і постів, які мають добре виражену темпоральну характеристику, адже ці усталені мовні звороти чітко прив’язували певну обрядодію або будь-який факт життя окремої особи чи колективу до релігійного календаря.

Кожний день українського церковного року був присвячений або святкуванню найбільших празників на честь Ісуса Христа та Пресвятої Богородиці, або вшануванню (навіть у несвяткові дні) святих Христової церкви. Духовне й матеріальне життя було згармонізоване календарем, вербалізованим темпоремами релігійного характеру.

На думку П. Мацьківа, одна з домінантних ознак поняттєвого поля часу – це своєрідний синтез поганських і християнських темпоральних реалій [62, с. 121]. Спочатку категорія святості розповсюджувалася лише на найбільші християнські свята (Різдво, Великдень, Стрітєння, Благовіщення, Спаса), а згодом перейшла і на пошанування святих, які в українській звичаєвій культурі перейняли функції багатьох світлих божеств сонцепоклонницького циклу. Наприклад, Валерій Войтович вважає, що на Іллю-пророка перенесені всі атрибути бога-громовика Перуна. У християнській традиції Іллю дуже поважали, оскільки він був грізним святим, викривачем неправди, розпоряджався як помічник Бога громом і блискавками, дощем і зливою, міг дати людям урожай або, навпаки, наслати, посуху, голод [135, с. 212]. На святого Миколая, до якого з особливою любов’ю звертаються українці, перенесені, вважають дослідники, риси Велеса, а з часом – і морського бога. Оскільки св. Миколай – помічник і охоронець на воді, то його називали ще й *Морським і Мокрим* [135, с. 298]. *На Зимового Миколи* (19 грудня) дарували дітям подарунки та варили пиво для дорослих, а *на Весняного Миколи* – вперше виводили коней на пашу, про що говорять народні приповідки: *Прийшов Миколай – коней випасай; Юрій корів випасає, а Микола – коней.*

Як приклад упорядкованості дій українського аграрія, який розумів час як священне поняття, що забезпечує зв'язок зі світом біблійних істин та народним досвідом тисячолітньої давнини, наведемо детальний опис свят, які відзначали у березні. Вербалізацію цього процесу забезпечують темпоральні ФО прийменниково-іменникового типу: *на Теплою Олексі, на Явдохі* тощо. Отже, рік у наших предків, які все своє життя – господарську діяльність, побутові взаємини, свята та обряди, народну мораль і філософію – тісно ув'язували з довколишнім середовищем, розпочинався весною, яка уявлялась символом перемоги “життя над мертвою” (С. Килимник) [163, с. 5]. Система весняних свят, як і всіх інших часових проміжків, пов'язаних із порами року, поєднала дохристиянські та християнські елементи, які вплинули на розвиток духовної культури, формування народної творчості, а відповідно увійшли в народну фразеологію.

Новий рік в українського селянина розпочинався *на Явдохі* – за церковним календарем, день пам'яті св. Євдокії, що припадає на 14 березня. У цей день не працювали, щоб не розгнівити святу, бо може наслати морози [135, с. 659]. Темпоральні фразеологізми як складова частина увійшли до багатьох прислів'їв та приказок, у яких передано народні спостереження за явищами природи. Такі ФО В. Скуратівський назвав “Народним прогностиком” й умістив у своїй розвідці “Місяцелік”. Наприклад: *на Явдохі (Євдохі) – Який вітер на Євдохі, такий буде і до Покрови; На Євдохі гарний день, треба сіяти льон; На Явдохі – голі боки; На Явдохі – води по боки; Якщо курка на Явдоху нап'ється, то на Юра вівця напасеться* [208, с. 19]. Як бачимо, темпоральна фразеологія тут дуже тісно переплетена з акціональною (звичаєвою). Окрім того, “Народний прогностик” згадує й інші свята, які передували *Явдосі-плющисі*: *На святого Казимира (4 березня) вийде жайвір з пір'я; Якщо на Казимира погода, то буде на бараболю урода* [208, с. 18]; *На Обертіння або Івана Предтечі (9 березня) птиця повертається до гнізда, діти – до хліба, а чоловіки – до жінок та роботи* [208, с. 19]; *На Конона (18 березня) починається весняний сонцеворот, коли*

день уже переважає ніч. З цієї нагоди матері випікали для дітей різноманітних птахів і влаштовували різноманітні дитячі забави з піснями та примовляннями-закликаннями весни. Святкували в цей день переважно власники коней, оскільки Конон вважався покровителем цих тварин. Жінки ж перебирали городнє насіння, кажучи: *На Кононовій днині город сниться господині* [208, с. 16, 20].

Календарна весна, як було зазначено, припадала на свято Явдохи, а біологічний її прихід вважався на Олексу. Цей день у народі отримав назву – *на теплого Олекси: На теплого Олекси щука-риба хвостом лід розбиває; На теплого Олекси діставай вулики; На Олекси кидай сани, готуй воза; На Олексія з гір вода, зі ставу риба.* Особливим пошанівком цей святий користувався у пасічників, які власне на Олекси вперше виставляли після зими вулики на пасіки, а біля вуликів ставили ікони Зосими і Саватія – покровителів бджільництва [208, с.16, 20].

Сьогодні вже майже втрачене нашими сучасниками розуміння природовідповідності певних днів, які мали своє призначення. В. Войтович, опираючись на праці відомих українських етнографів і додаючи власні дослідження, цікаво описує багато призабутих днів українського календаря. Наприклад: *“Мотря-наставниця”* – 9 квітня. Цей день називали ще *Полуріпниця*. Половину ріпи відбирали на насіння. 22 листопада – *Зимова Мотря*. Якщо вона поставить зиму на ноги, Федір Студита (24 листопада) землю застудить, а сніг випаде вночі на мокру землю, то відкрито зимовий шлях до весни [135, с. 323]. У *День Лаврентія-Погодоукажчика* (23 серпня) опівдні дивилися на ставок: коли вода тиха, то й осінь буде тиха, а зима – без великих хуртовин [135, с. 271]. *“Вериговий день (Петра Вериги)”*. – 29 січня. У народі кажуть: *“На Петра Вериги розбиваються криги”*. На Вериговий день люди вирушали на вирубування лісів, бо лише взимку, *“як дерево спить”*, а саме від січня до березня, *“дереву в цей час не болить”*. Вважалося, що будівля, зведена з плах, вирубаних у Вериговий день, убезпечена від блискавок, *“бо грім не влучає в чисте”* [135, с. 57]. Вербалізація темпоральної семантики, як бачимо,

у цих прикладах здійснюється і за допомогою слова *день*. Цю підгрупу можемо доповнити низкою аналогічних прикладів: *Варварин день*, *Варфоломій день* [135, с. 47], *Андріїв день* [135, с. 13], *Власів день* [135, с. 79] та інші.

Темпоральну семантику також реалізують самі назви свят та празників. Особливим пошанівком в українців користуються Богородичні празники. Одне з найбільших християнських свят – Благовіщення Пресвятої Богородиці – знову ж таки поєднало дохристиянські і християнські вірування. Цей день, коли Архангел Гавриїл благовістив Діві Марії про народження нею Спасителя, був наповнений особливою святістю і навіть аскетичністю: було за великий гріх братися за будь-яку роботу, бо вірили, що у цей день “Бог благословляє всі рослини” [149, с. 35]. У народному мовленні збереглося декілька фразем, що стосуються цього свята, з різною темпоральною семантикою, що свідчить про охоплення цими ФО значного часового проміжку: *на Благовіщення, до Благовіщення, від Введення до Благовіщення, в день Благовіщення: від Введення до Благовіщення не можна порати землі, бо земля відпочиває і сили набирається, а від Благовіщення можна працювати коло неї, бо в цей день Бог благословляє землю; Випускати птиць в день Благовіщення вважалося честивим ділом* [136, с. 278]; *На Благовіщення зими не лай, а саней не ховай; На Благовіщення чорногуз прилітає і ведмідь встає; На Благовіщення птиця гнізда не в’є; На Благовіщення півень на порозі нап’ється, то на Юрія віл напасеться; До Благовіщення кам’яна весна* [208, с. 36]. Наступного дня згадували *Благовісника*, архангела Гавриїла, якого вважали володарем блискавок, намагалися вшанувати свого покровителя, “щоби блискавкою не спалив хати” [208, с. 36].

Окрім Благовіщення, до циклу Богородичних належать: *Празники Різдва Пресвятої Богородиці, Покрови Пресвятої Богородиці, Введення в храм Пресвятої Богородиці, Собор Пресвятої Богородиці, Успіння Пресвятої Богородиці*. Ці стійкі мовні сполуки на позначення Богородичних свят мають відтінок книжності: вони в активному вжитку в релігійних текстах (“Один з великих празників, що стоїть на початку нашого церковного

року – це *празник Різдва Пресвятої Богородиці*”) [163, с. 21]. Офіційні церковні назви свят доповнені в народному мовленні образними та синонімічними найменуваннями: *Успіння Пресвятої Богородиці – Успення, перша Пречиста* 15/28 серпня [208, с. 106], *Різдво Пресвятої Богородиці – Друга Пречиста* 8/21 вересня [149, с. 479], *Введення в храм Пресвятої Богородиці – Третя Пречиста* 21 листопада/4 грудня [149, с. 479], *Введення* [208, с. 152], *Покрова Пресвятої Богородиці та Прісно Діви Марії – Покрова, Покров* (1/14 жовтня) [149, с. 463], *Собор Пресвятої Богородиці – Богородиці*. Ці народні найменування свят увійшли як складові до прислів'їв та приказок: *На Покрови до обіду осінь, а після обіду – зима; По Покрові – по теплові* [149, с. 463], *Перша Пречиста жито засіває, Друга – дощем поливає, а Третя – снігом покриває* [149, с. 479].

Окрему групу становлять темпоральні фразеологізми, пов'язані з циклом Великодніх та Різдвяних свят. В'їзд Господа Ісуса Христа до Єрусалиму за тиждень до Великодня і в народному мовленні, і в офіційних церковних джерелах іменується синонімом *Вербна (Цвітна, Квітна) неділя*, семантичне поле якого містить і біблійну розповідь про велелюдне вітання Ісуса при в'їзді в Єрусалим пальмовим гіллям, і дохристиянське вшанування “Дерева життя як символу вічності” [149, с. 75]. Тиждень перед цим святом називали *Вербним (Вербовим) або Квітним тижнем* [149, с. 75]. З цим часом пов'язана низка ФО темпорального змісту: *Не я б'ю – верба б'є, за тиждень Великдень, недалечко червоне яєчко! Прийде тиждень вербовий – бери віз у дорогу дубовий* [208, с. 37].

Тиждень перед Паскою має декілька назв *Страстний (Білий, Великий, Живний, Чистий) тиждень, Страсна (Велика) седмиця* [135, с. 582], у яких чітко простежується поєднання біблійної та фольклорно-міфологічної етимології. Лексема *страстний* у складі ФО вказує на страстні муки Спасителя; *великий* – на вагомість цього тижня в духовному житті християн; *білий, чистий* – на те, що в цей тиждень господині білили хати, мили лави, полиці, двері, в цей час наші предки очищали (освячували) вогнем та водою

все своє господарство – “щоб Господь святим вогнем життєтворящого Сонця-Неба у Великдень освятив хату, обійстя, ліси, поля, ріки, людину” [135, с. 582]. Особливі назви мають і всі дні цього тижня, кожний з яких відповідає євангельській історії Ісуса Христа. Ці усталені назви, які в активному вжитку вже понад тисячоліття, також яскравий приклад темпоральних РФО: *Страсний (-а), Великий (-а) понеділок, четвер, середа, субота, Страсна п'ятниця* [135, с. 583]. Окрім того, четвер називали ще й *чистим, живним, світлим*, бо до цього дня необхідно було виконати всю основну роботу, в четвер особливу ж силу мало обрядове вмивання, купання, обливання, яке давало здоров'я та зцілення для хворих, з цим, мабуть, пов'язана семантика складової лексеми *живний* у фразеологізмі в розумінні корисності для здоров'я та життя. Темпоральну семантику у згаданих фраземах підсилює прийменник *у*: *у Страсний тиждень, у Велику середу, у Страсну п'ятницю працювати – гріх, у Страсну суботу робили крашанки і писанки* [135, с. 583].

Окремо зупинимося на циклі Різдвяних свят, приготування до яких починалося *після Михайла (Собор св. Архистрати́га Михаїла)*, коли закінчували справляти весілля і входили в *Різдвяний піст (Пилипівку)*. Темпоральні ФО з прийменниками *на, після, з, у* ввійшли своєю чергою до численних прислів'їв та приказок: *Якщо на Михайла ніч ясна, то буде зима сніжна й красна; Після Михайла хоч за шкандибайла; Іній на Пилипа – буде овес, як липа; Яка ніч у Пилипівку, такий день у Петрівку*. Відсвяткувавши з особливим пошанівком *Введення в храм Пресвятої Богородиці*, наші предки наступні дні цього циклу присвячували певній роботі або обрядодіям: *На Андрія робиться дівиці надія* (ворожили); *На святого Наума розпочинай науку, Прийшов Наум – пора братися за ум* (пророк Наум вважався покровителем розуму, знань і доброчинства, тому розпочинали навчання в школі в давнину саме в цей день) [208, с. 154-155]; *Варвара ризи ткала* (на Варвари не можна було прати, білити, глину місити, тільки вишивати) [236, с. 13], вважалося, що св. Варвара виткала Ісусу ризи, і тому в цей день було

свято українських вишивальниць. У народі казали, що *Варвара ночі урвала, а дня приточила* – ця ФО актуалізує семантику космічного (сакрального) часу, адже *Варвара* – це день повороту на весну. Як зауважує М. Чумарна, упродовж трьох днів – Варвари, Сави і на Миколая в Україні колись готували кутю та узвар (ритуальні страви, пов'язані з поминанням), тому вишивання в цей день було святим ритуалом, значення якого сьогодні уже втрачено [236, с. 13].

В. Скуратівський відзначає, що усі ці три дні називали *Миколаєвими святами*, коли особливо займалися рукоділлям, бо прийшла пора “і савити, і варварити, і куделю кучмачити” [208, с. 156] – так образно та з гумором описував народ свою природовідповідну працю. Хто ж не працював, то казали: *Савила та варварила і сорочки собі не справила* [208, с. 156]. Прихід та очікування Різдва в народній комунікації супроводжують численні ФО, зокрема темпорально-подійного змісту: *Надвечір'я Різдва Христового, Святий вечір, Багатий вечір, Багата кутя, Добридень на Великдень, добривечір на Різдво; Не дивниця, що на Різдво метелиця* тощо [149, с. 502].

Семантичні коди різдвяних обрядодій (за В. Жайворонком) розкривають сакральне значення слів та виразів: *пан господар, колядник, щедрувальник* як назви дійових осіб обряду; *Свят-вечір, Святий (Багатий, Щедрий вечір), Багат-вечір, Різдво (Христове), Коляда, Багата (Голодна) кутя, Водохрище (Йордань) тощо* – як найменування свят обрядового комплексу; *коляда, колядка, вечеря, дідух, звідар, міх, щедрівка, кутя, йорданська вода* – як назви реалій обряду; *колядувати, щедрувати, носити вечерю, вечеряти, носити зізду, святити воду та ін.* – як найменування акціональних елементів обряду [149, с. 49]. Деякі слова та словосполучення, наприклад, *колядка, вечерю носити*, вживаються лише в сакральному значенні. Слушною є думка, що “сакралізація слова сприяє його лексичній сполучуваності на означення тих чи тих етнокультурних реалій” [149, с. 49]. Серед них можемо виокремити і усталені словосполучення: назви календарних або народних свят (*Сорок святих, Великий піст, Чистий четвер, Страстний*

тиждень, Жилавий понеділок, Бабський великдень, Зелені свята, Клечальний тиждень, Прощання з Ярилом, Похорон Коструба, Мокрий Спас, Яблучний Спас, Спас на полотні), назви ритуальних предметів (*великоднє яйце, весільний рушник* тощо), найменування дієвих елементів обряду (*носити вечерю, носити зізду, святити воду* тощо). Обрядова символізація предметів і дій, вважає В. Жайворонок, лягає в основу творення фразеологізмів [149, с. 50].

На основі прадавнього українського аграрного календаря було створено унікальний український релігійний християнський календар, який, не відкинувши досвіду предків, перевів ці знання в іншу площину усвідомлення. Народне ставлення до часу не суперечить Біблійним істинам і сучасній богословській думці. Народний досвід у цій царині знайшов своє відображення в українській релігійній фразеології, яка є найкращим репрезентантом національного менталітету.

Український церковний рік називають Отці Церкви містичним деревом, яке “рік-річно на наших очах відновлюється, вічно живе і зеленіє, і вічно приносить нам щедрі плоди на вічне життя...”, “Його ріст тривав одну тисячу літ, заки дістав свою сьогоднішню форму” [160, с. 19]. Ще й тепер, за словами О. Воропая, ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської і християнської культур. “Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народних звичаях староукраїнське і де починається християнське. Бо староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми не уявляємо Різдва без куті, Великодня – без писанки, Святої Тройці – без клечання, навіть називаємо це останнє свято “Зеленими Святами” [136, с. 12].

Окрім фразеологізмів, що чітко виражають семантику назв і часу релігійних свят, до темпоральних РФО входять, на нашу думку, прислів'я та приказки, в яких осмислено та виражено узагальнене розуміння часу як

Божого дару. Яскравим прикладом можуть слугувати ФО збірок М. Номиса та І. Франка:

- *Дай Боже в добрий час сказати, а в злий мовчати* (віра в щасливі та нещасливі хвили);
- *Дай Боже в добру годину сказати* (віра в те, що сказане в лиху годину, хоч би й найліпше, не вдасться);
- *Дай Боже щасливу годину* (формула привітання, яку промовляє той, що входить у хату);
- *Дай Боже дочекати* (додають, коли говорять про великі свята в наступному році або недалекому майбутньому) [137, с.725–726];
- *Дай Боже довгий вік!* (побожне побажання) [138, с. 29].

Отже, темпоральні РФО раніше були в активному вжитку у нашого народу, нині ж значна їх частина перейшла в розряд архаїзмів, хоча можемо констатувати поодинокі випадки повернення цих словосполук у мовлення сучасників, зокрема мовлення ЗМІ. Наприклад, 20 листопада 2010 р. у програмі “Погода” Національного радіо прозвучала фразема: *“На Михайла буде сім градусів тепла”*. Уже впродовж декількох років в інформаційних програмах радіо та телебачення напередодні найбільших християнських свят темпоральні фраземи *на Великдень, на Різдво, на Свят-вечір* – в активному вжитку журналістів.

Добру тенденцію демонструють й інтернет-джерела. Сайт “Синоптик”, подаючи щоденний прогноз погоди, згадує народні звичаї та прикмети, пов’язані з кожним днем церковного календаря. Наприклад: *13 червня вшановується пам’ять мученика Єрмія. У народі Єрмія називали Розпрягальником. Це було обрядове народне свято. Вважалося, що в цей день слід закінчувати посів. Наші пращури прислуховувались до зозулі, якщо вона в цей день кує – хороша погода буде. Також звертали увагу на росу – чим більше її ввечері, тим завтра жаркіше буде. З цього часу зацвітають троянди*. Варто відзначити, що українська релігійна періодика засвідчує неперервність традиції щодо використання такої фраземіки, органічно

вплітаючи її в сучасні тексти, наприклад: “*У Неділю самарянки вони співали на Святій Літургії у згаданій вище церкві*” (“Дударик” заслужив прихильність стебничан”) [150, с. 2] тощо.

Усне мовлення українців зберегло донині усталені релігійні вітання, які використовують виключно у певний час, співвіднесений з певним святом: *Христос воскрес! – Воістину воскрес!* (на Великдень); *Христос рождається! – Славимо його!* (на Різдво).

Варто відзначити, що хоч церква відокремлена від держави, важливі релігійні свята – Різдво, Великдень, Пресвятої Трійці – мають державне визнання. Цей ряд поповнився: 14 жовтня 2015 року Свято Покрови стало Днем захисника України. Поштовх до цього дали відомі факти з історії українського війська.

Отже, темпоральні релігійні фразеологізми як сукупність формують тематичне поле “священний час”, входять до різних тематичних груп, які містять синонімічні ряди ФО:

1. Усталені словосполучення, що називають релігійні календарні свята та часові проміжки, з ними пов’язані. Найсильніший відтінок темпоральності мають сполучення з прийменниками *на, у, до, після*. Ця група, найбільша кількісно, своєю чергою поділяється на ФО, які номінують:

а) час святкування празників, які пригадують вірним події з життя Ісуса Христа: *на Різдво, на Свят-вечір; на Великдень, на Спаса, на Богоявлення, на Стрітення* тощо;

б) час святкування Богородичних празників: *на Введеніє, на Благовіщення, на Першу (Другу, Третю) Пречисту, на Покрови* тощо;

в) дні святкування або поминання (в несвяткові дні) подій з життя апостолів, святих і мучеників Христової церкви: *на Петра і Павла, на Миколи, на Юрія, на Явдохи, на Андрія, Лазарева субота, Варварин день* тощо;

г) назви постів як тривалих часових проміжків: *під час Великоднього посту; в Петрівку, Спасівку, Пилипівку;*

г) неділі або тижні українського літургійного року: *неділя самарянки, митаря та фарисея, блудного сина, хрестопоклонна, Квітна неділя* тощо.

2. Традиційні релігійні вітання у час найбільших християнських свят: *Христос воскрес! – Воістину воскрес!; Христос рождається! – Славимо його!* та ін.

3. Прислів'я та приказки, які передають народне розуміння часу як дару Божого: *Дай Боже в добрий час сказати, а в злий мовчати.*

4. Усталені народні побажання з темпоральною семантикою: *Дай Боже час добрий, Дай Боже дочекати, Дай Боже вік довгий.*

5. Біблійні крилаті вислови з темпоральною семантикою: *усьому свій час, і кожна річ має свою пору, час розкидати каміння і час скласти каміння, за Адама, за часів Адама.*

Тематичне поле “священний час” формують:

1. Темпоральні РФО біблійного походження (*час розкидати каміння і час скласти каміння, за Адама* тощо).

2. Офіційні церковні найменування часових проміжків та конкретних днів і дат календаря: *церковний рік, літургійний рік, Празник Різдва Пресвятої Богородиці, Надвечір'я Христового Різдва, Празник св. апостолів Петра і Павла; Св. Великий Піст, Неділя Хрестопоклонна, Неділя блудного сина, Лазарева субота, Світлий празник Пасхи* тощо.

3. ФО розмовно-побутового характеру, до яких входять:

а) народно-розмовні варіанти найменувань часових проміжків, свят та інших днів церковного календаря: *до Водохреща, на Введення, на Стрітення* тощо;

б) прислів'я та приказки, вітання, побажання релігійного змісту з темпоральною семантикою, що їх створив упродовж своєї історії український народ, осмислюючи час та себе у часопросторі, створеному Богом: *Добрідень на Великдень, добривечір на Різдво; Не дивниця, що на Різдво метелиця; Варвара ночі урвала, а дня приточила; На Андрія робиться дівиці*

надія; На святого Наума розпочинай науку; Не я б'ю – верба б'є, за тиждень Великдень, недалечко червоне яєчко!; На Покрови до обіду осінь, а після обіду – зима; По Покрові – по теплові; На Олексі кидай сани, готуй воза; На Олексія з гір вода, зі ставу риба та багато інших.

Отже, оскільки фразеологія – це найкращий вербальний репрезентант народного світогляду, то українська темпоральна релігійна фразеологія підтверджує цю тезу, демонструючи глибоке народне розуміння часу та вироблений упродовж понад тисячі років певний народний темпоритм, в якому кожен прожитий день був днем релігійного календаря, днем священного, Богом даного для певної мети часу.

Висновки до розділу 3

Українські релігійні фраземи, зафіксовані у лексикографічних та фразеографічних працях різних історичних періодів, засвідчені в живомовних процесах, виявляють низку типологічних ознак, що дає змогу визначити різні генетичні, структурно-семантичні та тематичні групи у складі релігійної фраземіки. Аналіз фактичного матеріалу (картотека налічує майже 2000 одиниць) дозволив виокремлений фразеологічний матеріал згрупувати за декількома ознаками.

За генетичною ознакою виокремлено РФО біблійного походження, РФО фольклорного походження, РФО з усних і писемних позабіблійних джерел. Релігійні фразеологізми біблійного походження класифіковано на інгерентні, адгерентні, okazіональні та нетранслітерні; до складу фразем фольклорного походження входять релігійні вітання, прощання, благословення, побажання, застереження, а також прислів'я та приказки, у яких народ висловив своє розуміння правд віри; до фразем з усних і писемних позабіблійних джерел належать афоризми релігійного змісту відомих українських та закордонних діячів церкви, науки та культури.

Опрацьований фактичний матеріал дав змогу класифікувати РФО на номінативні (іменникові, прикметникові, прислівникові та дієслівні); номінативно-комунікативні, вигуково-модальні та комунікативні ФО.

Комплексний аналіз релігійної фразеології передбачає виявлення закономірностей розвитку та фіксацію її тематичних меж, що дозволило виділити у складі релігійної фраземіки три тематичні поля “Християнські теоніми”, “Релігійно-біблійна символіка” та “Священний час”, які, маючи різні кількісні характеристики, складаються з тематичних груп, семантичних підгруп та синонімічних рядів. Отже, класифікація РФО переконливо засвідчує, що релігійна фразеологія – це багатий мовний пласт та важливий складник української фразеології.

РОЗДІЛ 4

ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

4.1. Релігійні фразеологічні одиниці в дидактичній літературі

Актуальним напрямом сучасної української лінгвістики є дослідження функціональних і дидактичних особливостей наукового стилю мови. Доброю традицією української дидактики є посилена увага до використання фразеологічного багатства у навчальному процесі, оскільки це нерозривно пов'язано з пізнанням історії народу, його культури та з особливостями світосприймання. Сьогодні дослідники та практики свідомі того, що необхідно повернути належне місце мовним скарбам, які прийшли до нас із книг Святого Письма, поповнилися висловами народної мудрості і стали важливою частиною української культури.

З давніх-давен вважалося, що добре знання Біблії, вміння використовувати її сентенції для підтвердження своєї думки є ознакою освіченості людини, однак “у Святому Письмі треба шукати правди, а не красномовності” (Тома Кемпійський) [161, с. 21].

Дедалі частіше в методичній літературі наголошують на потребі використання релігійної фразеології на заняттях з мови, ознайомлення учнів та студентів із фразеологічним фондом Святого Письма, з прислів'ями та приказками, пов'язаними з Біблією, визнається доконечною потребою [107], адже слугує засобом не лише пізнання історії та культури, а й формування високих морально-етичних переконань молоді для усвідомлення себе європейським християнським народом. Окрім того, введення в навчальну програму біблеїзмів, вважає Г. Наконечна, має досить високий дидактичний

ефект під час вивчення української мови іноземними студентами, оскільки ці мовні одиниці “є носіями спільноєвропейських фонових знань і виступають своєрідним семантично-структурним містком між європейськими мовами” [71, с. 120]. Однак ґрунтовних комплексних досліджень, присвячених дидактичним особливостям релігійних фразеологізмів в українському мовознавстві, недостатньо.

Витоки української лінгводидактики щодо залучення релігійної фразеології у навчальний процес сягають першого українського підручника [131, с. 8-9], складеного, упорядкованого та виданого Іваном Федоровичем. Як першодрукар і просвітник європейського рівня, він розумів важливість друкованого слова як важливої зброї у відстоюванні українським народом своєї національної та релігійної незалежності. І не випадково першими його книгами, надрукованими у Львові у 1574 році, стали “Апостол” – книга про апостольську місію та силу Божого слова та “Буквар”, який відкривав шлях до освіти та пізнання цього Слова Божого. Прикметно, що перші тексти, з яких школярик мав навчатися читати, – це загальновідомі молитви “Царю небесний”, “Отче наш”, “Вірую” та інші. Як пишуть дослідники, в Україні І. Федорович друкував книги для спраглої знань української громади, яка, зберігаючи свою мовну та культурну традицію, протистояла духовному поневоленню [131, с. 104]. Створюючи “Буквар” і розуміючи його виховну місію, І. Федорович у частині підручника, де були розміщені тексти для читання, подає цікаву молитву Манасії, де той гірко кається у зраді свого народу у важку годину. Передостанній розділ “Букваря” містить так званий “абетковий акростих” – це підбірка речень на тему релігії та моралі, кожне з яких вкладається у два рядки. Розташовані вони так, що перша літера кожного речення повторює послідовність літер абетки. Останній розділ підручника розділений на дві частини: перший призначений для читання та вивчення основних молитов, у другому – розміщено уривки з Біблії, повчальні сентенції релігійного змісту, звернення до батьків, складене з цитат Святого Письма. “Зважений науково-методичний аналіз “Букваря”

Івана Федоровича дає змогу стверджувати, що першодрукар добре володів основами дидактики” [131, с. 71]. Тогочасне суспільство безумовно сприйняло структуру та дидактичні підходи викладу матеріалу у “Букварі” І. Федоровича, тираж якого розійшовся та не зберігся (у зв’язку з використанням дорогої книги декількома поколіннями школярів), за винятком одного примірника, який зберігається у бібліотеці Хоутон Гарвардського університету США і з якого зроблено факсимільне видання у Львові з нагоди 440-річчя виходу першодруків у світ (2014).

Традиція використання текстів та повчальних сентенцій Святого Письма у навчальних книгах, яку започаткував І. Федорович, знайшла своє гідне продовження в граматиках XVI – XVIII ст. і навчальних книгах XIX – поч. XX ст. Розвиток традиції української дидактики щодо використання релігійної лексики та фразеології пов’язаний насамперед із іменами Т. Шевченка та І. Огієнка.

”Буквар південноруський”, який уклав Т. Шевченко для дітей, що навчалися в українських недільних школах, розпочинається поезією-зверненням до Господа, яку учні мали навчитися читати по складах [237]. Окрім того, перший розділ “Букваря” – це основні молитви та релігійні тексти, які склав Великий Кобзар. Добрим взірцем застосування релігійної лексики та фразеології за розгляду граматичних тем є підручник І. Огієнка “Складня української мови”. Скажімо, у розділі “Основні члени речення: підмет і присудок” автор подає такі речення: *Земля – мати, Бог – батько* [185, с. 31]; *Хто матір забуває, того Бог карає, чужі люди цураються, в хату не пускають* [185, с. 105]. Учений-педагог використовує релігійну фразеологію й за розгляду інших тем, наприклад, у розділі “Прикметники й дієприкметники”: *Дай, Боже, щоб дитина була бачуща, видюща, пам’ятуща* [185, с. 151]. Маючи переконання, що релігійна фразеологія виховує почуття Богоприсутності, формує високий морально-етичний ідеал, збагачує лексичний запас учнів, І. Огієнко часто для вправ добирав тексти, пов’язані з релігійними темами.

Цю добру традицію було перервано в тоталітарній атеїстичній радянській державі, де на вивчення релігійної лексики та фразеології було накладено табу. У незалежній Україні спостерігаємо відродження традицій української дидактики щодо використання релігійної фразеології, хоча авторам підручників не одразу вдалося відійти від усталеного радянського стандарту. Аналіз шкільних підручників з мови за 1993–1996 рр. (5, 6, 7, 8, 9 класи) [196-200] засвідчив поодинокі вдалі спроби використання релігійної фразеології: запропоновано деякі тексти на релігійну тематику та вправу з цитатами із “Книги приповістей Соломонових”. У підручниках за 6 і 9 клас, у яких розглянуто тему “Фразеологізми”, ми не виявили жодної вправи на засвоєння РФО. У підручнику для 5 класу визначено, що фразеологізми поділяються на сталі вислови з усної народної творчості, з професійної мови та вислови видатних людей. Запропоновано розкрити значення фразеологізмів, які походять з мови трудівників, з усної народної творчості. Але жодної згадки про фразеологізми біблійного походження чи релігійного змісту не знаходимо [196, с. 165-171], якщо не зважати на поодинокі вправи за текстами з творів українських письменників з РФО: “*У Ноевому ковчезі всі були зацікавлені зустріччю з новим гостем*” (О. Іванченко) [196, с. 246].

У більшості навчальних видань для студентів ВНЗ є лише поодинокі згадки про релігійні фразеологізми, зокрема, коли йдеться про походження фразеологізмів: біблійні та євангельські вислови (вирази) – *не одним хлібом живе людина, притча во язицех, пісня пісень; Содом і Гоморра, берегти, як зіницю ока, пити гірку чашу* [217-220]. Хоча знання релігійних фразеологізмів робить мовлення особи не лише багатим, а й репрезентує її як духовну, освічену та культурну людину, деякі підручники взагалі оминають увагою цей багатий мовний пласт [189]. У навчальному виданні “Дидактичний матеріал з української мови: Лексика і фразеологія” (Т.Ужченко) спеціальних вправ, присвячених релігійній фразеології, ще немає, але серед запропонованого матеріалу можна вже виявити речення з релігійними фразеологізмами: “*Встав Іван, наче з хреста знятий*” [224, с.

186]; “*Ну й голос у тебе, Федько! Мов єрихонська труба*» [224, с. 86].

Однак це тільки поодинокі ілюстрації з літературних творів, які ще не становлять певної системи у навчально-виховному процесі.

У підручниках з мови для загальноосвітніх навчальних закладів за 2006 – 2009 рр. уже простежуємо певну позитивну тенденцію щодо залучення релігійної фразеології у навчальний процес. У підручнику для 7 класу [142] у вступі автори розглядають такі поняття, як *душа, дух, духовний, духовність*. Зазначають, що “душею називають внутрішній світ людини з її настроями, почуттями й переживаннями”, а “дух – це внутрішній стан, моральна сила людини”, “дух властивий не лише людині, а народові”. Запропоновано вправи, у яких учні мають розкрити значення таких фразеологізмів, як *від усієї душі, припасти до душі, відвести душу, душа в п'ятах, з усього духу* та дібрати антоніми до слів *духовний* та *духовність* [142, с. 12]. Як бачимо, категорії духовного життя та пов'язані з ним фразеологізми введено для опрацювання учнями, але не зроблено жодного коментаря, що творцем безсмертної душі людської є Бог, а Дух Святий є животворящим.

Варто зазначити, що у підручнику для 6 класу [141] наявна значна кількість текстів, вправ та завдань, які виховують в учнів любов до рідної мови та глибоку повагу до державної мови країни, а з розділу “Фразеологія” учні довідуються, що велика кількість фразеологізмів української мови “сягає своїм корінням у Біблію”, окрім того, наведено тлумачення деяких із них: *адамові діти* – рід людський; *святе сімейство* – родина, в якій панують мир, порозуміння, злагода [141, с. 244]; *голос (крик) волаючого в пустині (пустелі)* – даремні думки, звернення, заклик без відповіді, без уваги [141, с. 243]. В описах крилатих висловів трапляються приклади РФО біблійного походження, наприклад, *манна небесна* [141, с. 244]. Розглядаючи фразеологізми у ролі членів речення, автори вводять до вправ приклади релігійних фразеологізмів.

Нове покоління підручників з української мови для вищої школи теж робить перші кроки щодо опрацювання фразеологічного матеріалу

релігійного змісту. У підручниках з української мови професійного спілкування та української мови за професійним спрямуванням, за якими навчаються студенти всіх навчальних закладів, у розділі, присвяченому українському мовленнєвому етикету, вже розглядають традиційні українські релігійні вітання та звертання до священнослужителів [174, с. 114-115], [248, с. 396].

У підручнику І. Ющука “Українська мова”, що вийшов у світ 2004 року, в порівняно великому за обсягом розділі “Фразеологія” [250, с. 228-257] релігійним фразеологізмам, на жаль, присвячено лише один абзац: “Багато фразеологізмів з’явилося на релігійному ґрунті: *земний рай, проспати царство небесне, пройти через пекло, пекельні муки, як з хреста знятий, шлях на Голгофу, віддати Богові душу, дзвонити в усі дзвони, на ладан дихати, одним миром мазані, рада б душа в рай, та гріхи не пускають*” [250, с. 248]. Проте спостерігаємо позитивну динаміку за розгляду теми “Крилаті вислови”, де першим джерелом цих фразеологізмів автор називає Святе Письмо: “Найбільше крилатих слів походить із текстів Біблії в перекладах як на старослов’янську, так і на сучасну українську мови: *Ноїв ковчег, всякої тварі по парі, неопалима купина, обітована земля, пісня пісень, притча во язицех, тридцять срібняків, світло в темряві, люди доброї волі, царство небесне*. Це й окремі речення: *Хто меч підніме, від меча загине. Своя своїх не познаша*” [250, с. 255].

Один із найбільш ґрунтовних сучасних підручників з фразеології української мови (автори – В. Ужченко та Д. Ужченко) містить багатий ілюстративний матеріал, де, зокрема, є приклади релігійних фразеологізмів: *Так дай же вам, Боже, щастя; О, Господи, його вже поховали, йому вже всі зозулі відкували* [112, с. 362]; *Не я б’ю, верба б’є, за тиждень Великдень...* [112, с. 365]; *Бог послав, Бог скинув, Бог з неба камінчика кинув* (про народження дітей) [114, с. 193]; *на Божій дорозі* (про недалеку смерть) [112, с. 197]. Автори підручника, детально аналізуючи новітні тенденції в українській фразеології та динаміку українських фразеологізмів,

відзначають, що деякі відійшли у минуле через архаїзацію стрижневих слів-компонентів, але наводять фрази-відповідники з сучасної української мови. Є приклади і РФО: *агнецъ великодній – великодній баранецъ; Судний день – день Страшного суду* тощо [112, с. 217-218]. З-поміж джерел української фразеології згадано кравецьке, шевське, ковальське, мірошницьке ремесло, вислови жебраків та картярів, мовлення рибалок та мисливців, наукову, фінансово-економічну, спортивну фразеологію [112, с. 341-351], але, на жаль, не виділено релігійну фразеологію як таку, хоча вона посідає в народному мовленні вагоме місце. РФО згадано лише в контексті калькування та запозичення фразеологізмів із різних мов: “Немало їх скальковано зі старослов’янської мови: *випити чашу до дна, золотий телець, камінь спотикання, нести свій хрест, перековувати мечі на орала, сіль землі, терновий вінок, Хома невірний* та ін.” [112, с. 154].

Однією з перших вдалих спроб заохотити студентів вивчати релігійну фразеологію є “Практикум з курсу “Українська мова в засобах масової інформації: Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія” для студентів факультету журналістики, який уклали О. Сербенська та І. Стецула [192], а також практикум “Культура усного мовлення”, в якому автор О. Сербенська пропонує студентам для лінгвістичного аналізу зразки текстів українського усного публічного мовлення, зокрема і релігійного змісту (Андрей Шептицький. “Молитва про мудрість” [207, с. 148-149], Софрон Мудрий “Про Послання Митрополита Андрея Шептицького “До моїх любих гуцулів” [207, с. 150-152]). Ці навчальні видання формують у студентів глибоке розуміння сили та вагомості слова, увесь практичний матеріал закликає студентів до пошуків мудрості, спонукає до роздумів і релігійна фраземіка текстів.

Гармонійно та у належному обсязі РФО увійшли до теоретичного та практичного матеріалу підручника “Фразеологія” (2008) О. Демської-Кульчицької [145]. Виконувати тестові завдання допомагає “Список використаних фразем з коментарями”, який додано до підручника. У ньому

авторка зафіксувала значну кількість ФО, які походять із текстів Святого Письма або які народ створив як образне переосмислення біблійних істин на основі закоріненого в народну свідомість розуміння зв'язку особи зі своїм Творцем. Наприклад: *Бог вродою не скривдив* (вродливий, красивий), *Бог міру загубив* (дуже високий), *Божя іскра* (талант), *Божя подоба* (людина), *Божя худоба* (бджоли), *Божий дім* (церква), *Валаамова ослиця* (покірна людина, що несподівано висловлює протест), *випити чашу до дна* (зазнати певною мірою страждань, лиха, пройти всі можливі випробування в житті) [145, с. 53-54], *долина печалі* (місце смутку), *єрихонська труба* (дуже гучний голос) [145, с. 57], *іти на Голгофу, іти на хрест* (іти на свідому смерть, гинути) [145, с. 59], *камінь спотикання* (велика перешкода, ускладнення), *камо грядеши* (куди йдеш), *Матінко Божя!* (вигук, який може виражати подив, захоплення, обурення, незадоволення), *мир християнський* (людство) [145, с. 60-61], *піти до Бога віці пасти* (померти), *поцілунок Юди* (зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості, приязні), *притча во ящицех* (предмет постійних загальних розмов, пересудів) [145, с. 64-65], *святая святих* (недоторкане, неприступне, найзаповітніше), *святий та божий* (лицемірно тихий та добрий), *сіль землі* (найвизначніші представники народу, нації) [145, с. 66], *чоловік Божий* (кобзар) [145, с. 68] тощо.

Отже, традиції української дидактики щодо використання релігійної фразеології поступово відроджуються. Але висвітлення цієї теми у навчальних виданнях ще не є достатнім. Доцільно вдосконалювати навчальні видання таким чином, щоб у ширшому обсязі ознайомлювати студентів і школярів із релігійною фразеологією, звертаючи увагу на те, що це багатий мовний пласт у системі української мови, та пропонуючи низку вправ, які збагатять мовлення молодих людей скарбами біблійної та народної мудрості. Наприклад, у всіх сучасних шкільних підручниках, починаючи з 5 класу, розглядають теми, пов'язані з українським мовленнєвим етикетом, ця тема є в програмі української мови за професійним спрямуванням. Доцільно запропонувати учням чи студентам цілий комплекс вправ із РФО, що

обслуговує різноманітні мовноетикетні ситуації (наприклад, на основі матеріалів відомих збірок М. Номиса, І. Франка скласти тексти привітань, побажань, подяки, благословіння). Користуючись Біблією та фразеологічними словниками, учні та студенти можуть з'ясувати значення та джерела походження багатьох релігійних фразеологізмів. На уроках зв'язного мовлення школярі пишуть твори-роздуми на різні теми. Варто їм запропонувати твір-мініатюру на морально-етичну тему, а студентам – тему публічного виступу, взявши за основу вислів зі Святого Письма: *Шануй батька й неньку. Люби ближнього свого. Не свідчи ложно на ближнього свого. Відійди від зла і сотвори благо. Не сотвори собі кумира* тощо. Зауважимо, що у минулому такий тип вправ широко практикували у наших гімназіях. Уміло використовуючи на заняттях з мови релігійну фраземіку, учителі та викладачі сприятимуть зміцненню того підмурівка, на якому тримається культура європейських народів.

4.2. Уваги щодо функціонування релігійних фразем у публіцистичному стилі

Визначення місця релігійної фраземіки як вияву Богоприсутності в сучасних публіцистичних творах є спробою дати відповідь на питання: чи зберегла сучасна культура пошуки Бога та його Премудрості, і як це виражено в українській мові, зокрема фразеології, яка є найкращим вербалізатором сакральних концептів і за своїх культуроаккумулятивних властивостей – найкращим виразником менталітету народу.

Релігійна фразеологія, яку було вилучено з активного вживання в тоталітарну добу, повертається в сучасний мовний процес, долаючи низку стереотипів. Як зазначає М. Скаб, “типові конструкції з релігійним компонентом стандартизуються, лексикалізуються і перетворюються на фразеологічні одиниці, які з часом набувають більш узагальненого, абстрактного значення”, і більшість словників сучасної української літературної мови як загальномовних, так і фразеологічних, фіксують їх

значення як досить далеке від первинної релігійної їх суті [101, с. 108], таке значення релігійних фразеологізмів подають і навчальні видання, що виробило певний стандарт у сприйнятті цих мовних скарбів в посттоталітарному суспільстві. Але для людини глибоко релігійної такі фраземи не втрачають релігійного змісту. Повернення релігійної фразеології в сучасний український дискурс саме в такому контексті належить, на нашу думку, видатному письменникові сучасності Євгенові Сверстюкові, якого справедливо називають моральним голосом нації, і на творах якого зроста та сформувалася значна частина сучасної української інтелігенції. Нагадаємо, що його книгу “Блудні сини України” (1995) відзначено Державною премією України імені Тараса Шевченка.

Як предмет аналізу було обрано публіцистичні твори Є. Сверстюка, написані упродовж трьох десятиліть, які не втратили своєї актуальності донині через гостроту поставлених духовних та моральних проблем. Світоглядні питання особливо гостро постають перед розгубленою людиною початку ХХІ століття, яка, за висловом Б. Гудзяка, немов пливе по розбурханому морі на кораблі без стерна, бо упродовж понад двадцяти років “після чудесного мирного краху радянського режиму й остаточної дискредитації комуністично-атеїстичної ідеології”, “непросто орієнтуватися в нових обставинах, маючи перед собою нові можливості й часто незрозумілі правила гри” [18, с. 7]. Уживання релігійної фраземіки та її осмислення в нових умовах давало ключ розуміння до багатьох викликів сучасності, і велика заслуга у поверненні мовленнєвих скарбів біблійного походження та релігійного змісту у словниковий запас сучасних українців належить Євгенові Сверстюкові.

У сучасній українській літературі його постать займає особливе місце. Не тільки неповторністю виробленого авторського стилю та гостротою поставлених суспільних проблем, а передусім непохитністю громадської та моральної позиції та поверненням в українську літературу принципу Богоприсутності. Будь-який текст має на меті забезпечити якнайтісніший

контакт між двома обов'язковими комунікантами – автором та потенційним читачем. Розмова автора із читачем про Бога в ім'я його присутності в земному житті людини і визначає принцип Богоприсутності в творі. Більшість публіцистичних творів Є. Сверстюка, в яких він розглядає найрізноманітніші питання літератури, української історії та сучасності, об'єднує основоположна для письменника проблематика – духовні пошуки свого “високого неба”, розуміння “Страхи Господнього” як філософської та християнської категорії, віднайдення зарослої бур'яном дороги, що веде до Храму, пошуки свого Бога. Вирішення цих питань як для окремої людини, так і для цілого народу загалом визначає питання Богоприсутності в їхньому житті. Цікавими у цьому контексті є публіцистичні твори, основна мета яких – активно впливати на формування світоглядних переконань читачів. Практичним інструментарієм реалізації цієї мети стає релігійна фразеологія.

Як відзначала М. Коцюбинська у статті “Крізь велику призму”, магістральна ідея усього творчого доробку Є. Сверстюка – “значення духовності у формуванні людини, нації, суспільства, її безсумнівний пріоритет у всій ціннісній системі суспільного буття. Нині ця ідея загальноновизнана... А він починав “лупати скалу” й бити на сполох давно, коли за такі ідеї дорого треба було платити” [202, с. 7]. У своїй передмові до українського видання творів Сент-Екзюпері Євген Сверстюк писав: “Для утвердження своїх істин Сент-Екзюпері зробив усе, що міг: він їх вистраждав життям і створив у згоді з ним модель свого життя” [202, с. 6]. Ці слова повною мірою можна віднести й до самого автора передмови, життя якого є прикладом євангельського служіння правді та любові. Переслідуваний протягом років за участь у “Самвидаві” і протести проти арештів і незаконних судів, у січні 1972 року був заарештований і в березні 1973 засуджений за виготовлення і розповсюдження документів “Самвидаву” до семи років таборів та п'яти років заслання. Його твори об'єднані спільною ідеєю боротьби за суверенність української культури від Івана Котляревського до наших днів. Деякі з них з'явилися у першій половині

шістдесятих років у журналах “Вітчизна”, “Дніпро”, “Жовтень”, “Дукля”, газеті “Літературна Україна”, з кінця шістдесятих їх публікує “Самвидав” (“Котляревський сміється”, “Остання сльоза”, “В. Симоненко – ідея”, “Слідами казки про Іванову молодість” та ін.), згодом вони були передруковані за кордоном у збірці “Широке море України” (1972), “Панорама найновішої літератури в УРСР” (1974). Окремою книгою (у “Самвидаві”) вийшов есей “Собор у риштованні” (1970) про роман “Собор” О. Гончара. За незалежної України у 1999 році побачив світ збірник вибраних праць автора “На святі надій”, який увібрав у себе найкраще з творчого доробку Є. Сверстюка. Згодом опубліковано збірки “Правда полинова”, “Не мир, а меч”, “Шевченко понад часом” та ін.

У своїх творах письменник намагається знайти відповіді на основоположні для нього й більшості його сучасників запитання: *“Щораз частіше нині повертаємося до джерел, щоб збагнути: де ми і куди нас несе? З чого починалась і з чого нині починається людина нашої християнської цивілізації?”* [202, с. 96] Вислів *людина нашої християнської цивілізації* вже став крилатим. А саме авторове прагнення його розкрити повною мірою спричинило те, що, про що б він не писав – про історію чи сучасність, про літературні твори чи політичне, релігійне, громадське життя свого народу чи усього людства – для нього ключовими стали такі філософсько-релігійні поняття, як *Бог, Дух Святий, Син Людський, Молитва, Слово Боже, Боже царство, Страх Божий, Небо, Віра, Надія, Любов*. Водночас ці поняття є основними релігійними фразеологізмами або їхніми компонентами. У найрізноманітніших трансформаціях автор використовує ці РФО у своїй публіцистиці. Наприклад: *“Переживаємо кризу Віри, кризу Любови – кризу Людини. Але Надія не здається до кінця. Будить і підхоплює занепалу Віру. Відживлює занедбану Любов. Усі живі збирайтеся зі своїми свічами на Свято Надій! Наша мить прекрасна: вона завжди єдина. Ми вічно ті самі – під знаком Високого Духу. На свято надій приносимо своє світіння”* [204, с. 5]. Вислови *криза Надії, криза Любови, Надія не здається, занепала Віра,*

занедбана *Любов*, мають потенційну здатність до фразеологізації, не втрачаючи свого первісного релігійного значення, актуалізують увагу на сучасних проблемах духовності. До речі, як пише сам автор, глибоке розуміння вагомості книги (твору), де йшлося б *про Бога*, він виніс із свого дитинства: *“Схиляюся перед пам’яттю моїх неписьменних батьків: з дитинства я брався за книжку, де “за Бога”, а непристойністю була книжка проти Бога. От тільки було непросто схопити це дитячою інтуїцією. Потім було легше. Шекспір і Гете не творили молитви, як Шевченко, але у них був такий самий світ – під Вічним Небом”* [202, с. 22]. Як бачимо, у цій цитаті ключовими є фрази *за Бога*, *проти Бога* та вислів *Вічне Небо*, який у значенні *Царство Боже* трапляється у Сверстюка нерідко: *“І тільки в тюремній камері навпроти св. Софії я остаточно прокинувся і зрозумів, що душа тужить до Вічного Неба”* [202, с. 22]. Деколи натрапляємо на цей фразеологізм дещо видозміненим за формою, але не за змістом: *“По-старому неспокійна людина хапається клаттика теплої землі й високого неба, щоб відчутти точку опори, щоб знайти на мить саму себе і спробувати щось у собі осягнути”* [202, с. 35]. Синонімом до *високого та вічного неба* у Сверстюка виступає образ *Небесної Вітчизни*. Справжнього митця, наприклад, автор не уявляє *“без поривань до осягнення своєї суті, до своєї Небесної Вітчизни”* [202, с. 116].

Розуміння необхідної присутності *Духу Святого* у житті окремої людини чи людства допомагає авторові або вміло використовувати вже наявні в нашому фразеологічному фонді вислови, або створювати свої, влучні й метафоричні вислови, у яких ключовим словом є *Дух* або похідний від нього прикметник *духовний*. Наприклад: *“Разом з тим пересувались перед нашими очима сотні облич співаків, на яких тоді сходив Дух Святий...”* [202, с. 116]; *“Нині кожен, хто це усвідомив, розуміє, що йдеться не про поетизацію вселюдського собору, а передусім про цілком конкретні втілення його в собі, про вироблення власної індивідуальності як частки власного народу, як надійної опори для культури і духовного життя. І перед кожним*

– різка альтернатива: бути або сином свого народу, або його лукавим наймитом і мародером” [202, с. 36]; “По-старому височать на землі великі **пам’ятники духу – собори**, обрамлені витягнутими вгору спорудами нового віку техніки” [202, с. 35]; “Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі й тривоги. Нині особливо кожен мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, всім своїм єством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду. Бо хай вона де в чім недосконала, недобудована і вже зістарена, але вона – **єдиний храм людського духу**, і нам її добудовувати, а не будувати на новому місці” [202, с. 36]; “Світова **криза духовного життя** перед навалою науково-технічних засобів, спроможних фізично змінити і навіть підірвати планету – найбільша проблема, цілком нова в нашій історії” [202, с. 37]; “Там, де оселялись запорожці – одразу виростала церква як **голос їхнього духу**” [202, с. 39]; “Тисячолітні зусилля найкращих і найшляхетніших з людського роду пішли на те, щоб культивувати в людських грудях енергію людського духу... Бо тільки **енергія духу**, отой невгамовний Франків “Вічний революціонер” виражає справжнє єство людини й творить неперехідний сенс життя поколінь, об’єднаний їхніми найбільшими вершинами” [202, с. 48]; “Але що робити з новими жертвами деморалізації, з породженими **духовою дистрофією** молодиками, які нахабнувато, зверхньо посміхаються з того, що не розуміють, і глузують із власної матері?” [202, с. 49]; “На тлі такого **духовного озлидніння** стало можливим увести в шкільні програми та підручники пункт про благотворний вплив російської культури на українську після “возз’єднання” [202, с. 51]; “Унікаємо **духу істини**, якого світ не може прийняти” [202, с. 114]; “...через труд школи і побуту стежка її піднялась – вона пережила **вибух духовного прозріння і осяяння**” [202, с. 115]; “Знає **дух святині** чистоту храму і святість Причастя” [202, с. 115].

Отже, йдучи від біблійного вислову Дух Святий та похідного від нього духовне життя, від вислову А. Сент-Екзюпері *духова спадщина*,

Є. Сверстюк створює низку висловів, які завдяки глибині осмислення явищ духовного життя та влучності формулювань увійшли до фразеологічного фонду нашої мови або перебувають на шляху фразеологізації. Це *дух святині, єдиний храм людського духу* (про людську цивілізацію), *пам'ятники духу – собори, голос їхнього духу* (про церкву), *енергія духу, вибух духовного прозріння і осяяння* і разом із тим *світова криза духовного життя, духовна дистрофія, духовне озлидніння*.

Значення одного із ключових біблійних висловів *Страх Господній*, глибинне розуміння якого було втрачене в атеїстичну тоталітарну епоху, віртуозно тлумачить публіцист у своєму творі “Перебудова Вавилонської вежі”. До речі, *Вавилонська вежа* у розумінні автора – це радянська імперія, яка заборонила вивчення *Закону Божого*, спотворила в людей розуміння *Страхи Господнього*, знищила систему народного християнського виховання. *Блудними синами*, національно збайдужілими, позбавленими спадку традиції називає Є. Сверстюк дітей цієї імперії у книзі “Блудні сини України”. Ця імперія не любить *рабів Божих*, яких письменник розуміє як вільних людей, які нікого не бояться, окрім Бога, а *Страх Божий* розуміють як школу *Закону Божого*.

Релігійну фраземіку у творах Є. Сверстюка можна згрупувати за різними ознаками. Автор використовує низку висловів із ключовим словом *Бог*: “*Дикун безтурботно міг служити обряд на честь ідола. Але прийняти суворий образ Єдиного Бога і бути вірним йому назавжди – прийняти важку, ледве чи посильну людині Першу заповідь – це вже означало стати на високу дорогу. А там далі стоять знаки великих заборон. Витворюй культ святині, свята, офірності в ім'я Бога*” [202, с. 97-98]; “*Стаєш людиною, обираєш дорогу Бога твого – і вже перестаєш бути рабом своїх слабкостей, стаєш вільним – актом свободної волі вибираєш з усіх можливих – потрібні й гідні кроки до самоствердження. Заборони стають принципами. Людина нашої цивілізації спиралась передусім на принципи, а тоді вже керувалася більш особистими мотивами. Тільки принципи пов'язують зорганізовані*

структури – плем'я, народ, суспільство” [202, с. 97-98]; “Зберігаючи **образ і подобу Божу**, вона не виробила сил, щоб нести цей образ”; “..хіба ці форми не підняті до музею уламків руїни, під якими лежать **кості речників, служителів, сповідників Бога і мучеників за віру Христову?**”; “Може, в ріці страждань і зберігаються живими наші традиційні духовні цінності – наш **Образ Бога Живого?** ” [202, с. 136]; “...їм завжди було легше поклонитись мамоні, аніж великому суворому **Богові правди**” [202, с. 133]; “**Один Бог** знає міру святости...” [202, с. 136]. Релігійна фразеологія творить усю канву Сверстюкових праць, тому в одному реченні часто є не одна, а декілька релігійних фразем, як-от у наведених прикладах, окрім фразеологізмів із компонентом *Бог*, є й інші РФО – *Перша заповідь, мученики за віру Христову* тощо.

Окрему групу становлять вислови зі Старого Заповіту: “*Перебудова Вавилонської вежі*”; “*Новий гімн сонцю чи біблійний Содом? Високу осанну на хвилях його вічної думи чи біля витоків не розминуться нам з образом **Мойсеєвих скрижалів***” [202, с. 97-98]; “...святість і гріховність – **ідеал Осанни й ідеал Содоми** – найбільш полярні” [202, с. 119]; “*Психологія юрби, звільненої від **Страху Божого** і від стримуючих духовних начал, перетворилась у явище інтернаціональне, загальнолюдське*” [202, с. 119].

Велика кількість РФО, що походять із текстів Нового Заповіту, – теж характерна ознака творів Є. Сверстюка: “*Христос приходить не усунути Закон, а виконати його – утвердити **Волю Отця**, що послав Його*” [202, с. 97-98]; “*Він доповнює етикою живої любови – проповіддю і особистим прикладом. Це дає підставу чужому – прокураторові, що присудив Христа на страту, сказати слова подиву: **ЕССЕ НОМО!***” [202, с. 97-98]; “*Звідти почалась наша віра, наша мудрість і мораль. Хоч би як ми збивались на стежки **блудного сина**, здичавілого сина – над нами століттями височів ідеал, і в найтемнішу ніч усе ж світився німб святости, і висока дорога кликала, і ласкава рука прощала. Були хвилі жорстокосердя та безбожної сваволі, але над усіма законами десь височів **Закон Божий***” [202, с. 97-98];

“Вона прийшла ще від живої традиції української сім’ї, де **“без Бога ні до порога”**. Де діти від матері вчать **“Отче наш”** і **“Вірую”** [202, с. 115]; **“Ми не дивуємось юрбі, що гукала **“Розіпни Його”**, глумилася зі святого й вимагала від нього зрмих доказів – на зразок тих, що ним **Злий Дух** спокушав у пустелі **Сина Божого”** [11, с. 118]; **“І навіть у самому храмі торгували мінйли”** [202, с. 112].**

Наскрізно у творчості Сверстюка присутні узагальнені біблійні образи гори, слова, любові, джерела, храму, навколо яких він вибудовує авторські влучні вислови релігійного змісту: **“Але відходиш на поле вічності і знову відкриваєш **образ гори**, перед якою слід зіймати взуття з ніг своїх...”** [202, с. 112]; **“Слава Богу, ніхто не здужає перекрити джерела. На чолі дитини буде спалахувати відбиток сяйва Найвищої Особи. У серці визріватиме почуття єдності з **Божественною основою життя** – любов’ю. В юних прокидатимуться прагнення самому незалежно **понести Високий дар на свою гору...**”** [202, с. 123]; **“Образ гори і образ Безодні – проходять через усі казки й легенди...”** [202, с. 120]; **“Куди ж іде життя? Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві **замінники Слова** – **телевізор, футбол, алкоголь?**”** [202, с. 35].

Письменник активно використовує РФО, серед яких стійкі словосполучення біблійного походження **Закон Божий, Страх Божий, Мойсееві скрижалі, Вавилонська вежа** тощо та крилаті вислови у формі закінченого речення (**Розіпни Його!**; **ЕССЕ НОМО!** тощо). Часто автор використовує повні або частково трансформовані біблійні цитати, які стали крилатими висловами: **“Не судіть, щоб і вас не судили, бо яким судом судити будете таким же осудять і вас”** (Матвія 7:1–2) [202, с. 101]; **“Я рано пізнав євангельський мотив: **“мають нори лисиці, і гнізда птахи небесні”** [202, с. 22]; **“Але висіла наді мною холодна ясність: **волосок з голови не впаде, як на те Його волі не буде”** [202, с. 23].** Є в його творах і релігійні фразеологізми мовноетикетного характеру, без яких не мислилося**

спілкування українця дототалітарної доби: *“Слава Богу, ніхто не здужає перекрити джерела”* [202, с. 123].

Окрім уведення в текст ФО без зміни семантики і структури, сильний стилістичний ефект художники слова досягають шляхом видозміни і перетворення фразеологізму. З погляду стилістики така трансформація необхідна для того, щоб оновити семантику і структуру фразеологізмів, аби не стерся фразеологічний образ [112, с. 87].

Існує низка прийомів перетворення ФО. Наприклад, спосіб обігрування крилатих висловів і поширення компонентного складу ФО [112, с. 87-88], який використовує Є. Сверстюк у своїх творах: *“Над конкретними взаєминами сім’ї, над почуттями симпатії-антипатії – утверджується принцип. До нього або підіймаєшся, або опускаєшся і – падаєш. Далі вищі щаблі великих заборон – не називай імені Бога твого всує... **Не вбивай... Не кради... Не блуди... Не привласнюй... Не чини того, що тобі хочеться, а чини те, що повинен, щоб бути гідним свого Бога!**”* [202, с. 97-98]; *“Честь спорожніла, як **вівтар без офіри**. Всі цінності, всі чесноти втратили печать абсолюту”*; *“Зберігаючи **образ і подобу Божу**, вона не виробила сил, щоб нести цей образ”* [202, с. 105]; *“...через труд школи і побуту стежка її піднялась – вона пережила **вибух духовного прозріння і осяння**”* [202, с. 115]; *“Знає **дух святині** чистоту храму і **святість Причастя**”* [202, с. 115]; *“І буде в муках зростати Чоловік вічними слідами **Сина Чоловічого**”* [202, с. 123с]. Автор уміло використовує крилатий вислів з євангельської притчі про сіяння Божого Слова з частковою трансформацією: *“Вона довгі віки була і **сіячем Слова Божого** і рівночасно політично заангажованим співучасником злочинів Рядянської імперії...”* [202, с. 121]; *“Автор **сіє зерно на скам’янілий ґрунт** у надії пробудити його”* [202, с. 155]; і з повною структурною (але не семантичною) трансформацією – *“...бо з неї можна підняти **таємницю зерна**”* [202, с. 116].

Ще один цікавий приклад трансформації з елементами обігрування та протиставлення можна навести з публіцистики Є. Сверстюка, коли він

описує ставлення тоталітарної радянської системи до людей релігійних: *“Блаженні спрагли правди”* – до таких була презирлива посмішка: *ваша правда минула, тепер – наша правда...* *“Блаженні милостиві”* – цього сентименту большевик не зносив: *і не просить, і не молить – Москва сльозам не вірить.* *“Блаженні чисті серцем”* – це наперед *приреченні вівці.* *“Блаженні миротворці”* – це перші *“контра”*: *боротьба ж непримиренна...* *“Не судіть ближнього”* – *судіть і то зразу*” [202, с. 101].

Є приклади і повної семантичної трансформації біблійних висловів, наприклад, *“Бо були то національні скрижалі... І викликали перші офіри на віттар національний”* [202, с. 112]. Більшість із тих висловів, які використовує публіцист, не поривають свого органічного, передусім значеннєвого та символічного, зв’язку з Біблією.

Отже, морально-духовна концепція видатного мислителя сучасності Є. Сверстюка вибудована на біблійних правдах та істинах, осмислених і вистражданих нашим народом упродовж своєї історії, і не повністю втрачених упродовж сімдесяти років атеїстичного тоталітарного режиму. Його твори є яскравим прикладом умілого введення в текст релігійних фразеологізмів, які автор використовує, щоб розвинути або підтвердити свої думки, найчастіше, про необхідність духовного розвитку народу. На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що Є. Сверстюк вдало застосовує різні за генетичними, структурно-семантичними та лексико-граматичними ознаками групи релігійних фразеологізмів. Це РФО, які походять із Старого та із Нового Заповітів. Це низка стійких словосполук із ключовими словами *Бог, Дух Святий, духовний* тощо.

Використання трансформацій біблійних крилатих висловів у Є. Сверстюка стає важливим засобом емоційно-зображувальної функції мови. Релігійна фраземіка стає тією канвою, на якій письменник творить свою розмову про Бога і в ім’я його присутності в житті кожної людини, яка прагне до духовного вдосконалення, тобто повертає завдяки засобам

фразеології у свідомість сучасного українця принцип Богоприсутності як один із основних критеріїв розвитку високої духовної культури нації.

4.3. Перекладна богословська література як джерело збагачення української релігійної фразеології

Понад чверть століття тому українське суспільство усвідомило, що вступає в епоху не лише пострадянську, посттоталітарну, а й постатеїстичну; стало зрозуміло, що комуністично-атеїстична ідеологія остаточно себе дискредитувала. Хоч ніхто не забороняв відвідувати храми, не зривав хрестиків зі шиї школярів, не виганяв з роботи працівників ідеологічної сфери, якщо вони хоронили рідних зі священником, однак, маючи перед собою нові можливості, українець з різних верств суспільства не завжди міг стати на твердий ґрунт світоглядних питань. Не один став розгублено на роздоріжжі, як пише відомий чеський богослов Томаш Галік, “без чітких принципів, орієнтирів та авторитетів” [139, с. 9].

Відзначимо, що світова релігійна громадськість не залишила українське суспільство в такій ситуації сам на сам: допомога надходила різна – позначена щирими намірами і не дуже: не все було корисне для постатеїстичного суспільства. Для розкриття теми дослідження варті уваги принаймні два моменти. По-перше, це надіслані в дарунок ошатно видані книги Святого Письма. По суті, кожна бібліотека, навіть найменша, а то й кожна сім'я мали змогу одержати книгу. Такий дарунок дав змогу широким верствам навернутися до читання релігійних текстів, що було на наших землях доброю традицією (варто згадати хоча б сім'ю малого Тараса, де щонеділі дід читав зібраним у їхній хаті оповіді про життя святих). Цей дарунок активізував у вживанні РФО біблійного походження, збагачував читачів біблійними крилатими висловами. Крім того, утверджувалася звичка передавати книгу з покоління в покоління. По-друге, українське суспільство, його пересічний читач після падіння залізної завіси мали змогу ознайомитися з капітальними працями видатних західноєвропейських богословів, де із

застосуванням сучасного наукового інструментарію порушено надзвичайно важливі проблеми, які особливо гостро постали перед розгубленою людиною кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Ця перекладна література виконала низку завдань. Передусім зазначимо, що професійно перекладені твори Томи Кемпійського, Йоана Золотоустого, Папи Івана Павла II, Папи Франциска, Рацінгера Йосифа Венедикта XVI та багатьох інших стали не лише цінними релігійними текстами, а й поглибили розуміння багатьох соціальних проблем сучасного світу, стали добрим орієнтиром у складних життєвих ситуаціях.

Твори відомих богословів минулого, повертаючись до сучасного читача, відроджували релігійний світогляд, ставали духовною поживою. До таких насамперед належить найбільш читана після Святого Письма упродовж століть і до наших днів і перекладена приблизно на 100 мов книга Томи Кемпійського “Наслідування Христа”. В Україні було здійснено 5 перевидань цього твору. Один із найвідоміших богословів середньовіччя у влучній афористичній формі подає міркування про те, як можна наслідувати Христа, про найвищі чесноти та опір спокусам, про шлях до Божого Царства та велику силу св. Причастя. Майстерність та лаконічність, водночас простота та образність глибоких богословських сентенцій Томи Кемпійського сприяли їхній фразеологізації: *Люди минаються, а Господня правда триває повіки; Пуста та людина, що покладає свою надію на людей або на створіння; Гордий і захланний ніколи не має спокою, вбогий і покірливий в душі заживає глибокого миру* [161, с. 22-23]; *Коли матимеш Христа, тоді станеш багатим і буде в тебе доволі усього* [161, с. 74]; *Правота шукає Бога, чистота знаходить Його і радіє Ним* [161, с. 80]; *Чоловік судить діла, а Бог важить наміри* [161, с. 84]; *Краще тобі мати менше, ніж багацько, щоб не загордитися* [161, с.128]; *Ласку Божу треба ховати під охорону покори* [161, с.126].

Найважливішим у працях сучасних богословів-мислителів стають роздуми про суспільство, його духовний клімат та місію церкви в нинішню

епоху. Ці праці повертають нас до тайн віри, до історичного євангельського Христа [195]; однак відчутний відхід від традиційного християнства, коли, як каже Т. Галік, наганяли страх за гріхи та навчали систематичному сходженню до вершин чеснот [140, с. 43]; виразно простежується тенденція йти від початкового вчення про Христа до досконалішого [140, с. 47].

Осмилення релігійної фраземіки в нових умовах дає ключ розуміння до багатьох викликів сучасності. Про сутність релігійності сучасної людини та причини її трансформації писав свого часу Папа Іван Павло II. Вчення та антропологічні підходи Кароля Войтили, який від Бога виводить гідність людини, є цінними і для дослідження місця релігійної фразеології у мовленні та свідомості сучасників [33]. А його духовно-творчий спадок є джерелом влучних висловів релігійного змісту, які або вже стали крилатими, як-от вислів “*Не бійтесь!*”, назви енциклік “*Світло віри*”, “*Сяйво істини*”, або перебувають на шляху фразеологізації завдяки досконалості форми, влучності та глибині осмилення богословських і суспільних проблем: *нова людина, цивілізація життя, цивілізація смерті, цивілізація любові* та інші [155; 213].

Прикладом вмілого використання релігійної фразеології стали твори чеського священика, богослова, соціолога та психолога Томаша Галіка, який виходячи зі свого багатолітнього душпастирського досвіду (провадив свою душпастирську місію у катакомбній підпільній церкві за радянського диктату), дає максимально відверті відповіді щодо духовних проблем сучасного суспільства. Його публікації, яких є понад 200, набувають все більшої популярності і визнання, а самого автора вважають одним із найавторитетніших у Європі християнських інтерпретаторів сучасних соціологічних, антропологічних і духовних процесів. “У час, коли європейська культура остаточно дехристиянізується, Галік шукає правдивої віри”, “...шукає категорій і ключів для пережиття євангельських істин у мінливому світі”, – відзначає Борис Гудзяк у передмові до виданого в Україні

твору Т. Галіка “Ніч сповідника. Парадокси малої віри у постоптимістичну епоху” (Переклад з чеської Н. Лобур, Л. Федик) [18, с. 10].

У суспільстві, за спостереженням Томаша Галіка, утверджується *боязке християнство, боязка побожність* [140, с. 69], *анонімне християнство* [140, с. 69]; є чимало прикладів того, як прагнуть витіснити релігію із суспільного простору. Люди, як твердить папа Венедикт XVI, *не знають Бога, не знають Ісуса Христа*, відбувається поширення неопоганства [132, с. 108]. Нові поняття релігійного буття, як бачимо вербалізуються у сучасних богословів, набуваючи іноді ознак фразеологічності. Отже, твердять, потрібні певні зміни. Доходять висновку, що, по-перше, на християнство не слід дивитися як на якусь ортодоксію, а на новий спосіб комунікації між людьми та суспільствами [140, с. 58-59], є сенс налагодити діалог наавіть з атеїстами [140, с. 47]. По-друге, у такій ситуації церква повинна проводити ревізію тем та інвентаризацію засобів, які вона має для цього у своєму розпорядженні [140, с. 64]. І, по-третє, замінити *релігію норм* на *релігію любові* [195, с. 121]. Або, як твердить Венедикт XVI, ми повинні шукати в теперішньому світі способів, як по-новому проголошувати Євангеліє, проголошувати по-новому Христа, розуміти, що *віра не є закритою в собі догмою*, котра заперечує пошук, який є великою спрагою людини [132, с. 120]. У виділених словосполучах, характерних своєю новизною, різний ступінь стійкості, неоднакова сила зв'язку між компонентами, але деякі з них (приміром *релігія норм і релігія любові*) своїм змістовим наповненням, структурою, відповідністю духові часу, євангельським вимогам повністю можуть претендувати на відповідне місце в корпусі релігійної фразеології.

Пріоритетною в перекладах праць авторитетних богословів стає тема допомогти людині зрозуміти себе, пізнати сучасність, почути нові виклики епохи, не лише знайти шляхи порозуміння між вірними різних конфесій і релігій, між усіма народами і культурами, а й вміти бачити тих, що сумніваються і шукають, а серед них – байдужі до Бога, атеїсти, ті, які живуть цілковито без віри, які перебувають у *духовному пошуку поза*

Церквою [139, с. 39], взагалі всі віддалені. У зв'язку з цим заслуговує на увагу поглиблене розуміння окремих, на перший погляд, нічим не примітних місць зі Святого Письма. Приміром, чеський богослов, філософ Т. Галік у книзі “Терпеливість із Богом. Зустріч віри з невірою ” розмірковує над образом Закхея – головного митаря, якого цікавість спонукала вилізти на дерево (був малий зростом), щоб побачити Ісуса. Проходячи мимо цього дерева, Ісус *покликав його на ім'я* і потім відвідав його оселю. Це лише невеликий фрагмент із діянь Ісуса, але автор блискуче пов'язує його з вимогами нашого часу. Він усебічно розглядає цей принагідний для багатьох читачів Святого Письма образ, зіставляє його з іншими віддаленими, з тими, що дуже далеко, робить припущення щодо можливих у подальшому дій цього митаря, заможного чиновника, кривдника людей, грішника, як його характеризують співгромадяни. Але нас цікавить насамперед процес номінації, зокрема вторинної, тих, до яких має йти сьогодні суспільство та церква, докладно трактуючи місію Христа: *навертати, зцілювати, знаходити і приймати загублених овець* [140, с. 26]. Нові поняття релігійного буття відповідно вербалізуються, часто набуваючи конститутивних ознак фразеологічності: *закхеї нашого часу, людина скраю, люди із сірої зони, дорога до нинішніх закхеїв, той, що дуже далеко, віддалених зробити близькими* [140, с. 16-35].

У багатьох перекладних працях богословів-мислителів відчутне прагнення поглибити розуміння сутності *Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого*. Свою мету реалізують певним чином і тим, що активізують у вживанні давно утворені стійкі вислови, наголошуючи на їх значущості, часто поглиблюючи семантику, даючи в багатьох випадках історичний коментар. Застосовуючи історично-критичний метод, автори відкривають шлях пізнання людиною тайни Божої. Приміром, Йосиф Рацінгер докладно аналізує вислови, титули та образи, прийняті як назви Ісуса Христа. Це: *Агнець Божий, Володар світу, виноградна лоза, Датель світла, Добрий Пастир, Дорога, Двері, Життя, Істина й життя, Логос, Месія, Новий Адам,*

Пастир, Помазаник Божий, Світло від Світла, Світло світу, Син Божий, Син Єдинородний, Син людський, Син улюблений, Спаситель, Спаситель світу, Суддя Світу, Учитель, Хліб життя, Христос, Ягня, “Я є”, “Я – суцільний”, “Я – Той, Хто є”, історичний Ісус, ліберальний Ісус, Христос нашої віри та ін. [195]. Чимало з них уже увійшло до фразеологічного корпусу української мови, в інших бачимо свій шлях фразеологізації. Варто, думаємо, зупинитися на висловах-дублетах *Син Чоловічий* та *Син Людський*, які фігурують у різних перекладах, що допоможе обрати вислів, семантична структура якого найбільше відповідає нашій мові: звернімо увагу, що прикметник *людський* вказує на приналежність людям, тоді, як прикметник *чоловічий* містить семантичну вказівку на гендерну ознаку. Прикладом історичного підходу є трактування біблійного вислову *Син Божий*. Венедикт XVI твердить, що він походить із політичного богослов'я Стародавнього Сходу, де царя називали сином Бога, розуміючи це як юридичний акт, божественне усиновлення. Рим перейняв цілковите претендування на Богосинівство і на божественне трактування імператора [195, с. 337-340]. Далі – трактування богословське. Слово *Син*, підкреслює Папа, слід розуміти зовсім дослівно: так, у самому Бозі вічно існує діалог між Отцем і Сином, обоє у Святому Дусі справді є одним і тим самим Богом [195, с. 322]. Словами *Син Людський*, вважають, сам Ісус приховував своє таїнство [195, с. 326]. У книзі “Ісус з Назарету” Венедикта XVI розглянуто кілька сюжетних ліній, щоби розкрити значення вислову. І не можна не визнати логіки висновкового судження автора: “У загадкових словах про *Сина Людського* ми стикаємося з дуже сконцентрованою найглибшою характерною рисою постаті Ісуса, його місії та буття. Він є Богом. Але, приймаючи людськість, він приносить справжню людяність. Він походить від Бога і тому є основою справжньої, нової людськості. Ісус, приймаючи людськість, приносить справжню людяність. Він приходить як людина від Бога і притягує до себе всю людськість” [195, с. 335-336]. Епітет *людський* у вислові *Син Людський* органічно входить у словотворчий ряд *людина*,

людяний, людяність, людськість, що мають прозору семантику. Натомість прикметник *чоловічий* походить від слова чоловік, що є назвою статі чи одного з подружжя. З цього погляду слово *людський* сприймається без зайвих конотацій, а вислів *Син Людський* має всі підстави, щоби його поширити.

Привертають увагу стійкі вислови – своєрідні квінтесенції глибоких роздумів на основі осягнення розумом великої літератури про сутність Бога, віри у велике таїнство. Своїм висновкам над роздумами автори надають переважно виразну фразеологічну “форму”. Декілька прикладів: *Бог є таїною* [140, с. 55]; *Бог не живе на поверхні* [140, с. 9]; *Божя прихованість* [139, с. 64, 76]; *Шукайте завжди Його обличчя* [132, с. 110]; *Що більше Його зустрічаєш, то більше хочеш Його шукати* [132, с. 57]; *Бог – не якийсь “об’єкт пізнання”* [139, с. 88]; *Бог не є “фізичною причиною світу”, він – таємниця його смислу* [139, с. 108]; *Бог не говорить лише своїм словом, а й своїм мовчанням* [140, с. 189]; *Бог не – не “надприродне єство”..., а таємниця, що є глибиною та основою цієї дійсності* [139, с. 33]; *Бог залишається в своїй суті незбагненим* [139, с. 92]. Вхідження таких висловів у сучасний суспільний простір стимулює розум до пошуків, сприяючи формуванню цілісного бачення проблеми, змушує переглядати різні постулати про Бога, якими ще й до сьогодні переповнені наша навчальна й довідкова література. Наведені вислови різні своєю граматичною структурою, різні щодо лексичного наповнення, але сприймаються як вдалі спроби автора і перекладача вербалізувати ідею таїнства Бога, вони розраховані на людей креативних, здатних відійти від стереотипів. У перекладних працях, що стали об’єктом наших спостережень, виокремлюється група ФО, які можна об’єднати темою “Бог і людина”: *Богові – все можливо* [139, с. 53].; *Бог є вічною любов’ю* [132, с. 13].; *У цьому світі Бог не є суперником жодній земній формі влади* [132, с. 62]..

Отже, перекладна література виконала низку суспільно важливих завдань: поглибила розуміння багатьох соціальних проблем сучасного світу, стала добрим орієнтиром у складних життєвих ситуаціях, джерелом

сучасного трактування біблійних висловів і вербалізації нових понять релігійного буття. Високий ступінь абстракції, що відповідно активізує розумові зусилля, образність, лаконізм, активна відтворюваність у релігійному стилі, зокрема у проповідях, дає підставу говорити про процес неологізації у сфері релігійної фразеології.

4.4. Релігійна фразеологія в інтернет-просторі – важливий чинник формування світогляду сучасників

У XXI ст. всесвітня мережа Інтернет стає джерелом поширення релігійної інформації та релігійної фразеології. З текстами Біблії в українському перекладі Івана Хоменка та Івана Огієнка громадяни можуть ознайомитися *on line* [130; 184; 214; 225]. Цьому процесу слугують також сайти усіх Українських церков [187; 188; 226 та ін.], електронні періодичні видання [170; 182; 227] та сторінки релігійного спрямування у соціальних мережах, молодіжні релігійні сайти [144; 146; 147; 151; 156; 157].

Сучасні діячі церкви стверджують, що у неї нема негативного ставлення до Інтернету, більше того, останнім часом церква активно його використовує для поширення християнської культури, створюючи сотні сайтів [154]. Наприклад, лише на офіційному веб-сайті УПЦ КП подано 120 електронних ресурсів єпархій, монастирів, навчальних закладів, парафій тощо [188].

Процесу поширення релігійної фразеології в інформаційному просторі та повернення її в активне мовлення сучасників сприяють деякі суспільно-громадські акції, поширені через ЗМІ та Інтернет. Наприклад, з нагоди 150-річчя Андрея Шептицького у Львові було відкрито безкоштовну для абонентів Київстар телефонну лінію за номером 2907, який на пряму пов'язаний із днем народження митрополита – 29 липня. Набравши цей номер, можна було почути щоразу нові афористичні міркування митрополита Андрея на різні, але актуальні теми [221]. “Живе ТБ” ініціювало телепроект тривалістю у 365 днів, у якому щодня впродовж року

повідомляли різні думки та висловлювання А. Шептицького на основі матеріалів книги “365 днів з Великим Митрополитом”. Наприклад: *Ціла мудрість життя полягає в цьому одному, щоб любити те, що на правду є добром* [146].

Заслуговує на увагу ініціатива Товариства львівських художників, яке, реалізуючи добру ідею – давати максимум інформації для громадян, щоб позбутися совковості, протистояти силам витіснити релігію із суспільного простору, об’єднало зусилля, реалізуючи гасло “Говорять львівські стіни”. Засобами графіті на людному місті, на стіні Стрийського базару, зображено мистецьки виконані портрети митрополита А. Шептицького – в молодості, в зрілому віці і в останні роки життя, а поруч його сентенція, зміст якої актуальний для всіх часів, зокрема і для нашої надто галасливої епохи, а структура – легка для запам’ятання: *Не потоком шумних і галасливих фраз, а тихою і невтомною працею* (художник А. Савчишин). А це дає підстави для її фразеологізації і поширення через вдале протиставлення: *шумний, галасливий* сприймаємо як щось короткотривале, що не потребує великих зусиль, контекстологічно цьому поняттю протистоїть *тиха невтомна праця*.

Активні суспільно-громадські зміни в Україні, пов’язані з Революцією Гідності, також сприяють фразеологізації, тобто поширенню та частому відтворенню словосполук, які виникли саме в цей період. Мережею Інтернет поширився заклик *Молись за Україну* українською та англійською мовами (*Pray for Ukraine*) завдяки зверненням українських та закордонних співаків та громадських діячів, завдяки запровадженій в українських церквах практиці молитви за мир в Україні. Досліджуючи слогани періоду Євромайдану (2013–2014) Н. Трач підкреслює: “Оскільки релігія відіграла важливу роль у протесті, на постерах часто можна було побачити використання лексики і текстів релігійного спрямування: *Голосом народу говорить Бог; Боже, Україну бережи, Євромайдан охороняй; Бог з небес за ЄС; Бог і Україна понад усе; Вставайте за Бога і Україну* та інші. Зокрема, на графіті на вулиці Грушевського був напис *З нами Бог. Могилянка*. Священики різних конфесій

часто зверталися до протестувальників із головної сцени Майдану, постійно відбувалися екуменічні молебні та Служби Божі, тож загальна риторика мала й виразне релігійне спрямування. У багатьох гаслах, як під час революційних подій, так і в період воєнного конфлікту підкреслювалася цінність молитви: *Молись за Україну, вона у нас єдина!* [111, с. 85-86]. Частина ФО, які набули поширення в сучасному мовному просторі, мають одночасно релігійну та національно-патріотичну конотацію (*Небесна сотня, Герої не вмирають! Вічна пам'ять Героям України! День Героїв Небесної Сотні; Збережи, Боже, хлопців, які у боях та ін.*) і ґрунтуються на розумінні євангельської настанови про те, що “*немає більшої любові за ту, коли хто душу свою кладе за друзів своїх...*” (Івана 15:13).

Фразеологізації низки висловів релігійного спрямування сприяють сучасні соціальні мережі, зокрема Фейсбук та ВКонтакті. Наприклад, у Фейсбуці створено сторінку “Митрополит Андрей Шептицький”, у мережі ВКонтакті функціонує відкрита група “Господь – мій Владика, він моя сила”, де обговорюють теми “Божі заповіді”, “Золоті думки Йоана Павла II”, “Цитати Митрополита Андрея Шептицького”. Наприклад: *Божественний закон є законом, а тому він є виявом Божої справедливості. Божественний закон пов'язаний із турботою про людство, а тому є виявом милосердя. Божественний закон вчить про необхідність відносин любові в сім'ї, в громаді, нації, людстві, церкві, – а тому є виявом любові. Також і християни божественним законом зобов'язуються бути справедливими, милосердними й люблячими* (Андрей Шептицький). За матеріалами цього інтернет-ресурсу читач також має змогу ознайомитися з найвідомішими висловами Папи Івана Павла II, поширюючи їх у мережі: *Не бійтеся таємниці Бога. Не бійтеся Його любові. Не бійся, не лякайся! Впливи на глибіню! Ми спроможні до великих справ, якщо не дозволяємо, щоб нас переміг страх перед нашою власною слабкістю. Сім'я бере початок із любові, якою Творець огортає створений світ. Коли хочеш знайти джерело, мусиш іти вгору. Бог – це найперше джерело радості й надії людської. Людину слід вимірювати мірою*

серця – серцем. Хрест – ось ключ до розуміння людини. Кожне життя, навіть найменш значуще у людських очах, має вічну цінність в очах Бога. Немає миру без справедливості, немає справедливості без прощення. ...переможемо любов'ю, а не зброєю...Вчорашній день тобі не належить. Завтрашній день непевний... І тільки сьогоднішній день – твій. Людина є великою не завдяки тому, що вона має, не завдяки тому, ким вона є, а завдяки тому, чим вона ділиться з іншими. Багатий не той, хто має, а хто дає. Повноти молитви людина досягає не тоді, коли найбільше виражає себе, а тоді, коли у молитві стає відчутною присутність самого Бога. Для християнина не буває безвихідного становища. Любов, яка готова навіть віддати життя, не помре. Будьте сильні силою віри. Віра потребує відваги. Не бійтеся життя! Любов'ю можна знайти дорогу навіть там, де немає стежки.

Створено сайт Вікіцитати [134], де є сторінки з назвами *Бог, Релігія*, які містять вислови з Біблії, народні прислів'я та приказки, а також афоризми зі словом *Бог*, однак вони можуть бути й антирелігійного змісту: *Релігія – хвороба душі* (Джонатан Свіфт). Відзначимо, що на цьому сайті зафіксовано також крилаті вислови релігійних діячів, зокрема Папи Івана Павла II: *Не бійтеся! Відчиніть двері Христові!* (початок першої промови Івана Павла II після інавгурації понтифіка; 22 жовтня 1978 р.); *Родина, котра Богом сильна, стає силою людини і всього народу* та інші.

Активно функціонують у Фейсбучі спільноти, об'єднані релігійною тематикою: *“Ісус – дорога, істина і життя!”* (майже 10 тисяч уподобань) [157], *“Ісус. Ти кожен подих мій”* (майже 10 тисяч уподобань) [156], а спільноту *“Життя з Ісусом”* [151] уподобало 2, 5 тисяч осіб. Ці електронні ресурси, як бачимо, користуються досить високою популярністю. Вони ознайомлюють із біблійними крилатими висловами або висловами філософсько-морального та релігійного змісту із позабіблійних джерел, вдало поєднуючи їх із візуальними матеріалами, що добре сприймається молодими

людьми та стає духовною поживою для тих, хто шукає відповідей на духовні запити, народжені сьогоднішнім часом.

Низка крилатих висловів сторінки “*Ісус. Ти кожен подих мій*” об’єднана темою християнських чеснот: *Не бійтеся любові, котра ставить людині випробування. Ті випробування, власне, можуть зробити Вашу любов справжньою Любов’ю* (Іван Павло II); *Коли в тобі перестає горіти любов, інші люди починають замерзати від холоду* (св. Вінсент де Поль); *Коли все віддаємо Христові, Христос дає нам самого себе* (вл. Дмитро Григорак); *Людське серце може мати спокій лише тоді, коли довіримо його Богові* (Юзеф Августин); *Нічого не бракує тому, в кого є Бог* (Раньєро Канталамеса); *Май чисту совість і Бог оборонить тебе* (Тома Кемпійський); *Ми не можемо без Бога, Бог не хоче без нас* (Блаженний Августин); *Надія – це вітер життя, це стовп, на якому тримається світ* (Піно Пелегріно); *Бог дав тобі руки не для того, щоб ти приймав від інших, а щоб трудився і сам давав нужденним* (св. Іван Золотоустий). Ключовим словом у цих сентенціях є *Бог*, а також стійкі словосполучення *без Бога, Бог (Христос) дав (дає), оборонить, справжня Любов, чиста совість* тощо.

На сторінці “*Життя з Ісусом*” теж знаходимо низку висловів діячів церкви: *Бог може лише любити, Він не засуджує, любов є Його слабкістю і нашою перемогою* (Папа Франциск); *Молодь треба виховувати в щирій любові до Вселенської Церкви і Батьківщини. Недостойний Христа той, хто патріотичні обов’язки ставить вище від релігійних обов’язків* (Митрополит Андрей Шептицький); *Сила молитви залежить не від наших заслуг, а від милосердя Божого, який обіцяв вислухати тих, хто просить* (Св. Тома Аквінський); *Той, хто живе у правді, завжди буде переможцем* (Блаженніший Святослав до молоді у Зарваниці).

Ці сентенції, в основі яких лежать ФО *Бог дав, Бог оборонить, милосердя Боже, без Бога, Христос дає (дав), Справжня любов, любов горить, чиста совість, жити у правді* та інші, завдяки поширенню в

Інтернеті, входять, якщо не відразу в активне мовлення, то в міркування сучасних людей, активізуючи їхні духовні пошуки.

ВКонтакті є декілька спільнот християнського спрямування “Я і Ісус” (4157 осіб), “Твій вихід – Ісус!” (1840 осіб), “Ісус біля тебе, прийми його!” (3633 особи), “Ісус – моя Любов” (майже 500 осіб). Однак найбільшою популярністю користується спільнота “Ісус – дорога, істина і життя!”, яка функціонує як у Фейсбуці (майже 10 тисяч уподобань), так і у ВКонтакті (12967 осіб), матеріали цієї сторінки активно використовують менші за кількістю користувачів спільноти. Цей інтернет-ресурс містить сучасні роздуми або пояснення щодо різних сентенцій Святого Письма. Таким чином крилаті вислови Біблії через соцмережі опиняються в полі зору сучасників: *Істина і життя. До Отця не приходять ніхто, якщо не через Мене.* (Євангеліє від Івана 14:6); *Коли хто хоче йти за мною, хай себе зречеться.* (Євангеліє від Луки 9:23–27). Інтернет-ресурс популяризує крилаті вислови відомих людей, вдало поєднуючи з візуальними матеріалами: *Якщо ти не впевнений у Божих майбутніх благах, то повір Йому на підставі теперішніх, які вже отримав..*(Іван Золотоустий); *Дорогі молоді друзі, просіть у Господа **вільне серце**, щоб не потрапити у пастку фальшивих задоволень світу* (Папа Франциск); *Наша робота – це бути з’єднаним з Небом. Ми повинні бути так заповнені Його Славою, що все наше єство має сяяти присутністю Бога. Це нормально для нас, Бог нас створив такими – дітьми Світла, носіями Його Слави* (Джефф Дженсен); *Ісус ходить вулицями наших міст* (Папа Франциск). Звернімо увагу, що сентенція Папи Франциска доповнює загальновідомий фразеологічний ряд зі словом *серце* (*чисте, добре, милосердне серце*) фразеологією *вільне серце*, яка акцентує увагу на світоглядно-моральних проблемах сучасності.

Інтернет-ресурс “Ісус – дорога, істина і життя!” також подає досить влучні та короткі вислови без вказівки на авторство: *Якщо день пройшов з Богом і був наповнений добрими справами, то ввечері ти відчуватимеш мир і радість; Тільки з Богом можна пройти усі випробування; Боже Світло*

може проникнути в кімнату нашого серця лише крізь вікно, яке ми Йому відкриваємо; Ти не один, любов Божя завжди з тобою; Людина створена для духовного піднесення та радості перебування в Божій присутності, так само як пташка для польоту; Найкращий час для прослави Бога – зараз, найкраще місце – те, де ти знаходишся... Чим більше ми пізнаємо своє серце, тим більше потребуємо Божої благодаті; Жінці випала велика честь від Бога – бути мудрою в улаштуванні свого дому, створенні щасливої атмосфери сімейного вогнища та вмінні впливати на любих і дорогих серцю людей; Якщо будеш дивитися на людей, ніколи не піднімешся. Якщо будеш дивитися на Христа, ніколи не впадеши; Людину дуже легко зламати, але коли вона черпає сили у Бога, вона стає непереможною. Всі уникають розмов про Бога, мовляв, хай кожен сам вирішує, у що йому вірити. Як бачимо, сентенції як більш синтаксично складні структури містять у своєму складі ФО зі структурою словосполучення: любов Божя, прослава Бога, присутність Бога, діти Світла, Боже Світло, Божя благодать, Божя присутність, духовне піднесення, вільне серце. Активно використовуються словосполуки, в яких поєднано іменники Бог, Христос з прийменником: з Богом, без Бога, від Бога, у Бога, про Бога, у Христа, на Христа.

Сайти “ДивенСвіт”, “Духовна велич Львова” [146; 147] (на ньому присутні інформаційні матеріали українських церков усіх конфесій), інтернет-спільнота “Ісус – дорога, істина і життя!” часто розміщують інтерв’ю, статті або цитати із творів владики Венедикта Алексійчука (єпископа Львівського), які теж слугують джерелом релігійної фразеології: *І якраз відречення від себе – це шукання не того, що я хочу, а того, в чому є **Божя воля. Божя воля** – це найкраще добро для нас, адже лише Бог знає, що є істинним добром для нас; Важливо пам’ятати, що наше народження – історичне й географічне – не є випадковим. **Бог хотів**, щоб я народився в певній нації, в певний історичний момент. Саме **Творець помістив** мене в тих чи інших обставинах. **Господь послав** мене сюди. Тому маємо усвідомлювати те **Боже посланництво**, яке має кожен із нас. А коли **Бог***

*посилає, про що Він каже в цьому Євангелії, то дає нам силу жити й діяти саме в цих обставинах. Коли будемо мати це усвідомлення **Божого посланництва**, завжди матимемо відвагу йти через будь-які обставини. Пам'ятатимемо: **Бог завжди зі мною**, і саме Він хоче мене тут бачити. У цих текстах активно функціонують дієслівні РФО: *Бог знає, Бог хотів, Бог посилає, Творець помістив, Господь послав.**

У сучасному інформаційному просторі гідне місце зайняли публікації УГКЦ, які добре представлені і в інтернет-просторі (“*Католицький оглядач*”, “*Інформація про Главу УГКЦ*”, “*Інформаційний ресурс Української греко-католицької церкви*”, *Український християнський часопис “Місіонар”* тощо) та, на нашу думку, стають важливою платформою запровадження релігійної фразеології в активне мислення та світобачення українців. Проповіді Глави Церкви вірні чують не тільки в живому мовленні, вони добре представлені в інтернет-ресурсах, їх читають, коментують, роблять посилання, у скороченому варіанті передають журналісти різних ЗМІ.

Окремо зупинимось на особливостях використання релігійної фразеології у проповідях нинішнього Глави Української греко-католицької церкви. Проповіді Святослава Шевчука відгукуються на усі події, які відбуваються в українському суспільстві, його слово спрямовує душі на шлях віри, надії, любові, на шлях активної дії для оновлення своєї країни, утверджуючи думку, що “*рух до зміни веде через страсті до воскресіння*”. Його велика просвітницька діяльність стає важливим чинником духовно-моральних змін, які ми сьогодні спостерігаємо у нашій країні.

Релігійні фразеологізми є основою усіх проповідей та письмових звернень С. Шевчука, які виголошують вірним у греко-католицьких церквах. Цей мовний пласт представлений РФО біблійного походження (*Святе Письмо, Боже Слово, Кочег Завіту, Обітована Земля*), усталеною церковною фраземікою (*Слуга Божий, нічні чування, свято Архистратиґа Михаїла*) та індивідуально-авторськими перетвореннями релігійних фразеологізмів, які

викликають найбільше зацікавлення, оскільки демонструють сучасний погляд на вічні теми.

Проповіді, які мають на меті пояснити вірним правди віри, місця зі Святого Письма “з подальшими настановами про стиль життя та поведінки” [82], мають ознаки та риси, притаманні релігійному стилю та його проповідницькому підстилю. О. Петришина визначає їх так: “Характерними лексичними елементами проповідей є загальновідома релігійна лексика, діалектизми, обмеженість використання релігійної термінології, церковно-християнські кліше, багатство онімної лексики, біблеїзми. У проповідницькому підстилі, на відміну від інших підстилів релігійного стилю, ширше функціонують тропи. Virізняється підстиль церковної проповіді й синтаксичними засобами організації тексту. Йому притаманні значна кількість риторичних запитань і вигуків, поєднання речень способом нанизування, інверсійний порядок слів, неповні та перервані речення, усталені звертання, особливості інтонування та ритмомелодики” [82]. На сучасному етапі виробилась структура церковної проповіді як логічної складової Божественної Літургії, повністю підпорядкованої завданням обрядодійства та канонам християнської філософії. Стандартизація церковної проповіді пов’язана не тільки з її побудовою за встановленими композиційними моделями, але й зі стереотипною реалізацією структурних компонентів. Головні вимоги до мовлення проповідника – це чіткість, логічність, аргументованість, образність. Аргументованість церковної проповіді забезпечують уривки з канонізованої церковно-релігійної літератури, які священники використовують залежно від літургійного часу, слухацької аудиторії тощо [82]. Аналізовані проповіді, на нашу думку, не тільки відповідають усім цим вимогам, а є прекрасним зразком розвитку та удосконалення українського проповідницького мистецтва.

Проповідник активно використовує РФО зі структурою словосполучення (*Закон Божий, Страх Божий, Мойсеєві скрижалі, Єгипетська неволя* тощо) та РФО у формі закінченого речення, які стають

засобом аргументації або темою для роздумів. Наприклад, релігійний фразеологізм *“Возлюби Господа Бога твого усім серцем твоїм”* став темою однієї з недільних проповідей Блаженнішого [238], до української молоді він звернувся цитатою з Євангелія *“Бадьортесья! Я бо подолав світ! (Ів. 16, 33)”* [191], а біблійні вислови *“Хто не працює – хай і не їсть”* та *“Ходіть за Мною. Ось Я зроблю вас ловцями людських душ для Господа Бога”* стали темою для роздумів про цінність праці в українській культурі, творці якої *“розуміли, що праця людських рук є святим ділом, яке потрібне не тільки для того, щоб заробити собі на хліб насущний”, а “розумілася, як один із просторів спілкування між людиною і Богом”*. Наші предки добре зрозуміли слова апостола Павла, який казав: *“Хто не працює – хай і не їсть”*. Блаженніший каже, що українці, відчуваючи сакральність людської праці, завжди починали і завершували працю молитвою, дякуючи *“Господу Богу за те діло, яке вони в Його імені могли звершити”* [191]. Тому він навчає сучасників *“кожnodенну працю перетворити на молитву”*, і лише тоді ця земля, яку дав нам Господь Бог, дасть стільки плодів, що нам не стане сили зібрати усе те добро, яке ми зможемо отримати на нашій, Богом даній українській землі. *“І тоді, – каже Блаженніший, – кожен з вас відкриє своє життєве покликання бути християнином там, де сьогодні Господь Бог вас покликав до свого служіння і так вам сьогодні скаже: “Ходіть за Мною. Ось Я зроблю вас ловцями людських душ для Господа Бога”*. Окрім цих фразеологізмів-речень спостерігаємо й активне використання фразеологізмів-словосполучень, які пов’язані з Біблією та релігійним життям сучасної людини: *заробити собі на хліб насущний, працю перетворили на молитву, життєве покликання бути християнином* [191].

Тема чесної, Богом освяченої праці, тісно пов’язана у проповідях С. Шевчука з темою викорінення корупції із суспільного життя, яку він називає *“зіпсуттям, перш за все моральним”*. Фразеологізми *відкидати Божу присутність* та *навернення до Бога* він використовує, щоби розкрити та роз’яснити цю суспільну проблему вірним: *“Щоб побороти корупцію, треба*

навернутися до Бога» [239]; “Скорумпована людина, яка відкидає Божу присутність у своєму житті, привласнює собі землю, свою країну і починає використовувати інших людей, як засіб свого життя. Не отримуючи свого життя від Бога, вона починає споживати і забирати життя у всього того, що її оточує”, – пояснив проповідник.

Характерною ознакою релігійного стилю та проповіді є використання стійких словосполук, в яких важливе місце займають теоніми як визначальна складова української релігійної фразеології: *Творець, що в Христі-Ісусі, Господь є Той, хто пам'ятає* [191]; *Бог і Отець Господа нашого Ісуса Христа, Отець усякого милосердя, Бог усякої втіхи, живий Христос, воскреслий Христос, пізнання Христа, Святий Дух, Утішитель, християни як носії Духа; присутність Христа у нашому житті* [242]; *Христова наука, Всемилосердний Господь* [242]. Велика кількість фразеологізмів містить компоненти *Бог* або *Божий*: *Боже слово* [191]; *Боже провидіння, Божі діла, Божий час, сила Божя, голос Божий; Божя любов; милосердя Боже, дія Божя, Боже милосердя* [194]. Цікавим, на нашу думку, є приклад, як проповідник вводить у контекст фразеологізм *Боже обличчя*: “*Вдивляючись у Боже обличчя, хочемо згадати молоду Україну: дівчат і хлопців, кров яких першою пролилася на Майдані*”[194].

Такі фразеологізми, створені в українській релігійній традиції, добре репрезентують народне світобачення, до формування якого докладались видатні діячі нашої та вселенської церкви. Цитування їхніх крилатих виловів і нині має актуальний та виховний зміст. Наприклад, С. Шевчук, роздумуючи про майбутнє Української церкви, приводить крилатий вислів Андрея Шептицького як *будувати Рідну Хату*: “Наступний крок – той, про який писав ще митрополит Андрей Шептицький у своєму душпастирському листі “Як будувати Рідну Хату”. Він казав, що для того, щоб *збудувати Рідну Хату*, яку ми назвали б Єдиною українською церквою чи Помісною церквою в Україні, має відбутися поєднання православної і католицької гілок київського християнства”. Цей крилатий вислів став основою ще одного

звернення С. Шевчука “Адресатом послання митрополита Шептицького “Як будувати Рідну хату?” є український народ” [247].

Етимологія крилатого вислову “*Не бійтеся!*”, який у ХХ ст. вважали одинадцятою заповіддю, стає зрозумілою із проповіді С. Шевчука: “У своїй інавгураційній промові 1978 року блаженний Папа Іван Павло II сказав: “**Не бійтеся!** Широко відчиніть двері для Христа. Відкрийте кордони, економічні та політичні системи, культури, цивілізації на розвиток Його спасенній владі”. Його слова стають слухним закликом і для нас. **Не біймося!**” Цей крилатий вислів, яким розпочав свій понтифікат Папа Іван Павло II, ще не раз згадуватиме у своїх проповідях Глава УГКЦ, підтримуючи боротьбу українців за волю, людську гідність та незалежність держави, зокрема у проповіді з нагоди 25-ї річниці свободи УГКЦ на рідних землях: “**Не бійся, тільки віруй**”, прагни свободи, будь свободним, але будь свободним в Бозі і з Богом” [242].

Фразеологізми *Божя любов, любов до Бога і свого ближнього* у проповідях Блаженнішого є незмінними християнськими чеснотами, які мають розквітнути в українському суспільстві. “Ми зможемо бути єдиними як народ, як країна лише тоді, коли будемо солідарними з тими, хто страждає, голодує, терпить холод. Ми зможемо справді перемогти **Божою любов’ю** тоді, коли не будемо чекати, аби держава нас любила і зробила щось для нас. А будемо першими робити крок до того, хто є в небезпеці, в потребі і нужді”, – переконує Глава Церкви. І коли батьки, каже він, хочуть дати найкращий подарунок на свято Святого Миколая своїм дітям, “то дайте їм те, що не вмирає, що є вічне, – **любов до Бога і до свого ближнього**” [246].

Релігійна фразеологія у зверненнях Глави УГКЦ є тим фундаментом, на якому базується позиція Церкви щодо подій у державі. У своєму розпорядженні щодо поведінки духовенства в сучасній суспільно-політичній ситуації він зазначає: “Церква – спільнота **дітей Божих**, об’єднаних **вірою в Триєдиного Бога**, а священник є служителем цієї спільноти, **образом Христа**

– *Доброго Пастиря*, діяльно присутнім серед свого народу. Першочергове завдання душпастиря – *благовістити Слово Христового Євангелія, уділяти Святі Таїнства*, провадити народ у молитві, пості та служінні потребуючим. Церква є активним учасником суспільних, а не політичних процесів. Тому священник не має права бути лідером у політичних акціях чи виголошувати політичні промови. Церковний амвон слід використовувати лише для *проповіді Божого Слова і християнської моралі*. Священник у всіх обставинах життя має *бути миротворцем*, а особливо – в умовах громадянського протистояння, тому йому суворо заборонено виголошувати заклики до насилля. Покликання душпастиря у всіх злободенних обставинах – не покидати своїх вірних і бути з ними. *“Добрий Пастир душу свою кладе за своїх овець”* (Ів. 10, 11). Священнослужитель покликаний, відкинувши всякий страх, бути *свідком Христа і Його правди*. *“Небо і земля минуть, а слова Мої не минуть”* (Мт. 24, 35). Як бачимо, канвою тексту є РФО біблійного походження, які містять компоненти-теоніми, найменування основних релігійних понять та символів (*діти Божі, Добрий Пастир, Слово Боже, Святі Таїнства, християнська мораль, свідок Христа та Його Правди, Слово Христового Євангелія, “Небо і земля минуть, а слова Мої не минуть”* тощо). Окрім того, варто відзначити, що загальноновживана в релігійному стилі фразеологія у проповідях С. Шевчука часто набуває сучасного оказіонального звучання. Наприклад, звертаючись до воїнів на передовій з нагоди Дня Збройних сил України, Блаженніший називає їх *ангелами-хоронителями* [240].

Говорячи про церковні свята чи події історії, Блаженніший апелює до сучасних почуттів та переживань, проблеми вибору між добром і злом, в активний вжиток уводить ФО, які є відображенням подій, пов’язаних з Революцією Гідності та духовним відродженням України: *молитовний намет; патріарша криївка; безперервна молитва за мир і кращу долю України; загальнонаціональна молитва; загальноукраїнська молитва.*

Революція Гідності поставила перед українцями багато запитань, серед яких одним із важливих є поняття свободи, яку, як сучасну християнську цінність, тлумачить Глава УГКЦ: *Свобода є даром Божим* [245]. Читаємо також у текстах проповідей тезу про свободу через спасіння і свободу синів Божих: *“Бог, який нас сотворив ... дарує нам свободу через спасіння”*; *“людина сотворена на образ і подобу Божу для того, щоби бути вільною на образ свободи, в якій живе і існує наш Бог. Про цю свободу говорить апостол Павло, як про свободу синів Божих”* [246].

Варто відзначити низку висловів С. Шевчука, які можна визначити як афористичні: *“Щоб побороти корупцію, треба навернутися до Бога”* [239]; *“Завдання християнина – не знищити своїх ворогів, а спасти їх”* [243]; *“Не очікуймо чуда від влади, вона не спасає. Спасає лише Господь Бог”* [244]; *“Сам Бог сьогодні радіє нашими radoцями і страждає нашими болями”* [246]; *“Лише любов до Бога і Батьківщини може зробити людину героєм”* [245]; *“Ми довірилися Богові і пішли паломницьким шляхом гідності та свободи”* [191] та багато інших, які завдяки влучності висловлювання та силі закладеного у них переконання дають духовну поживу багатьом українцям.

Отже, продовжуючи традицію українського проповідницького мистецтва щодо використання скарбів релігійної фразеології, Глава УГКЦ активно вводить ці мовні ресурси у сучасний контекст. Його проповіді – це відображення живого пульсування духовного життя народу і водночас слово настанови Пастиря, який миттєво реагує на всі переживання, сумніви та тривоги своєї пастви, на основні духовні виклики, які стоять сьогодні перед українцями.

Висновки до 4 розділу

Соціально-культурні та політичні зміни в житті українського суспільства сприяють появі нових фразеологізмів (*молитовний майдан, патріарша криївка, молися за Україну*) та архаїзації частини тих, які, хоча і зафіксовані у словниках та художній літературі, але через відсутність у

живому мовленні з часом переходять у розряд фраземних архаїзмів чи історизмів.

Процеси національно-релігійного відродження, які розпочались в Україні на початку 90-х рр., сприяли поверненню частини релігійної фразеології у мову та мовлення. Першими повертались в активний вжиток релігійні вітання з нагоди найбільших християнських свят (*Христос рождається! - Славимо його! Христос воскрес! – Воістину воскрес!*), на основі цих словосполук виникали нові фразеологізми шляхом перенесення лексико-семантичного образу і його словесного втілення з однієї сфери уявлення до іншої, наприклад: *Христос воскрес! – Воскресне Україна!* Набули часткового поширення в інформаційному просторі темпоральні фраземи, які в дототалітарну добу вербалізували релігійно-хіборобський календар українців: *на Покрови, на Михайла, на Андрія, на Різдво, на Великдень, у Страстну П'ятницю* та інші. Однак зміни у соціальному складі українського населення, зокрема зміна соціальної ролі українського селянства як носія релігійної свідомості, вилучили з активного мовлення значну кількість РФО фольклорного походження. Підвищення загального рівня освіченості українського суспільства сприяє тому, що активізуються, утверджуючись у статусі інтернаціоналізмів, біблійні крилаті вислови: *Образ і подоба Божя, ветхий Адам, новий Адам, вигнання з раю, дерево пізнання добра і зла, Каїнова печать, Вавилонська вежа, вавилонське стовпотворіння, Ноїв ковчег, Давид і Голіаф, поклонятися золотому тельцеві, Закон Божий, вовк в овечій шкурі, терновий вінець, нести свій хрест, випити гірку чашу, не хлібом єдиним, Син Людський, Агнець Божий, Пастир Добрий, добра новина, хліб насущний* та інші.

Біблія, сповнена кодів, символів, до кінця ще не прочитана. Її образи і сьогодні стимулюють до глибшого проникнення в суть багатьох важливих понять; на основі тексту Святого Письма постійно виникають нові стійкі вислови: *Віра потребує відваги* (Іван Павло II); *Служити народові – то служити Богові* (І. Огієнко); *перебудова Вавилонської вежі, під знаком*

Високого Духу (Є. Сверстюк); *Розп'ятий і Воскреслий – це Бог парадоксу* (Т. Галік); *паломницький шлях гідності та свободи* (С. Шевчук).

Перекладена українською мовою релігійна література високої проби помітно збагатила (що для нашого дослідження особливо важливо) релігійний фразеологічний фонд. Лаконізм, образність, потенційна можливість злиття компонентів є добрим ґрунтом для переходу багатьох з них у статус фразеологізмів. Такі одиниці найчастіше трапляються у працях сучасних богословів та інтелектуалів: *сучасні Закхеї; солідарність заблуканих; Бог не належить до світу речей; що неможливо у людей, можливо у Бога* (Т. Галік). Сакраментальною стала фраза Івана Павла II “*Не бійся!*”. У сучасних богословських текстах зафіксовано чимало атрибутивних словосполук, мета яких – доглибинно з’ясувати значення важливого релігійного поняття. Приміром назва християнської чесноти *віра* у працях Т. Галіка фігурує з багатьма означеннями – їх майже тридцять: *віра Божа, велика, воскресла, гола, дешева, дитяча, експліцитна, жива, звичайна, зріла, зранена болем світу, імпліцитна, лінива, мала, мертва, нага, наївна, первинна, правдива, проста, слабка, терпелива, хвора, явна* тощо.

У фонд РФО вписуються афоризми І. Огієнка (*Совість – око Боже в людині*) та інших діячів церкви, науки та культури. Їх можна трактувати як неологізми у структурі релігійної фразеології. Влучність сентенцій часто підтримується зіставленням понять: *релігія норм і релігія любові, наукова раціональність і голос сумління, віддалених зробити близькими* тощо.

У сучасному вжитку української мови чимало РФО, утворених на народнорозмовному ґрунті, на які в атеїстичну епоху було накладено табу. Це переважно вітання, побажання, застереження, прохання, благословенство, прощання, перепрошення та низка інших (*Хай Вам Бог допомагає; Дай, Боже, здоров'я; Хай Бог боронить; Господи допоможи; З Божої ласки* тощо). Сюди зараховуємо вислови з молитов, релігійних пісень тощо.

Впливають на українське суспільство й ідеї секуляризації, що не можна не враховувати, досліджуючи релігійну фразеологію. Секуляризація, яка

проявляє себе у сучасному світі зменшенням кількості вірян у парафіях, відокремленням етичних питань від релігійних, розвиненою думкою, що релігія не має втручатися в освітній процес тощо, поляризує й сучасне українське суспільство: одна його частина сприймає секуляризований світ як конечність, інша роздумує над тим, наскільки традиційні вияви духовності повинні бути замінені новою релігійною свідомістю. Європейські науковці розвинули так звану “класичну теорію секуляризації”. Вона твердить: “Що більше розвивається людство, то менша потреба в релігії”. Та з часом виявилось, що ця теорія не всюди працює. І нині соціологи починають говорити про наявність постсекулярного суспільства, у якому релігія повертається в публічну та громадську сферу. Як підкреслює Еверт ван де Пол [24], релігійні люди стають більш активними: хоча зменшилась кількість членів Церкви, зате вони значно вирости якісно.

Добір філософсько осмислених і релігійно наснажених фразем та їхнє активне функціонування в українському інтернет-просторі, якісна українська художня публіцистика, входження в український мовний простір перекладної філософсько-богословської літератури високої проби є добрим підтвердженням згаданих міркувань.

ВИСНОВКИ

1. Зміни у житті українського суспільства наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., пов'язані з дерадянізацією та деатеїзацією, уведення в науковий дискурс глибинного розуміння духовної сутності мови як важливого чинника національної культури, що в українців понад тисячоліття формувалася як християнська, актуалізували вивчення затабуєваних тоталітарною системою вербальних засобів релігійного змісту, які репрезентують ціннісні орієнтації носіїв мови. Серед них на особливу увагу заслуговують РФО, сукупність яких формує багатий мовний пласт – релігійну фразеологію.

Досягнення поставленої у роботі мети, виконання передбачених завдань дає змогу розглядати релігійну фразеологію як важливу частину фразеологічного багатства нашої мови. РФО репрезентують релігійний світогляд українців як носіїв переважно християнської культури, вербалізують особливості розвитку суспільно-громадської думки, стають активним чинником формування духовних цінностей та переконань сучасної людини.

2. Витоки досліджень з релігійної фразеології в Україні сягають доби формування нової української літературної мови, коли, по-перше, було розгорнуто грандіозну роботу щодо збирання, фіксації та видання приповідкового матеріалу, а, по-друге, започатковано розгляд і трактування цих мовних одиниць на основі Божественно-людської концепції сутності мови О. Потебні. Однак цій концепції не поталанило: теоантропологічне розуміння мови було перерване ідеологічними заборонами з боку тоталітарної держави, яка ліквідувала в підрадянській Україні права та свободи громадян, зокрема і свободу совісті. У 20–90-х рр. ХХ ст. фраземи, як і інші вербальні засоби релігійного змісту, опинились за межею наукових пошуків, про що свідчить аналіз праць з фразеології цієї доби. Українські мовознавці змушені були трактувати ці мовні одиниці таким чином, щоби нівелювати генетичні та первинні семантичні ознаки. Активне дослідження наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. національно-духовної специфіки мови у руслі антропоцентризму

актуалізувало вивчення релігійної фразеології. Повернення пов'язаних з нею проблем в науковий дискурс пролягало через подолання стереотипів радянської мовознавчої науки, відродження українського релігійного стилю, актуалізацію уваги на потенційних можливостях теоантропологічної, релігійно-містичної концепції сутності мови.

3. Аналіз праць з фразеології виявив низку терміносполук, які українські мовознавці використовують, описуючи ФО релігійного змісту та біблійного походження: цитати й образи Старого і Нового Заповіту; фраземи, що вказують на стосунки людини з вірою, фразеологізми з компонентом *Бог*, крилаті вислови біблійного походження, фраземи біблійного походження; вислови біблійного фразеологічного набуtku; біблеїзми; біблійні фразеологізми; фразеологізми з релігійним компонентом, паремії, що відображають релігійні мотиви. Оскільки термінологія опису цих мовних одиниць остаточно не стандартизована, у роботі приймаємо термін «релігійна фразеологія», який в українській мові ще не набув широкого вжитку, але активно функціонує в інших мовах, зокрема польській та англійській.

Виходячи з теоретичних засад українських фразеологів, приймаючи широке тлумачення термінів “фразеологія” та “фразеологізм”, залучаючи до розгляду крилаті вислови, прислів'я, приказки, складені терміни, *релігійну фразеологію* української мови розуміємо як частину української фразеології, до складу якої входять *релігійні фразеологічні одиниці* – стійкі, часто відтворювані у мові словосполучки (сукупність двох і більше слів) з високим рівнем образності, експресії, абстракції, символіки, узагальнення, з релігійною семантикою або релігійною конотацією та релігійними компонентами.

У роботі виокремлюємо типологічні ознаки РФО: 1) релігійна семантика; 2) релігійна конотація; 3) номінація християнської віри в Бога; 4) репрезентація релігійності у двох її різновидах (церковному та індивідуальному); 5) семантична категорія “священного” та “символічного”; б) наявність

релігійних компонентів – християнських теонімів та геортонімів, біблійних антропонімів та топонімів, назв основних релігійних понять та слів-символів.

4. Розгляд релігійної фразеології як об'єкта лексикографічного опрацювання дозволив виділити три основні періоди, які різняться способом опрацювання, систематизації, фіксації та тлумачення ФО: дототалітарний, тоталітарний та посттоталітарний. Перший пов'язаний із жертвовною працею збирачів перлин влучного народного слова XIX – початку XX ст. (М. Номиса, І. Франка, Б. Грінченка та інших). Аналіз лексикографічних праць цього періоду засвідчив вагоме місце у них РФО, які репрезентують український народний світогляд як теоцентричний. Для другого періоду (20–90-ті рр. XX ст.) характерні ідеологічні заборони щодо вербальних засобів релігійного змісту. Релігійну фразеологію переважно трактували як застарілу, книжну або таку, що не акумулює колишніх термінологічних значень і спроможна номінувати поняття, антагоністичні християнській моралі та світогляду. Фразеологізми фольклорного походження свідомо переробляли, викидаючи з них релігійні слова, зокрема *Бог* та *Божий*; подавали штучно утворені на замовлення марксистсько-ленінської ідеології антонімічні вислови: *Без Бога ні до порога* замінювали на *Без Бога рівна дорога*. Трактування РФО було підпорядковане одній меті – викоринити на догоду панівній ідеології християнський світогляд через позбавлення релігійних фразеологізмів їх первісного світоглядного, морально-етичного значення, яке підміняли такими атеїстичними характеристиками, як “християнська міфологія”, “євангельська легенда”, “біблійна легенда”, “так звана “нагірна проповідь” міфічного Христа” та іншими. Фіксуючи релігійні фраземи, мовознавці обмежувалися переважно біблійними крилатими висловами. Лексикографічна практика кінця XX – початку XXI ст. поступово відновила започатковану в XIX ст. традицію фіксації, висвітлення та тлумачення релігійної фразеології, яка номінує християнську віру, репрезентує християнську мораль, виявляє живі зв'язки із першоджерелом – Біблією. Кількісний аналіз РФО в сучасних

лексикографічних працях показав, що частотність їхньої фіксації значно зросла як в загальномовних, так і в фразеологічних словниках.

5. У нашому сучасному мовному просторі функціонують не лише “призабуті”, витворені в попередні епохи РФО. Ми є свідками активних живомовних процесів у цій сфері. Найавторитетнішим доказом “живучості” РФО в мовному бутті українського народу є їх фіксація в сучасних словниках, що дозволило у корпусі релігійної фразеології виділити різну кількість груп ФО, беручи за основу різні типологічні ознаки. За походженням у складі релігійної фразеології української мови виокремлено: 1) РФО біблійного походження, представлені інгерентними, адгерентними, okazіональними та нетранслітерними ФО; 2) РФО фольклорного походження – релігійні вітання, прощання, благословення, побажання, а також прислів'я та приказки, у яких народ висловив своє розуміння правд віри; 3) РФО з усних та писемних позабіблійних текстів – афоризми релігійного змісту відомих українських та закордонних діячів церкви, науки, культури та мистецтва. За структурно-семантичними ознаками РФО класифіковано на номінативні; номінативно-комунікативні, вигуково-модальні та комунікативні.

Оскільки комплексний аналіз фразеології передбачає виявлення закономірностей розвитку та фіксацію тематичних меж, у складі релігійної фразеології виділено такі тематичні поля: “Християнські теоніми”, “Релігійно-біблійна символіка” та “Священний час”. Ці тематичні поля складаються із тематичних груп, семантичних підгруп та синонімічних рядів, які засвідчують, що релігійна фразеологія – це багатий мовний пласт та важливий складник української фразеології.

6. Спостереження за живомовними процесами, що характеризують особливості функціонування релігійної фразеології в українському мовному просторі впродовж приблизно півтора десятиріч, дає підставу говорити про певні зміни в її складі, зважаючи на специфіку дототалітарного, тоталітарного та посттоталітарного суспільств, секулярного та постсекулярного світу, інші позамовні чинники. Зміни у соціальному складі українського населення,

зокрема зміна соціальної ролі українського селянства як носія релігійної свідомості, не повернули в активне мовлення великої кількості раніше поширених релігійних фразем фольклорного походження. Однак підвищення загального рівня освіченості українського суспільства сприяє тому, що активізуються, утверджуючись у статусі інтернаціоналізмів, біблійні крилаті вислови. Набули часткового поширення темпоральні фраземи, які в дототалітарну добу вербалізували релігійно-хіборобський календар українців: *на Покрови, на Михайла, на Андрія, на Різдво, на Великдень* та інші. Варто відзначити, що одне з найбільш шанованих в українській релігійно-історичній традиції свят – *Покрова Пресвятої Богородиці* – номіноване в сучасному українському календарі як *День захисника України*.

7. Професійно перекладена українською мовою європейська релігійна література органічно вписалася в наш мовний простір, наповнивши його новими образами, поглибленим аналізом багатьох релігійних понять; дала змогу читацькому загалу ознайомитися з дослідницькою думкою видатних богословів світового християнства тощо. Ця література помітно збагатила релігійний фразеологічний фонд, глибинно розширивши суть багатьох релігійних понять, витворивши словосполучки різного ступеня стійкості та абстракції, розширила сприйняття “мовної картини світу”.

8. Поширенню релігійної фраземіки сприяють і сучасні інформаційні засоби, зокрема Інтернет. Сьогодні активно функціонують сайти, електронні часописи, інтернет-ресурси, спільноти у соціальних мережах, об’єднані релігійною тематикою, які популяризують стійкі словосполучки релігійного змісту. Лексико-тематичні групи РФО, які зафіксовано у працях дототалітарної доби, сьогодні доповнюють нові фразеологізми, які репрезентують розвиток суспільно-громадської думки і стають важливим морально-світоглядним чинником для значної частини українських громадян. Функціонують сьогодні ФО, які засвідчують велику, живу віру українців у Божу ласку, допомогу щодо вирішення національних та державотворчих проблем: *Боже, великий, єдиний! Нам Україну храни!; Бог і Україна; З нами Бог!; Боже, Україну бережи!;*

Молись за Україну! Частина ФО, які набули поширення в сучасному мовному просторі, мають одночасно релігійну та національно-патріотичну конотацію (*Небесна сотня; Герої не вмирають!; Вічна пам'ять Героям України!; День Героїв Небесної Сотні; молитовний майдан; патріарша кривка* тощо). Аналіз функціонування релігійної фраземіки в сучасному мовному просторі виявив тенденцію щодо переходу від успадкованої віри до ситуації, коли людина усвідомлено приходить до релігійних переконань. Цьому сприяють видавнича та проповідницька діяльність Українських церков, творчість українських інтелектуалів, сучасні переклади європейської філософсько-богословської літератури, інтернет-ресурси, які популяризують релігійну фраземіку як об'єкт духовно-інтелектуальних пошуків сучасної людини.

9. На основі проведеної роботи можемо визначити перспективу у дослідженні української релігійної фразеології. Насамперед йдеться про створення спеціального фразеологічного словника, де варто показати динаміку трактування РФО, їх джерела, особливості функціонування. Доцільними будуть також відповідні соціологічні опитування та зіставний аналіз особливостей функціонування релігійної фразеології в мовах християнських народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1987. – 135 с.
2. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Ленинград, 1963. – 208 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.booksite.ru/fulltext/amosova/text.pdf>
3. Бабич Н. “Місцеві” мови у сучасному релігійному стилі / Н. Бабич // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 20-27.
4. Бабич Н. “Сила Божа” в народній фразеології / Н.Бабич // Урок української. – 2002. – № 2. – С. 28-29.
5. Бабич Н. Д. Способи реєстрації і тлумачення фразеологізмів в історичній та сучасній фразеографії / Н. Д. Бабич // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 86-98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/new_books/Documents/2011.pdf
6. Бабич Н. Магія слова для всього живого: мовно-народознавчі наукові студії / Н. Бабич. – Чернівці : Букрек, 2012. – 384 с.
7. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли; пер. с фр. К. А. Долинина. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
8. Баран Я. Фразеологія у системі мови / Я. Баран. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 176 с.
9. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси : монографія / Ф. Бацевич. – К. : Вид. центр “Академія”, 2009. – 192 с.
10. Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики: монографія / Ф. Бацевич. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 281 с.

11. Бібла С. В. Динаміка розвитку української церковної термінології / С. В. Бібла // Філологічні студії : Зб. наук. пр. – Вип. 1. – Луцьк, 1996. – С. 118-123.
12. Борита В. М. Мова проповідей Патріарха Філарета / В. М. Борита // Філологічні студії. – Вип. 6. – Ч. 2. – 2011. – С. 147-152 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://journal.kdpu.edu.ua/filstd/article/view/662/607>
13. Бочарова І. В. Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. В. Бочарова ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 17 с.
14. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. _ К. : Рад. шк., 1955. – 248 с.
15. Булаховський Л. А. Олександр Опанасович Потебня. – К. : Наук. думка, 1962. – 93 с.
16. Геллей Г. Г. Біблійний довідник : Короткий біблійний коментар / Г. Г. Геллей. – Торонто : Всесвітня християнська місія, 1985. – 857 с.
17. Гофенедер П. Мова галицьких проповідників ХІХ ст. у контексті сучасної української мови / П. Гофенедер // Українська мова в Галичині: історичний вимір / Відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011 (Серія “Історія мови”). – С. 137-160.
18. Гудзяк Б. Вступне слово / Б. Гудзяк // Т. Галік. Ніч сповідника / пер. з чеськ. Н. Лобур, Л. Федик. – Жовква : Місіонар, 2010. – С. 7-12.
19. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Демський. – Львів-Краків-Париж : Просвіта, 1994. – 62 с. (Попул. енциклопедія “Просвіти”).
20. Денисюк В. В. Темпоральна фразеологія української ділової мови ХVІІ–ХVІІІ ст. (на матеріалі актів Переяславського полку) / В. В. Денисюк // Лінгвістика : збірник наукових праць. – № 3 (15). – Луганськ : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – С. 23-32.

21. Дзюбишина-Мельник Н. Стильово-стилістичні орієнтації сучасного конфесійного стилю / Н. Дзюбишина-Мельник // Єдиними устами. Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів, 1998. – С.6-16.
22. Дзюбишина-Мельник Н. Конфесійний стиль / Н. Дзюбишина-Мельник // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Українська мова. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. – Opole, 1999. – С. 184-200.
23. Дідик С. С. Фразеологізми як вияв духовності народу / С. С. Дідик // *Культура мови і культура в мові* : Зб. наук. пр. – К., 1991. – С. 112-119.
24. Еверт ван де Пол. Роль християнських церков у секулярно-мультирелігійній Європі / Еверт ван де Пол // CREDO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.credo-ua.org/2015/08/139607>
25. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. проф. В. Кубійович : У 10 тт. – Т. 2. – К. : Молоде життя, 1994. – 800 с.
26. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси : навч. посібн. для студ. ВНЗ / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
27. Забіяка В. Біблійні крилаті вислови / В. Забіяка // *Дивослово*. – 1995. – № 7. – С. 28 – 32.
28. Забуранна О. В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення / О. В. Забуранна // *Мовознавство*. – 2003. – № 1. – С. 55-59.
29. Забуранна О. В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / О. В. Забуранна. – К., 2003. – 18 с.
30. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія : на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, видавництво при Львівському університеті, 1983 . – 172 с.
31. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом “душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) :

- автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова”) / О. М. Каракуця. – Харків, 2002. – 19 с.
32. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ “КНУ”, 2014. – 349 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elibrary.krpd.edu.ua/>
33. Кохановська М. Г. Антропологічні засади філософсько-богословської спадщини Кароля Войтили (Папи Івана Павла II): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 “Філософська антропологія, філософія культури” / М. Г. Кохановська. – Львів, 2011. – 17 с.
34. Кочерган М. П. Лексика понять времени в украинском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Украинский язык” / М. П. Кочерган. – К., 1967. – 16 с.
35. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студентів філологічних спеціальностей ВНЗ / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2001. – 368 с.
36. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с
37. Краснобаєва-Чорна Ж. Терміносистема фразеології: структура та складники термінологічної мікросистеми “фразеокласифікація” / Ж. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістичні студії. – 2013. – Вип. 26. – С. 156-163 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2013_26_33
38. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття : Лекція прочитана 31 жовтня 2002 року в Національному університеті “Києво-Могилянська академія” / С. Б. Кримський . – К. : Києво-Могилянська академія, 2003. – 30 с. – (Із циклу щорічних пам’ятних лекцій ім. А. Оленської-Петришин).

39. Куза А. Використання релігійної фразеології у навчальній літературі / А. Куза // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), М. Федурко, Я. Яремко та ін. – Дрогобич : Ред.-видавн. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. – Вип. 28. Філологія. – С. 213-222.
40. Куза А. Релігійна фразеологія як вияв Богоприсутності в сучасній українській публіцистиці (на прикладі творів Євгена Сверстюка) / А. Куза // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2012. – Вип. 57. – С. 125-135.
41. Куза А. Темпоральна релігійна фразеологія як вияв національного світогляду / А. Куза // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), М. Федурко (ред. розділу) та ін. – Дрогобич : Видавн. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2013. – Вип. 32. Філологія. – С. 49-67.
42. Куза А. М. Сакральна фразеологія у збірці М. Номиса “Українські прислів’я, приказки і таке інше” / А. М. Куза // Проблеми лінгвістики та лінгвометодики: зб. наук. пр. – Львів, 1996.– С. 54-61.
43. Куза А. М. Рідна мова як чинник розвитку загальнонаціональної культури в інтерпретації української церкви / А. М. Куза // Вісник Львівського державного аграрного університету: гуманітарні науки. – Львів: ЛДАУ, 1996. – № 2 – С. 162-168.
44. Куза А. Використання релігійної фразеології у навчальному процесі / А. Куза // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. – Львів, 1998. – №4. – С. 187-199.
45. Куза А. Вияв національного менталітету в релігійній фразеології і сучасний навчально-виховний процес / А. Куза // Національна ідея: українська перспектива: матеріали Наук. конф. (Львів, 14-15 лютого 2003 р.) : зб. праць / Упоряд. І. В. Барановський. – Львів: Українська академія друкарства, 2003. – С. 92-97.

46. Куза А. М. Вивчення української релігійної фразеології на заняттях з культури мовлення як засіб формування духовної культури особистості / А. М. Куза // Реалізація основних принципів Болонської декларації при підготовці фахівців : матеріали наук.-метод. конф. (Львів, 2005 р.). – Львів, 2005. – С. 120-122.
47. Куза А. М. Культура лексикографічного видання: використання релігійної фразеології / А. М. Куза // Поліграфія та видавнича справа : науково-технічний збірник. – Львів : Українська академія друкарства, 2007. – Вип. №1(45). – С. 110-120.
48. Куза А. М. Релігійна фразеологія у збірках М. Номиса “Українські прислів’я приказки і таке інше” та І. Франка “Галицько-руські народні приповідки” / А. М. Куза // Поліграфія і видавнича справа : науково-технічний збірник. – Львів : Українська академія друкарства, 2009. – Вип. №1 (49). – С. 28-40.
49. Куза А. М. Синонімія української релігійної фразеології / А. М. Куза // Вісник гуманітарних наук Львівського національного аграрного університету. – Львів, 2010. – № 1-2. – С. 285-290.
50. Куза А. М. Зауваги до культури навчального видання: використання релігійної фразеології / А. М. Куза // Поліграфія і видавнича справа : науково-технічний збірник. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – Вип. №4 (56). – С. 32-38.
51. Куза А. М. Релігійна фразеологія українських пареміографічних збірників як вияв світоглядних позицій нашого народу / А. М. Куза // Вісник гуманітарних наук Львівського національного аграрного університету. – Львів, 2011. – №3-4. – С. 328-342
52. Куза А. Релігійна фраземіка в інтернет-просторі як чинник формування світогляду сучасників / А. Куза // Національна ідея : гуманітарно-освітня концепція Митрополита Андрея Шептицького. IV Науково-практична конференції (Львів, 3 листопада 2015 р.). : зб. праць / упоряд.

- І. В. Барановський. – Львів : Українська академія друкарства, 2015. – С. 96-106.
53. Куза А. Релігійна фразеологія проповідей Святослава Шевчука / А. Куза // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), М. Федурко (ред. розділу) та ін. – Дрогобич : Видавн. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 34. Філологія. – С. 87-98
54. Куза А. Из спостережень над особливостями використання релігійної фразеології у творчості Євгена Сверстюка / А. Куза // ТЕКА Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych / red. Lyubov Frolyak. – Lublin, 2015. – Т. X. – S. 89-97.
55. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII – XX ст. : бібліографічний покажчик / Т. Кульчицька. — Львів, 1999. – 359 с.
56. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: Уч. пособ. / А. В. Кунин. – 3-е изд., стереотип. – Дубна : Феникс, 2005. – 448 с.
57. Лексикологія та лексикографія: монографія / Відпов. ред. Л. С. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1969. – 144 с.
58. Мала філологічна енциклопедія / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 480 с.
59. Малімон Л. К. Системні та функціональні характеристики іменників на позначення часу в сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Л. К. Малімон. – К., 1999. – 20 с.
60. Маринюк В. Ментальне поле національної свідомості / В. Маринюк, В. Доля // Науковий збірник Українського вільного університету. – Мюнхен, Львів, 1993. – С. 310-315.
61. Мацьків П. В. Концептосфера Бог в українському мовному просторі : монографія / П. В. Мацьків. – К. ; Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.
62. Мацьків П. В. Особливості функціонування поняттєвого поля Бог у словниково-діахронному дискурсі / П. В. Мацьків // Лінгвістика : збірник

- наукових праць. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2008. – № 3 (15). – С. 117-123.
63. Медвідь Ф. Українська мова як духовна основа національного релігійно-церковного життя / Ф. Медвідь, А. Медвідь // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С.71-79.
64. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо? / Ф. П. Медведєв. – Харків, 1997. – 232 с.
65. Мисик І. Г. Особливості темпоральної орієнтації в мові / І. Г. Мисик // Наукові записки КУТЕП. – Вип. 10. – К., 2011. – Серія : “Філософські науки”. – С. 22-33.
66. Мовчан П. Витоки / П. Мовчан. – К. : Просвіта, 2004. – 208 с.
67. Мойсеєнко Л. А. Теоретико-методологічні засади досліджень фразеологічних одиниць / Л. А. Мойсеєнко // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Сер. : Філологічна. – 2013. – Вип. 34. – С. 159-162. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_34_48.pdf].
68. Мойсеєнко Л. А. Фразеологізми як складова українського фольклору / Л. А. Мойсеєнко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. – 2013. – Вип. 21. – С. 69-77. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/kdsm_2013_21_13.pdf
69. Набока О. М. Біблеїзми з Євангелія від Матвія у мові та мовленні (на матеріалі англійських словників та газетних текстів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.04 “Германські мови” / О.М. Набока, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2006. – 18 с.
70. Наконечна Г. Про синонімію в богословській термінології / Г. Наконечна // Єдиними устами. Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів, 1998. – С.16-28.

71. Наконечна Г. Дидактичні особливості фразеологічних богословізмів у вивченні української мови як іноземної / Г. Наконечна // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 119-121 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/teoria_praktyka_ukr_mova/vyp_2/18.%20Nakonечna.pdf
72. Німчук В. В. Українська мова – священна мова. Українські переклади Святого письма / В. В. Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11-12. – С. 28-39.
73. Німчук В. В. Українська мова – священна мова / В. В. Німчук // Людина і світ. – 1993. – № 1. – С. 35-38.
74. Німчук В. В. Українська мова – священна мова / В. В. Німчук // Людина і світ. – 1993. — №4-5. – С. 15-19.
75. Німчук В. Мова сакральних текстів повинна бути зразково літературною / В. В. Німчук // Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – 1999. – №3. – С. 5-10
76. Німчук В. Християнство й українська мова / В. В. Німчук // Українська мова. – 2001. — № 1. – С. 11–30.
77. Німчук В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію / В. Німчук // Українська мова. – 2012. – № 3. – С. 3-30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2012_3_3.
78. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською : монографія / В. В. Німчук. — К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.
79. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 272 с. (Правопис залишаємо без змін).
80. Осташ Н. До питання про назви християнських свят українців / Н. Осташ // Християнство й українська мова : Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 200 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С.314-327

81. Пазяк М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії / М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1984. – 204 с.
82. Петришина О. І. Мова проповідей Йосифа Сліпого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова”/ О. І. Петришина. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
83. Пилипчук С. “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка / С. Пилипчук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 219 с.
84. Пилипчук С. Книга українського мудрослов'я // Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко : У 3-х т. — 2-ге вид. – Т. 1. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 8–16.
85. Політило В. Роль лексики і фразеології біблійного походження в ораторському мовленні / В. Політило// Християнство й українська мова : Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 27-35.
86. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П.Горбатенко, А. Г. Саприкін. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
87. Потебня О. Естетика і поетика слова : Збірник / О. Потебня. – К. : Мистецтво, 1985. – 304 с.
88. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К., Сімферополь, 1997. –252 с.
89. Прадід Ю. Ф. Історія дослідження української фразеології (50–80-ті роки ХХ ст.) / Ю. Ф. Прадід // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 50-73 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/new_books/Documents/2011.pdf]
90. Пуряєва Н. Варіантність у сучасній українській церковно-обрядовій термінології : проблема термінографічного відображення / Н. Пуряєва // Християнство й українська мова : Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6

- жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 101-111.
91. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів : Свічадо. – 2001. – 156 с.
92. Пуряєва Н. Особливості формування й розвитку української церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва // Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник праць. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. – С. 249-255.
93. Пуряєва Н. Українська церковно-обрядова термінологія: проблеми термінографічної семантизації / Н. Пуряєва // Богословія. – Т. 64. – Львів, 2002. – С. 147-159.
94. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія / О. О. Селіванова. – К.; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
95. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей : Наук.-популярне видання / О. Сербенська, М. Волощак. – К. : Вид. центр. “Просвіта”, 2001. – 204 с.
96. Сербенська О. Мовний світ Івана Франка : Статті, роздуми, матеріали / О. Сербенська. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 372 с.
97. Сімович О. Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект / О. Сімович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – 46 с.
98. Сімович О. І. Концепт “Бог” у мові й культурі / О. І. Сімович // Слово і доля : Збірник на пошану Уляни Єдлінської. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 283-293.
99. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
100. Скаб М. В. Концепт ДУША у фольклорі // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Мовознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – № 1 (16). – С. 407-421.

101. Скаб М. В. Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках / М. В. Скаб // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 107-114 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/new_books/Documents/2011.pdf
102. Скаб М. Біблійні фразеологізми як об'єкт мовної гри в сучасній українській літературі / М. Скаб, М. Скаб // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – 2012. – Т. 25 (64), № 2 (1). – С. 232–237. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://sn-philolsocom.crimea.edu/arhiv/2012/uch_25_64_2/032_skab.pdf
103. Скрипник Л. Фразеологія української мови / Л. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.
104. Словник біблійного богослов'я / За ред. Владика С. Мудрого. – Львів : Місіонер, 1996. – 934 с.
105. Словник фразеологізмів української мови / Укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко / Відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наук. думка, 2003. – 1098 с.
106. Словник іншомовних слів / Укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с. – (Словники України)
107. Степанишин Б. Як донести до учнів багатство, красу і велич рідної мови / Б. Степанишин // Дивослово. – 1996. – № 7. – С. 50-56.
108. Сулима В. Біблія і українська література : навч. посібн. / В. Сулима. – К. : Освіта, 1998. – 400 с.
109. Суховій О. О. Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. О. Суховій. – К., 2002. – 19 с.

110. Тлумачний словник сучасної української мови / Укл. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко / За ред. проф. В. С. Калашника. – Харків : Белкар-книга, 2005. – 800 с.
111. Трач Н. Риторика українського спротиву. Соціолінгвістичні есеї / Н. Трач. – К. : Кліо, 2015. – 144 с.
112. Ужченко В. Д. Фразеологія української мови : навч. посібн. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
113. Українська мова. Енциклопедія / уклад. В. Русанівський; НАН Укр. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні та ін. – 3-тє вид. – К. : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2007. – 856 с.
114. Українська мова. Енциклопедія / За ред. І. В. Муромцева. – К. : Майстер-клас, 2011. – 400 с.
115. Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – 560 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/new_books/Documents/2011.pdf
116. Франко І. Сучасні дослідження над Святим Письмом / І. Франко // Зібрання творів : У 50-ти томах. – К. : Наук. думка, 1987 – Т. 38. – С. 403-439.
117. Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
118. Християнство й українська мова : Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 р. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – 516 с.
119. Шевельов Ю. У довгій черзі : проблеми реабілітації / Ю. Шевельов // Київ. – 1991. – №12. – С. 72-76
120. Черкас Н. В. Мовно-стилістичні засоби відображення біблійних мотивів у повоєнному американському романі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.04 “Германські мови”/ Н.В. Черкас; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 20 с.

121. Чікарькова М. Ю. Біблійний антропоцентризм та його роль у становленні європейської культури : автореф. дис. д-ра філософ. наук : 09.00.04 / М. Ю. Чікарькова ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2011. – 29 с.
122. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego: Wstęp / Stanisław Skorupka // Słownik frazeologiczny. – Т. I–II / Wiedza Powszechna, 1985. – Т. 1. – S. 5-11.
123. Adamiec Dorota. Frazeologia religijna okresu baroku: na tle tendencji kulturowych epoki. Wydawn. Lexis, 2007 – 207 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books/about/Frazeologia_religijna_okresu_baroku.html?id=aBIZAQAAlAAJ&redir_esc=y
124. .George Yost, Jr. Keats's Early Religious Phraseology // Studies in Philology . – Vol. 59. - No. 3 (Jul., 1962). – pp. 579-591[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&sl=en&u=http://www.jstor.org/stable/4173393&prev=search>
125. . Cybulski M. Stylistyczne funkcje frazeologii religijnej w sienkiewiczowskiej prozie o tematyce współczesnej / Marek Cybulski // Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy : materiały z konferencji 11-14 maja 1999 r. . – [Cz. 1] . – Łódź, 2000. – S. 133-154 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=486345>.
126. Hafner M. The use of religious phraseology in medieval love poetry / Hafner Mamie. – University of Wisconsin, 1965. – 470 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books/about/The_use_of_religious_phraseology_in_medi.html?id=VoyAAAAAMAAJ&redir_esc=y

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

127. Акафісник. – 2-ге вид. – Львів : Свічадо, 2012. – 340 с.
128. Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. – 1990.
129. Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – United Bible Societies, 1991.
130. Біблія Онлайн (переклад І. Огієнка) . [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/43/01/>
131. Буквар Івана Федоровича 1574 року. Путівник / Упор. : І. Жук, М. Литвин, А Миронюк, НАНУ, Інститут українознавства І. Крип'якевича, Благодійний фонд “Відродження історико-культурної спадщини України ім. Героя України Б. Г. Возницького”. – Львів : Бона, 2015. – 116 с.
132. Венедикт XVI. Божа революція / переклад з італійської о. Климентія Василя Стасіва, ЧСВВ. – Жовква : Місіонар, 2009. – 130 с.
133. Видавничий відділ Київської Патріархії [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://vydavnytstvo.org.ua/bibliia.html>
134. Вікіцитати [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://uk.wikiquote.org/wiki/Релігія>
135. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
136. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис / О. Воропай. – У 2 т. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958.
137. Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. [Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. – 2-ге вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Т. 1. – 832 с. (Правопис залишаємо без змін).

138. Галицько-руські народні приповідки: у 3-х т. / [Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. – 2-ге вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Т. 2. – 818 с. (Правопис залишаємо без змін).
139. Галік Т. Ніч сповідника. Парадокси малої віри у постоптимістичну епоху / Переклад з чеської Н. Лобур , Л.Федик. – Жовква : Місіонар, 2010. – 288 с.
140. Галік Т. Терпеливість з Богом. Зустріч віри з невірою / Переклад з чеської Н. Лобур , Л.Федик. – Львів: Свічадо, 2012. – 192 с.
141. Глазова О. Рідна мова : підручник для 6 класу / О. Глазова, Ю. Кузнєцов. – К. : Зодіак-ЕКО, 2008. – 288 с.
142. Глазова О. Рідна мова : підручник для 7 класу / О.Глазова, Ю. Кузнєцов . – К. : Зодіак, 2008. – 288 с.
143. Глазова О. Рідна мова : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. Глазова, Ю. Кузнєцов. – К. : Педагогічна преса, 2009. – 239 с.
144. Господь – мій Владика, він моя сила [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vk.com/topic-36917080_29199552
145. Демська-Кульчицька О. М. Фразеологія / О. М. Демська-Кульчицька. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 74 с.
146. ДивенСвіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dyvensvit.org/news/>
147. Духовна велич Львова [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://velychlviv.com/>
148. Єрмоленко С. Я. Рідна мова: підручник для 5 класу / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2005. – 240 с.
149. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
150. Жива вода. – 2009. – №6 (173). – С. 2.
151. Життя з Ісусом [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.facebook.com/www.Life.of.Jesus/?fref=ts>

152. Заклик Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ, до безперервної молитви за мир і кращу долю України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://headugcc.info/dijalnistj/promovy/zaklyk-blazhennishoho-svyatoslava-hlavy-uhkts-do-bezperervnoji-molytvvy-za-myr-i-kraschu-dolyu-ukrajiny.html>
153. Залуцький І. Небесне сяйво. Роздуми про життя, объявления і чуда Пречистої Діви Марії / о. Іван Залуцький. – Чернівці : Букрек, 2011. – 472 с.
154. Звернення Високопреосвященнішого Митрополита Галицького, керуючого Івано-Франківською Єпархією Кир Андрія з нагоди відкриття офіційного сайту Івано-Франківської єпархії УАПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uarc.if.ua>
155. Іван Павло II. Послання Папи Івана Павла II. – Львів : Літопис, 2001. – 288 с.
156. Ісус – Ти кожен подих мій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/Исус-Ти-кожен-подих-мій-1441717836060254/>
157. Ісус – дорога, істина і життя [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.facebook.com/isus.doroga.istyna.i.zhyttya>
158. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – 3-тє вид., опрацьоване і доповн. – Львів, 2008. – 512 с.
159. Католицький оглядач [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://catholicnews.org.ua/>
160. Катрій Ю. Я. Пізнай свій обряд! Літургійний рік Української католицької церкви / Ю. Я. Катрій. – Ч. 1. – 2-ге вид. – Нью-Йорк, Рим, 1982. – 493 с.
161. Кемпійський Т. Г. Наслідування Христа / Кемпійський Тома Гемеркен; Переклав д-р Йосиф Боцян, єпископ Луцький. – Львів : Свічадо, 2012. – 312 с.
162. Київська церква: Альманах християнської думки. – К., Львів, 1999. – №4. – 93 с.

163. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – У 3 кн., 6 т. – факс. вид. – К. : Обереги, 1994.
164. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – Кн. II. – факс. вид. – К. : Обереги, 1994. – 528 с.
165. Коваль А. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. Коваль, В. Коптілов. – К. : Вища школа, 1975. – 336 с.
166. Коваль А. Крилате слово / А. Коваль. – К.: Радянська школа, 1983. – 222 с.
167. Коваль А. П. Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
168. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
169. Колоїз Ж. В. Слово Благовісті : Словник-довідник фразем біблійного походження / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг: ТОВ “Уран 2000”, 2001. – 200 с.
170. CREDO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.credo-ua.org/2010/12/37704>
171. Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підготував до вид. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 541 с.
172. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009 (Серія “Діалектологічна скриня”). – 672 с.
173. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / М. Максимович. – К. : Обереги, 2002. – 186 с.
174. Мацюк З. Українська мова професійного спілкування / З. Мацюк, Н. Станкевич : навч. посіб. – 3-тє вид. – К. : Каравела, 2010. – 352 с.

175. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Волинь, 1965. – 424 с.
176. Місіонар Пресвятого Ісусового Серця. – Жовква. – Ч.1-12. – 1936.
177. Місіонар Пресвятого Ісусового Серця. – Жовква. – Ч.1-12. – 1938.
178. Місіонар Пресвятого Ісусового Серця. – Жовква. – 1994. – N 12.
179. Місіонар Пресвятого Ісусового Серця. – Жовква. – 1995. – N 1.
180. Місіонар Пресвятого Ісусового Серця. – Жовква. – 1995. – N 3.
181. Молитовник християнської родини. – 10-те вид. – Жовква : Видавництво Отців Василіян, 1988. – 752 с.
182. Наша віра. Всеукраїнська православна газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nashavira.ukrlife.org/>
183. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – 2-ге вид. – К. : Обереги, 2003. – 144 с.
184. Новий Завіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dyvensvit.org/bible/novyuy-zavit>
185. Огієнко І. Складня українсько ї мови / І. Огієнко : у 2 ч. – Ч. 2 : Рідне слово : початкова граматики української літературної мови. – Жовква, 1937. – 195 с.
186. Огієнкові афоризми і сентенції. До 115-річчя від дня народження Митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядкування, вступна стаття і покажчик З. Тіменика. – Львів : Інститут народознавства НАНУ, 1996. – 94 с.
187. Офіційний сайт Львівської єпархії УАПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uaoc.lviv.ua/index.php?id=1>
188. Офіційний сайт УАЦ КП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cerkva.info>
189. Пазяк О.М. Українська мова і культура мовлення / О. М. Пазяк, Г. Г. Кисіль. – К. : Вища школа, 1995. – 240 с.

190. Патріарх Йосиф Сліпий. Бог. Церква. Україна. Роздуми на кожен день / Упорядкування о. А. Романківа. – Тернопіль : Джура, 2012. – 72 с.
191. Послання Блаженнішого Святослава до молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sdbua.net/index.php/ua/component/content/article/24-news-ua/interes-ua/351-poslannia-blazhennishoho-cviatoslava-do-molodi>
192. Практикум з курсу “Українська мова в засобах масової інформації” / Уклали О. Сербенська, І. Стецула. – Львів, 1998. – 53 с.
193. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / Упоряд. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с. – (Укр. нар. творчість).
194. Проповідь Блаженнішого Святослава під час нічних чувань у Патріаршому соборі з нагоди річниці Революції Гідності // Інформаційний ресурс Української греко-католицької церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/articles/promova_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_p%D1%96d_chas_n%D1%96chnih_chuvan_u_patr%D1%96arshomu_sobor%D1%96_voskres%D1%96nnya_hristovogo_v_kiiev%D1%96_z_nagodi_r%D1%96chnits%D1%96_revolyuts%D1%96i_g%D1%96dnost%D1%96_72178.html
195. Рацінгер Йосиф. Венедикт XVI. Ісус з Назарету / Переклад з німецької О. Конкевича. – Жовква : Місіонар, 2009. – 410 с.
196. Рідна мова : підручник для 5 класу / Г. Р. Передерій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. – К.: Освіта, 1996. – 288 с.
197. Рідна мова : підручник для 6 класу / Г. Р. Передерій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф – К. : Освіта, 1993. – 287 с.
198. Рідна мова: підручник для 7 класу / Г. Р. Передерій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф – К. : Освіта, 1994. – 287 с.
199. Рідна мова : підручник для 8 класу / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф – К. : Освіта, 1996. – 207 с.
200. Рідна мова: підручник для 9 класу / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф – К. : Освіта, 1995. – 224 с.

201. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К. : Знання, 1993. – 256 с. : іл. – (Українське відродження : історія і сучасність / Б-ка журн. “Пам'ятки України”; кн. 13, сер. 1, Вип. 1-2.). – (Письменники України та діаспори / Т-во “Знання” України ; сер. 6, вип. 3-4).
202. Сверстюк Є. На святі надій : Вибране / Є. Сверстюк. – К : Наша віра, 1999. – 784 с.
203. Сверстюк Є. Не мир, а меч : Есеї / Є. Сверстюк. – Луцьк : Волинська мистецька агенція “Терен”, 2009. – 500 с.
204. Сверстюк Є. Правда полинова / Є. Сверстюк. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 304 с.
205. Сверстюк Є. Шевченко понад часом / Є. Сверстюк. – Луцьк; Київ : ВМА “Терен”, ТОВ “Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 280 с.
206. Святий Йоан Золотоустий. Зібрання повчань / Пер. з російської І. Жеребецької. – Кн. І. – Львів : Місіонер, 2007. – 376 с.
207. Сербенська О. Культура усного мовлення. Практикум : Навчальний посібник / О. Сербенська. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 212 с.
208. Скуратівський В. Місяцелік : Український народний календар / В. Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1993. – 208 с.
209. Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко: У 4 тт. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 496 с. (Правопис залишаємо без змін).
210. Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко: У 4 тт. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1997. – 616 с. (Правопис залишаємо без змін).
211. Словник української мови : В 11 тт. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1970. – 799 с. (Правопис залишаємо без змін).
212. Словник української мови / гол. наук. ред. В. М. Русанівський : у 20 тт. – Т.1. – К. : Наукова думка, 2010. – 912 с.
213. Слово Святішого Отця Івана Павла II до України. – Львів : Свічадо, 2001. – 204 с.

214. Старий Завіт [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://old.dyvensvit.org/bible/>
215. 150 думок Митрополита Андрея Шептицького / Упор. Т. Ференц. – Львів : Свічадо, 2015. – 144 с.
216. Сучасна українська мова: Лексика та фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 439 с.
217. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1991. – 312 с.
218. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 399 с.
219. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 2001. – 400 с.
220. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.
221. Телефонна лінія Шептицького працюватиме з 3 травня // zik. – 21 травня 2015 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zik.ua/ua/news/2015/04/21/telefonna_liniya_sheptytskogo_pratsyuvatyme_z_3_travnya_583055
222. Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом / Г. М. Удовиченко. – К.: Рад. письменник, 1968. – 463 с.
223. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : в 2-х т. / Г. М. Удовиченко. – Т. 1. – К.: Вища школа, 1984.– 304 с.
224. Ужченко Т. Г. Дидактичний матеріал з української мови : Лексика і фразеологія / Т. Г. Ужченко. – 2-ге вид. – К.: Освіта, 1995. – 224 с.
225. Українська Біблія онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrbible.at.ua>
226. Українська греко-католицька церква [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ugcc.ua>

227. Український християнський часопис Місіонар [Електронний ресурс].
– Режим доступу : <http://www.misionar.info>
228. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Укладачі І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Радянська школа, 1978. – 447 с.
229. Українська мова / За ред. П.С. Дудика. – К. : Вища школа, 1988. – 382 с.
230. Українська афористика Х-XX ст. / За заг. ред. І. Драча та В. Черняка. – К. : Просвіта, 2001. – 320 с.
231. Українські приказки, прислів'я, і таке інше / Уклав М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 765 с. (Правопис залишаємо без змін).
232. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2002. – 735 с.
233. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. : У 2 кн. – 2-ге вид. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.
234. Фразеологічний словник української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.
235. Хрестоматія української релігійної літератури / Упор. І. Качуровського. – Мюнхен; Лондон, 1988. – 552 с. (Правопис залишаємо без змін).
236. Чумарна М. Код української вишивки / М. Чумарна. – Львів : Апріорі, 2008. – 192 с.
237. Шевченко Т. Буквар південноруський 1861 р. / Т. Шевченко – К., 1997.
238. Шевчук С. Возлюби Господа Бога твого усім серцем твоїм – Недільна проповідь Глави УГКЦ / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://headugcc.info/dijalnistj/propovidi/vozlyuby-hospoda-boha-tvooho-usim-sertsem-tvojim-nedilna-propovid-hlavy-uhkts.html>
239. Шевчук С. Щоб побороти корупцію, треба навернутися до Бога [Електронний ресурс] / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://catholicnews.org.ua/shchob-poboroti-korupciyu-potribno-navernutisya-do-boga-glava-ugkc>

240. Шевчук С. Захисникам на передовій до Дня ЗСУ : ви сьогодні є нашими ангелами-хоронителями / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://headugcc.info/dijalnistj/promovy/hlava-uhkts-zahysnykam-na-peredovij-do-dnya-zsu-vy-sohodni-je-nashymy-anhelamy-horonytelyamy.html>
241. Шевчук С. Що означає сьогодні бути християнином? / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://headugcc.info/dijalnistj/promovy/hlava-uhkts-scho-oznachaje-sohodni-buty-hrystyuanynom.html>
242. Шевчук С. Не бійся, тільки віруй / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kyivsobor.ugcc.org.ua/ne-bijsya-tilky-viruj-tyumy-slovamy-sohodni-molimosya-chuvajmo-idimo-vpered-blazhennishyj-svyatoslav-shevchuk/>
243. Шевчук С. Завдання християнина – не знищити своїх ворогів, а спасти їх / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://headugcc.info/dijalnistj/propovidi/hlava-uhkts-zavdannya-hrystyuanyna-ne-znyschyty-svojih-vorohiv-a-spasty-jih.html>.
244. Шевчук С. Не очікуймо чуда від влади, вона не спасає. Спасає лише Господь Бог / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ugcc.tv/ua/media/72399.html>
245. Шевчук С. Лише любов до Бога і Батьківщини може зробити людину героєм / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ktds.org.ua/news/ugcc/glava-ugkts-u-den-svyatogo-mykolaya-lyshe-lyubov-do-boga-i-batkivshchynu-moge-zrobyty-lyudynu-geroem/>
246. Шевчук С. Сам Бог сьогодні радіє нашими радощами і страждає нашими болями / С. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ugcc.tv/ua/media/72604.html>
247. Шевчук С. Адресатом послання митрополита Шептицького “Як будувати Рідну хату? ” є український народ / С.Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ugcc.ua/video/glava_ugkts_adresatom

_poslannya_mitropolita_sheptitskogo_yak_buduvati_ridnu_hatu_ie_ukrainski
y_narod_75192.html

248. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням / С. В. Шевчук, І. В. Клименко : підручник. – К. : Алерта, 2010. – 696 с.

249. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

250. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук : підручник. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.